Л.М. ВАСІЛЬЄВА
Н.В. БОНДАРЧУК
О.П. БОНДАРЧУК

ІСТОРІЯ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ

Навчальний посібник

ДНІПРО – 2017

УДК 657 (075.8)
ББК 65.052

ВАСІЛЬЄВА Л.М., БОНДАРЧУК Н.В., БОНДАРЧУК О.П.
Історія бухгалтерського обліку: навчальний посібник. / Л.М. Васільєва, Н.В. Бондарчук, О.П. Бондарчук – Дніпро: Видавничо-поліграфічний центр «Гарант СВ», 2017. – 224 с.

Викладений матеріал являє собою синтез навчального матеріалу та перелік завдань, тестів, які призначенні для поглибленого вивчення дисципліни «Історія бухгалтерського обліку» та формування відповідних навичок й умінь у студентів. За допомогою запропонованих тестів та практичних завдань студент має можливість краще закріпити знання з історії бухгалтерського обліку, вивчити основні етапи розвитку бухгалтерського обліку.

Посібник підготовлений згідно з чинними нормативно-законодавчими актами і призначений для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації та слухачів післядипломної освіти. Може бути використаний фахівцями з бухгалтерського обліку, викладачами вищих навчальних закладів.

Рецензенти:

ПЛАКСІЄНКО В.Я. - д.е.н., професор, завідувач кафедри бухгалтерського обліку Полтавської державної аграрної академії;

ЛЕВЧЕНКО Н.М. - д.держ.упр., професор, завідувач кафедри обліку і аудиту Запорізького національного технічного університету;

АНТОНОВА Л.В. - д.держ.упр., професор кафедри обліку і аудиту Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, м. Миколаїв.

Матеріал розглянутий і ухвалений на засіданні науково-методичної ради Дніпропетровського державного аграрного університету (протокол № 7 від 27.04.16); ухвалений на засіданні вченої ради Дніпропетровського державного аграрного університету (протокол № 8 від 29.04.16).

© Л.М. ВАСІЛЬЄВА, Н.В. БОНДАРЧУК, О.П. БОНДАРЧУК, 2017

ПЕРЕДМОВА

Історія науки – відображення багатовікового розвитку пізнавальної діяльності людства. Вона дозволяє показати процес становлення проблем та їх рішень, навчити об'єктивно, оцінювати нове. Вивчаючи історію обліку, бухгалтер не може її змінити, але здатний переосмислити. Бухгалтерський облік розвивався багато століть і став наукою. Вивчення історії бухгалтерського обліку дозволяє розкрити закономірності його розвитку, розглянути еволюцію застосовуваних методів обліку, простежити зміну загальних концепцій, подивитися на облік з перспективної точки зору, тобто як і в якому напрямі піде подальший розвиток обліку.

Дисципліна „Історія бухгалтерського обліку" вивчається на першому курсі, а значить, є можливість з самого початку навчання прищепити майбутнім бухгалтерам любов і гордість за свою професію. Суть еволюції бухгалтерської думки – це послідовне сходження від конкретного до все більш абстрактного розуміння господарства, що дозволяє більш ефективно управляти ним.

Мета вивчення історії розвитку бухгалтерського обліку – показати бухгалтерський облік як ідею, яка розвивається щодо вдосконалення процесів управління господарською діяльністю.

Основне завдання даного посібника полягає в тому, щоб об'єктивно, глибинно з усіма нюансами історії подати студентам необхідний навчальний матеріал з основних етапів розвитку бухгалтерського обліку; розкриття їх сутності, змісту та взаємозв'язку; засвоєння базових понять, що використовуються в обліку; розкриття історичного погляду на предмет і метод бухгалтерського обліку, його форми та процедури; засвоєння поняття професійної етики бухгалтерів.

Навчальний посібник „Історія бухгалтерського обліку" підготовлений з огляду на зміни в освітньо-професійній програмі підготовки бакалаврів з галузі знань – „Економіка та підприємництво". Призначений для студентів спеціальності „Облік і аудит" та економічних спеціальностей усіх форм навчання з метою засвоєння студентами знань з історії бухгалтерського обліку, ознайомлення з досвідом минулого бухгалтерського обліку, щоб краще розуміти сутність сучасного ведення бухгалтерії.

Автори з подякою сприймуть всі зауваження і пропозиції щодо вдосконалення структури і змісту навчального посібника, спрямовані на підвищення якості викладання дисципліни. Сподіваємося, що запропонований нами матеріал буде корисним студентам під час самостійного вивчення історії бухгалтерського обліку та планування кафедрами навчального процесу.

Тема 1. ІСТОРІЯ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ

План:

1. Історичні етапи розвитку бухгалтерського обліку.
2. Підходи вчених до вивчення історії бухгалтерського обліку.
3. Бухгалтерський облік як наука і практична діяльність.

1.1. ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ

Бухгалтерський облік був викликаний до життя самою господарською діяльністю людини. З історичних облікових документів, які збереглися до сьогодні, видно, якою повагою користувалися в давнину бухгалтери і як цінувалась їх справа. Облік називали таємницею богів, в яку посвячували лише обраних.

І цілком очевидно і логічно, що розвитку бухгалтерського обліку сприяли прогрес, стабільність, більш повна реалізація суспільних потреб. У зв'язку з цим важливого значення набуває періодизація розвитку бухгалтерського обліку. Вона дозволяє простежити історичну логіку, підійти до усвідомлення прогресу зміни епох.

На питання, коли все ж таки виник бухгалтерський облік, учені не дають єдиної відповіді. Їх думки розділились на такі: 6 тис. років тому, тобто коли почалася цілеспрямована реєстрація фактів господарського життя; близько 500 років тому, коли вийшла відома в усьому світі праця Луки Пачолі і почалося письмове обґрунтування обліку; 100 років тому, коли з'явилися перші теоретичні розробки. Усі ці відповіді, підходи, узагальнення є справедливими, адже 6 тис. років бухгалтерія існує як практична діяльність, рахівництво, спосіб розуміння і відображення господарського процесу – як його мова; 500 років бухгалтерія існує – як предмет літературного викладення, частина літературної мови; 100 років існує як самостійна наука – рахунковедення, – як спосіб розуміння обліку, його мова. Рахівництво і рахунковедення з цього моменту існують паралельно і самостійно.

Розглянемо більш детально основні періоди розвитку бухгалтерського обліку.

І етап розвитку – це *натуралістичний* (його часові відрізки від 4000 до н.е. – 500 до н.е.).

Чим точніше облік фіксує те, що відбувається в господарстві, тим краще. Так виникає центральне поняття бухгалтерського обліку – факт господарського життя. На цьому етапі думка бухгалтера досить примітивна, він хоче відобразити в обліку те, що бачить, з чим працює. Спочатку просто відобразити, потім точність відображення перетворюється в ідеал. В основі обліку завжди лежали, лежать і лежатимуть факти господарського життя. У загальному вигляді факт господарського життя – це те, що повинен згідно з

програмою спостереження зареєструвати бухгалтер. Будь-яка одиниця майна, що знаходиться в господарстві, повинна бути зафіксована в обліку. Так народжується інвентаризація – констатація того, що є, і коллація – встановлення, хто кому і що винен (звірка рахунків, виявлення адекватності інформації). Кожен факт господарського життя, який породжує зобов'язання сторін, теж повинен бути відображений в обліку.

І для реєстрації фактів господарського життя з'явилися перші рахунки: інвентарні (матеріальні) та рахунки розрахунків (контокорентні). На цьому етапі дуже важливо зрозуміти, що спочатку факти зумовлюють облік, але згодом сам облік буде створювати факти господарського життя.

ІІ етап розвитку – *вартісний* (часові відрізки 500 років до н.е. – 1300 р. н.е.).

Знаменується першою появою грошей (перші монети виникли в V столітті до н.е.), що сприяло виникненню нового прийому – оцінки, яка проводилася в усіх випадках, коли гроші виконували у функцію міри вартості. З цього моменту об'єкт обліку – факт господарського життя – роздвоївся, бо спочатку він відбивався в натуральному вимірі, а потім (або одночасно) у грошовому. Грошова оцінка вносить в облік певну умовність.

Але поява грошей мала ще один наслідок: розподіл обліку на патримональний та камеральний. У патримоніальному – основний наголос робиться на обліку стану та руху цінностей – майна (доходи та витрати є наслідком цього руху), у камеральному – на обліку доходів та витрат, а стан і рух майна розглядається як наслідок виконання бюджету (кошторису). Камеральний облік існував та існує паралельно з патримональним. Камеральна бухгалтерія є найпершою і найдавнішою. Недолік першого полягає в тому, що він не дозволяє проконтролювати очікувані факти господарського життя, недолік другого – в тому, що весь майновий комплекс, крім грошей, випадає з системи обліку.

На цьому етапі розвитку облік вівся і в натуральному, і у вартісному вимірі.

ІІІ етап розвитку – *диграфічний* (припадає на 1300–1850 рр.). У цьому етапі відбувається подальший розвиток патримонального обліку, який ділиться на *уніграфічний* – заснований на необхідності інформаційного відтворення господарських процесів. Він забезпечує нібито певну ясність для розуміння користувачами інформації про господарські процеси (простий запис) в основі рахівництва лежить майновий баланс; *диграфічний* – заснований на необхідності інформаційного відтворення господарських процесів на ідеї облікового реалізму. Реалізм передбачає відсутність повної адекватності між реальними та інформаційними фактами господарського життя. У його основу замість майнового балансу вводиться система рубрик, окремих рахунків, складових Головної книги (подвійний запис). Обидві гілки бухгалтерського обліку існують й дотепер, але в цілому диграфічний облік отримав набагато більший розвиток. Тим не менш, збільшення малих підприємств і поява комп'ютерної техніки явно розширили можливості уніграфічного обліку, заснованого на простому записі.

У плані рахунків відбулася революція, тому що з'явилися умовні рахунки (рахунки порядку і методу); рахунки власних коштів – рахунок капіталу і додатковий до нього рахунок прибутків і збитків.

Для цьому етапу було характерним:

- поява різних способів реєстрації фактів господарської діяльності в облікових регістрах (журналах, відомостях та ін.) у вигляді систематичних і хронологічних записів;
- мануфактурне виробництво;
- співіснування натурального обміну і товарно-грошових відносин.

IV етап розвитку – *теоретико-практичний* (зайняв у своєму розвитку лише півстоліття, але який зробив значний внесок в історію; 1850–1900 рр.).

Бажання пізнати зміст процесів, що облічуються, і зробити бухгалтерську процедуру більш ефективною спричинило виникнення умовних категорій: баланс, прибуток, собівартість, витрати виробництва та обігу. Це знайшло відображення в новій диференціації рахунків. Тепер поряд з рахунками "власними" (матеріальні, розрахунків, власних коштів) з'явилися зовсім умовні "метафізичні" рахунки (результативні і контрарні), і бухгалтерський облік почав набувати вигляду вже не фотографії, а щось, подібне рентгенограми.

Цей етап розвитку бухгалтерської справи припадає на час:

- революційних перетворень у галузі виробництва – перехід на машинний технологічний базис ;
- розвитку різноманітних форм господарських угод і збільшення обсягів як торгових, так і фінансових операцій.

Для цього періоду характерні однакові підходи до основ систематизації бухгалтерських записів.

IV етап розвитку характеризується появою промислової бухгалтерії, поняттям «собівартість продукції», методів розподілу накладних витрат. Але вершиною етапу стала розробка плану рахунків підприємств.

Потреба удосконалювати управління підприємством привела на початку організаційного етапу розвитку бухгалтерського обліку до виділення аналітичної бухгалтерії. Основним внеском у розвиток обліку став поділ бухгалтерії на фінансову і аналітичну та поява принципів управлінської бухгалтерії.

V етап розвитку – *науковий* (теж півстолітній з 1900 по 1950 рік) .

Багато століть бухгалтерський облік існував як практична діяльність (рахівництво). Зусилля учасників процесу були спрямовані на закладення теоретичних основ бухгалтерського обліку, визначення тих явищ, вивчення яких становить об'єкт даної науки. Був сформульований ряд визначень бухгалтерського обліку і його цілей.

Відзначимо, що тільки на цьому етапі з'явилася емблема всіх бухгалтерських працівників, сформульований принцип директ-костинг, витлумачена центральна категорія – баланс. Етап розвитку характеризується і тим, що бухгалтерія поряд з вирішенням тактичних завдань почала розв'язувати стратегічні завдання управління на основі використання в обліку ЕОМ і чіткого підрозділу витрат на змінні, пропорційні обсягу виробництва.

VI етап розвитку – *сучасний* (почався з 1950 р. й дотепер). Характеризується розробкою принципів оцінки майново-правового стану господарюючих суб'єктів в умовах зовнішнього ринкового середовища і у зв'язку з прийняттям ефективних господарських рішень для отримання майбутньої економічної вигоди.

Цей етап сприяв розвитку динамічних та статистичних трактувань балансу, спробам їх деякого синтезу. Динамічне трактування і еволюція методів калькуляції дали поштовх появі управлінського обліку, а статистичне трактування – виникнення міжнародних стандартів фінансової звітності національної системи обліку. Обидва трактування впливають на формування податкового обліку.

У цілому змінюється природа рахунків, відбувається перехід від обліку підприємств до обліку всього національного господарства; рахунки перестають відбивати досить точні юридичні явища і починають концентрувати рух інформації, кожен рахунок стає "чорною скринькою", яка має вхід (дебет) та вихід (кредит). На цьому етапі було усвідомлено, що облік ведеться в інтересах різних груп, які беруть участь в господарських процесах, і єдиний бухгалтерський облік ведеться в інтересах держави, фінансовий – для актуальних і потенційних власників, управлінський – для потреб адміністрації. Однак бухгалтерський облік – один в усіх обличчях. Його минуле ховається від нас, залишаючи тільки розірвані фрагменти, зв'язок між якими ми повинні простежити.

1.2. ПІДХОДИ ВЧЕНИХ ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ

Багато століть бухгалтери не цікавилися своєю історією і тільки на початку XX століття з'явився науковий інтерес до історії обліку. Відомий російський вчений Я.В. Соколов у своїй фундаментальній праці "Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней" зазначає, що основними підходами до вивчення історії обліку є:

- філософський;
- документальний;
- синтетичний;
- аналітичний.

Представники *філософського підходу* (Ф.В. Єзерський, Я.М. Гальперін, А. Хаар) пояснювали історичний розвиток, спираючись на філософські закони еволюції суспільства.

Прихильники *документального підходу* (О.О. Бауер, Б. Пенндорф, Р. де Рувер) надавали перевагу пошуку документів і давніх книг з обліку.

Автори *синтетичного* підходу (О.М. Галаган, М.С. Помазков, А. І. Лозинський) узагальнювали фактичний матеріал із будь-якою філософською теорією.

Представники *аналітичного підходу* (А.Ч. Літтлтон, Б.С. Ямей, Н.Р. Вейцман) вивчали історію не всього обліку, а окремих його категорій.

Кожний дослідник в основу історії розвитку бухгалтерського обліку покладав відповідну ознаку (наприклад, зміну економічних формацій, форму обліку, облікову ідею, характер облікових носіїв, облік витрат та ін.). Більшість авторів брали за основу те, яку роль виконував бухгалтерський облік на різних етапах розвитку суспільства.

Так, італійський вчений Дж. Чербоні (1873р.), який виділяв чотири етапи:

1) давній світ;

2) період від Л. Фібоначі до Л. Пачолі, який він називав епохою комерційної арифметики;

3) період від Л. Пачолі до Ф. Вілли – становлення подвійної бухгалтерії;

4) виникнення та розвиток наукової бухгалтерії.

Французький економіст Л. Сей (1883р.) виділяв такі етапи:

1) мнемонічний, який розпадався на два періоди – усний, коли так званий бухгалтер повинен був усе зберігати в пам'яті, і символічний (дописемний), коли записи робились зарубками на бирках, вузлами на мотузках тощо (в обох випадках уже був рахунок, але не було письма);

2) уніграфічний – проста бухгалтерія;

3) диграфічний – подвійна бухгалтерія;

4) логісмографічний.

Російський вчений Ф.В. Єзерський (1908р.) пропонував таку періодизацію:

перший етап – тільки опис наявних цінностей (речей);

другий – окрім обліку речей, здійснювався облік особистих рахунків-розрахунків (ресконтро); при цьому правильність запису контролювалась шляхом зіставлення інвентарного опису і ресконтро;

третій – записи контролювалися тільки шляхом зіставлення зустрічних оборотів, які ще не складали єдиної замкненої системи;

четвертий – уся реєстрація і підрахунки контролювалися системним шляхом за допомогою подвійного запису;

п'ятий – контроль підсилювався за рахунок спеціальних прийомів, що вводилися в систему обліку;

шостий – передбачалася комбінація контрольних моментів з двох попередніх етапів;

сьомий – російський потрійний; на відміну від подвійної італійської, де існувало 2 ознаки правильності, наведені 19 ознак. Отже, на думку Ф.В. Єзерського, мета обліку полягала в максимальному збільшенні точності записів.

Російський вчений О.П. Рудановський (1925р.) виділяв два етапи:

1) статистичний, який включав усе, що було до появи подвійного запису;

2) бухгалтерський – виник після того, як до системи рахунків простої бухгалтерії ввійшли рахунки власника.

Російський вчений А.М. Галаган (1928р.) виділяв три моменти в розвитку рахункової ідеї:

- теологічний, до якого він відносив усі теорії, пов'язані з

персоніфікацією рахунків; яскравим представником цього етапу був Л.Пачолі;

- метафізичний – полягав у пошуку причинно-наслідкових зв'язків (Дж. Черболі, Л. Гомберг);

- позитивний – включає структурно-формальний опис облікових процедур (Ф. Беста, Ж.Б. Дюмарше, Й.Ф. Шер).

Такі вчені, як А.І. Лозинський, В.М. Нікітін, В.А. Сідєльніков, А.К. Зибін, А.Г. Шишкін (1940р.) передбачають інші етапи розвитку обліку:

1) господарський облік і його розвиток у первісному ладі;

2) облік рабовласницького ладу;

3) розвиток обліку феодального ладу;

4) облік капіталістичного ладу:

- домонополістичний капіталізм;

- монополістичний капіталізм;

5) розвиток соціалістичного обліку.

Д.Р. Едвардс (1989р.) виділяв чотири періоди:

- докапіталістичний (4000 р. до н.е.–1000 р. н.е.);
- торговельний капіталізм (1000–1760 рр.);
- промисловий капіталізм (1760–1830 рр.);
- фінансовий капіталізм (з 1830 р. донині).

Російський учений Я.В. Соколов (1996р.) стверджував, що неможливо побудувати періодизацію на якійсь одній підставі і тому класифікував розвиток обліку за багатьма ознаками: характером і типом облікових носіїв, видами обчислювальної техніки, організаційною структурою, метою ведення обліку, методологією обліку, складом рахунків, формами рахівництва, галузями господарювання, обліком витрат, зміною наукових доктрин. Так, залежно від характеру облікових носіїв він виділяє такі періоди:

1) період, коли в країнах Стародавнього світу носіями первинної інформації виступали ті матеріали, що були під руками – глиняні таблички у Вавилоні, папірус в Єгипті, черепки в Греції, воскові таблички в Римі, шнурки в імперії інків та ін.;

2) період, пов'язаний із виникненням паперу – паперова бухгалтерія;

3) період, коли розвивається безпаперова бухгалтерія, що використовує, наприклад, магнітні носії інформації.

Український учений М.Г. Чумаченко (1997р.) виділяє такі періоди:

1) з моменту виникнення товарно-грошових відносин і до кінця XVIII ст. (виникнення різних способів реєстрації фактів в облікових регістрах у вигляді систематичних і хронологічних записів, розповсюдження методу подвійного запису);

2) з кінця XVIII ст. і до кінця XIX ст. (видання перших праць з обліку, виникнення облікових теорій, визначення основних напрямів розвитку науки "рахівництво");

3) з кінця XIX ст. і до початку XX ст. (становлення бухгалтерського обліку як галузі наукових знань);

4) початок XX ст. й до тепер (розробка базових принципів об'єктивної

оцінки майново-правового стану самостійно господарюючого суб'єкта в умовах зовнішнього ринкового середовища, галузевого напряму в побудові системи бухгалтерського обліку, розширення державної регламентації національних систем і звітності).

Підсумовуючи, зазначимо, що Я.В. Соколов, проаналізувавши спроби багатьох учених (у тому числі Дж. Чербоні, Ф.В. Єгерського, О.П. Рудановського, О.М. Галагана), дійшов висновку, з яким важко не погодитись: "Неможливо побудувати періодизацію розвитку складної системи, яким є бухгалтерський облік, на будь-якій одній підставі".

1.3. БУХГАЛТЕРСЬКИЙ ОБЛІК ЯК НАУКА І ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Бухгалтерський облік являє собою самостійну галузь науково-практичної діяльності, яка має певні системотвірні ознаки і є частиною системи економічних наук. Однак з приводу наукового наповнення бухгалтерського обліку до цих пір ведуться суперечки. Деякі економісти не визнають бухгалтерський облік як науку в повному розумінні цього поняття.

Історично процес формування бухгалтерської науки склався так, що понад сім тисяч років бухгалтерський облік формувався тільки як практика. Протягом останніх трьох тисячоліть (починаючи з Ксенофонта та Платона) бухгалтерський облік формується і як теоретична система знань. Найважливіші теоретичні розробки бухгалтерської науки відносяться до XV–XX ст.. – від Л. Пачолі (1494р.) до наших днів.

Питання визнання бухгалтерського обліку наукою постало на теренах України, яка входила до складу Російської Імперії, понад 100 років тому.

Існує мінімум п'ять трактувань науки, і бухгалтерський облік відповідає кожній з них.

В.Ф. Гегель (1770–1831 рр.) і слідом за ним марксисти стверджували, що знання може вважатися науковим тільки тоді, коли воно описує об'єктивні закономірності. Розвиток бухгалтерського обліку протягом багатьох століть демонструє діалектику цього розвитку.

О. Конт (1798–1857 рр.) розумів під наукою систематизоване знання і те, що бухгалтерський облік, заснований на принципах подвійного запису, безперечно відповідає цьому критерію, не викликає сумнівів.

К. Поппер (1902–1994 рр.) висунув два критерії віднесення тверджень до наукової теорії: старий, традиційний – практика критерій істини (верифікація), і новий – будь-яка теорія, якщо вона претендує на статус наукової, повинна пояснювати безліч практичних ситуацій, але не всі з них (фальсифікація). Так, балансова теорія добре пояснює записи по рахунках джерел власних коштів, але не може зрозуміло пояснити записи по рахунках розрахунків і, навпаки, мінова теорія, добре пояснюючи записи по рахунках розрахунків, недостатньо зрозуміло пояснює характер записів по рахунках власних коштів, тобто, з точки зору критеріїв Поппера, бухгалтерський облік, безумовно, наука.

Т. Кун (1922–1995 рр.) висунув ідею парадигми, тобто сукупності

загальносхвалених знань. Перехід від однієї парадигми до іншої являє собою наукову революцію. Якщо звернутися до етапів розвитку бухгалтерського обліку, то побачимо, що кожен з наведених етапів характеризується певною парадигмою, і зміна парадигм означала новий рівень абстракції в пізнанні фактів господарського життя та інтелектуальну революцію в розвитку бухгалтерської думки.

Нарешті, П. Фейєрабенд (1924–1994 рр.) стверджував, що наука розвивається відповідно зі зміною поколінь учених, тобто кожне нове покоління заперечує погляди попереднього покоління, саме це і є наука, що розвивається.

Таким чином, усі згадані трактування можна віднести до бухгалтерського обліку.

Щодо існування бухгалтерського обліку як окремої науки наголосимо, що система бухгалтерського обліку повинна адаптуватися в своєму розвитку до обставин і вимог, які постійно змінюються. У зв'язку з цим він повинен спиратися на власну науку, яка здатна поглиблювати загальну теорію, формулювати цілі, завдання і принципи, удосконалювати методику обліку.

Вища атестаційна комісія України в класифікації економічних наук визнала як самостійну науку 08.06.04 "Бухгалтерський облік, аналіз та аудит". Це зумовлено тим, що бухгалтерський облік накопичує, групує і систематизує факти господарської діяльності, є досконалою інформаційною базою управління підприємством. Застосування методичних прийомів аналізу та аудиту дає змогу за даними бухгалтерського обліку розкрити причинно-наслідкові результати господарської діяльності, активізувати та прогнозувати цю діяльність.

Різниця між бухгалтерським обліком, як наукою та практичною діяльністю полягає в методології дослідження, яку вони застосовують. Методологія бухгалтерського обліку, як науки, застосовує загальнонаукові методи пізнання дійсності, а саме: експеримент; спостереження; опис; аналіз; синтез; абстрагування; конкретизація; узагальнення; індукція; дедукція; систематизація. Кожен із цих методів дає змогу визначити та усвідомити певні характеристики об'єкта, зафіксувати їх у пам'яті в конкретних образах.

Практика ж передбачає інші цілі, а тому і застосовує інші методи у своїй методиці. Бухгалтерський облік, як практична діяльність, повинен забезпечити відображення усіх господарських засобів, джерел їх утворення та результатів діяльності на рахунках обліку. Сукупність способів і прийомів, за допомогою яких забезпечується суцільне, взаємопов'язане і об'єктивне відображення об'єктів обліку в системі бухгалтерського обліку для контролю за збереженням господарських засобів і забезпечення інформацією, необхідною для управління, являє собою **метод бухгалтерського обліку**, який складається з 4-х пар елементів, зокрема таких, як: документація й інвентаризація; оцінка й калькуляція; система рахунків і подвійний запис; баланс та звітність. Окремі елементи методу не виступають самостійно, ізольовано від інших, а навпаки, тісно взаємопов'язані між собою і становлять метод бухгалтерського обліку тільки у своїй єдності.

На наш погляд, доречним є здійснення розмежування обліку на науку та практику за допомогою функцій, які вони виконують. Так, бухгалтерський облік, як наука, повинен виконувати такі функції: опис (розробка способів, методів опису та фіксації господарської діяльності підприємства); пояснення (розробка способів та методів пояснення господарських явищ науковими методами); передбачення, прогнозування розвитку бухгалтерського обліку як науки; розуміння необхідності розвитку облікової системи на теоретичному та практичному рівнях.

Значення ж обліку, як практики, проявляється в його функціях, а саме: інформаційна (забезпечує відображення фактичного стану господарської діяльності); контрольна (забезпечує контроль за збереженням і раціональним використанням господарських активів, капіталу, зобов'язаннями та господарською діяльністю); функція управління (забезпечує економічною інформацією для прийняття обґрунтованих управлінських рішень, можливості активного впливу на хід господарських процесів); виховна (сумлінне і бережливе використання ресурсів господарства).

Бухгалтерський облік є самостійною прикладною економічною наукою і певною галуззю практичної суспільної діяльності. Бухгалтерський облік – складова частина управління – являє собою складну систему відображення і пізнання різних господарських процесів і явищ господарського життя. Як наука і практична діяльність, бухгалтерський облік тісно пов'язаний з цілою сукупністю фундаментальних і прикладних дисциплін (рис. 1.1).

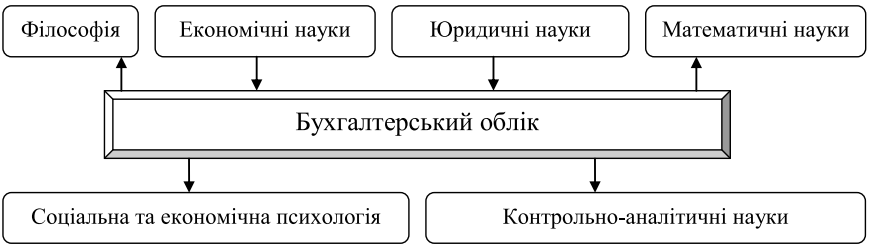

Рис. 1.1. Взаємозв'язок бухгалтерського обліку як науки і практики з іншими науками

Досліджуючи історію розвитку бухгалтерського обліку, необхідно пам'ятати і про інші науки, які так чи інакше пов'язані з обліком. Необхідно використовувати так званий корпоративний підхід, суть якого полягає в тому, що знання, отримані з різних дисциплін, пов'язані бухгалтерським обліком, служать вихідним матеріалом, який може бути використаний при побудові нових методологічних конструкцій обліку.

Зазначимо, що бухгалтерський облік має свій герб, запропонований французьким науковцем Жан Батистом Дюмарше (1874–1946 рр.) та затверджений Міжнародним конгресом бухгалтерів у 1946 р. На гербі бухгалтерів, інтернаціональній емблемі облікових працівників зображено:

сонце – бухгалтерський облік освічує господарську діяльність; терези – символ балансу; крива Бернуллі – символ того, що, виникнувши, облік буде здійснюватися завжди. Визначають ці символи три девізи: наука, довіра, незалежність.

10 листопада – професійне свято бухгалтерів, тобто Міжнародний день бухгалтерії або День бухгалтера. Це свято було створено, незважаючи на те, що в багатьох країнах існують національні Дні бухгалтера. Вибір дати для цього свята безпосередньо пов'язаний з публікацією 10 листопада 1494 р. у Венеції праці Луки Пачолі.

Згідно з Указом Президента України в державі встановлено професійне свято – День бухгалтера, яке відзначається щорічно 16 липня, у день, коли 1999 року був прийнятий Закон України „Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні". Це свято є свідченням визнання державою незаперечних заслуг і праці понад мільйонного корпусу фахівців-бухгалтерів, які наполегливо і професійно роблять вагомий вклад у реформування обліку і статистики – приведення національної системи бухгалтерського обліку і звітності у відповідність до потреб ринкової економіки та міжнародних стандартів фінансової звітності.

Можна стверджувати, що, з одного боку, бухгалтерський облік – це наука, яка має свої власні цілі, принципи, предмет, об'єкт і метод, а також відповідає всім критеріям науки. Проте бухгалтерський облік є досить специфічною наукою. Його особливість полягає в тому, що він є одночасно і наукою, і сферою застосування наукових знань. З іншого – бухгалтерський облік, як практична діяльність, являє собою упорядковану систему збору, реєстрації та узагальнення інформації в грошовому вираженні про майно, зобов'язання підприємства та їх рух шляхом суцільного безперервного та документального обліку всіх господарських операцій. Одночасно працівники бухгалтерії здійснюють контроль за відповідністю цих операцій чинному законодавству, економічністю використання ресурсів, виявляють і аналізують результати виробничо-господарської діяльності підприємства.

Усвідомлення бухгалтерського обліку як науки та практичної діяльності дасть змогу розуміти облік ширше, аніж просто реєстрацію фактів господарського життя, і відкрити нові можливості обліку, корисні суспільству.

Запитання для самоконтролю

1. Чи потрібен бухгалтерський облік?
2. Чому бухгалтерський облік ділять на різні види ?
3. Що таке наука ?
4. Бухгалтерський облік – це наука чи ні?
5. Чи є якийсь сенс у розвитку обліку ?
6. Який обліковий вимірювач важливіше: натуральний або вартісний ?

7. Що в бухгалтерському обліку більш важливо: форма чи зміст фактів господарського життя ?

8. Чи можна сказати, що бухгалтерський облік правильно відображає факти господарського життя ?

9. Чому факт господарського життя – центральне поняття бухгалтерського обліку?

10. Охарактеризуйте типові підходи різних авторів до вивчення історії бухгалтерського обліку.

11. Пояснити сутність і принципи періодизації бухгалтерського обліку.

12. Які основні періоди розвитку бухгалтерського обліку пропонують учені різних країн?

13. Скільки років існує бухгалтерія як практична діяльність?

14. Поясніть, як Я.В. Соколов класифікував розвиток обліку.

15. Які основні етапи розвитку бухгалтерського обліку за М.Г. Чумаченком?

ТЕСТИ

1. Бухгалтерія як практична діяльність існує більше ніж:

а) 6000 років; **б)** 500 років; **в)** 100 років.

2. Які основні періоди розвитку бухгалтерського обліку:

а) натуралістичний, вартісний, діграфічний, теоретико-практичний, науковий, сучасний;

б) натуралістичний, вартісний, діграфічний, патримональний, науковий, сучасний;

в) вартісний, діграфічний, теоретико-практичний, науковий, сучасний.

3. Два етапи в історії розвитку обліку: 1) статистичний, який включав усе, що було до появи подвійного запису, й 2) бухгалтерський, який виник після того, як до системи рахунків простої бухгалтерії включили рахунки власника, виділяв:

а) Л. Сей; **б)** Ф.В. Єзерський; **в)** О.П. Рудановський.

4. На думку якого видатного вченого неможливо здійснити періодизацію розвитку обліку на якійсь одній підставі, і тому класифікувати розвиток обліку слід за багатьма ознаками:

а) Я.В. Соколова; **б)** Дж. Чербоні; **в)** М.Г. Чумаченка.

5. Хто з перелічених учених розглядав розвиток бухгалтерського обліку через поєднання філософського та документального підходів:

а) Б.С. Ямей, Н.Р. Вейцман;

б) А. Хаар, Ф.В. Єзерський;

в) О.М. Галаган, М.С. Помазков.

6. Які підходи до вивчення історії обліку виділяє Я.В. Соколов:

а) філософський; документальний; синтетичний; аналітичний;

б) філософський; синтетичний; аналітичний;

в) філософський; документальний; синтетичний.

7. Чумаченко М.Г. виділяє такі періоди розвитку обліку:

а) з моменту виникнення товарно-грошових відносин і до кінця XVIII ст.;

кінець XVIII ст. і до кінця XIX ст.; кінець XIX ст. і до початку XX ст.; початок XX ст. й дотепер;

б) з кінця XVIII ст. і до кінця XIX ст.; з кінця XIX ст. і до початку XX ст.; початок XX ст. і донині;

в) з моменту виникнення товарно-грошових відносин і до кінця XVIII ст.; з кінця XVIII ст. і до кінця XIX ст.; початок XX ст. і до сьогодні.

8. Питання визнання бухгалтерського обліку наукою постало більш ніж:

а) 100 років тому; **б)** 20 років тому; **в)** 500 років тому.

9. Ким був створений герб бухгалтерів:

а) Жан Батист Дюмарше; **б)** Я.В. Соколов; **в)** Дж. Чербоні.

10. Коли відзначається День бухгалтера в Україні:

а) 1 січня; **б)** 16 липня; **в)** 24 серпня.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Історичні передумови виникнення бухгалтерського обліку.
2. Бухгалтерський облік: наука, мистецтво чи ремесло?
3. Причини, що зумовлюють еволюцію бухгалтерської думки.
4. Чи можливо бухгалтерське право?
5. Баланс – це елемент методу бухгалтерського обліку чи наукова категорія?

Термінологічний словник

Запис систематичний – реєстрація господарських операцій на рахунках бухгалтерського обліку, за допомогою якої господарські операції групуються за однорідними господарськими ознаками.

Запис хронологічний – реєстрація фактів господарського життя в порядку їх здійснення за датами.

Періодизація розвитку обліку – поділ історичного процесу розвитку обліку на відповідні хронологічні періоди; класифікація історичних етапів розвитку бухгалтерського обліку за відповідною ознакою.

Поточний облік – обробка, реєстрація й запис даних первинного (складського) обліку, тобто носіїв інформації, в облікові реєстри, їх групування та перегрупування.

Принципи бухгалтерського обліку – правила, якими слід керуватися при вимірюванні, оцінці та реєстрації господарських операцій, а також відображенні їх результатів у фінансовій звітності.

Рахівництво (практика обліку) – мистецтво здійснення за визначеними правилами записів господарських оборотів в особливих рахунках і бухгалтерських книгах.

Рахунковедення (теорія обліку) – наука про бухгалтерський облік, що має свій предмет і методи обліку.

Коллація – звірка рахунків, виявлення адекватності інформації. Зустрічна перевірка розрахунків.

Тема 2. ОБЛІК В СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ

План:
1. Облік в первісному суспільстві.
2. Облікова культура та мистецтво в стародавньому світі.
3. Розвиток обліку в Античному світі.
4. Облікове мистецтво раннього середньовіччя.

2.1. ОБЛІК У ПЕРВІСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Історія сучасної бухгалтерії, як і історія багатьох інших наук, сягає своїм корінням у глибину віків. Вона виникла в епоху палеоліту, коли люди почали усвідомлювати себе в суспільстві. Знання про навколишній світ накопичувалися за допомогою обліку: планет (зірок), часу, поведінки тварин, явищ природи тощо.

На першому етапі розвитку людського суспільства вся інформація вміщувалася в голові, так як пам'яті людини було достатньо, щоб запам'ятати важливі події, адже домашнє господарство було не складним, відомостей про нього було не надто багато. Тобто всі факти доводилося запам'ятовувати вождю племені. Коли плем'я ставало досить великим, вождь "делегував" частину своїх облікових функцій "уповноваженим". Тоді плем'я розпадалося на кілька "будинків" – сімей. На чолі кожного будинку-сім'ї призначався уповноважений, як правило, найстаріший член сім'ї. Ставши бухгалтером, точніше просто обліковцем, голова будинку-сім'ї повинен був здійснювати контроль "за мірою праці та споживання".

Першим і найбільш очевидним рахунковим приладом були пальці рук. Коли їх не вистачало, то використовували пальці ніг, якщо і їх не вистачало, рахунок тривав за допомогою підручних матеріалів: паличок, зерен, камінчиків. "Калькуляція" в буквальному перекладі з латинської означає "рахунок камінчиками" (*calcul* – камінь). Якщо камінчиків було недостатньо, то "бухгалтери" хапалися за голову і казали – "багато". Практично це означало, що, дорахувавши до двадцяти, людина повинна була рахувати спочатку. Розрахункові операції на той час були надто важкими. Людина, яка могла вести розрахунки в межах двадцяти, була дуже поважною. Бухгалтером тоді міг стати тільки той, хто вмів писати, рахувати і чаклувати. Вважалося, що "бухгалтер" володіє відповідною кваліфікацією і може впливати навіть на природу. Якщо він погано виконував свої обов'язки, то гадали, що саме з цієї причини виникають землетруси, пожежі, повені, посуха, епідемії тощо. Думали, що це наслідок недбальства, лінощів і некваліфіковано виконуваної роботи. За цим діяли санкції: биття різками; саджання на ланцюг; зняття з роботи і вища міра покарання.

Зазначимо, що стародавній бухгалтер ніколи не піддавав ні сумніву, ні аналізу свої уявні здібності. Він щиро вірив у те, що знає, і його знання здавалися йому істиною.

З ускладненням господарського життя з'явилася необхідність запису

підрахованого. Перші облікові документи, виявлені археологами, належать XXX ст. до н.е. Це зарубки на кістках і бивнях мамонта, наскальні малюнки тощо. Дуже часто як носії даних використовувалися звичайні мотузки, на яких зав'язувалися вузлики. На найдавніших документах є впорядковане чергування ліній, комбінації однотипних знаків (точки, дуги, прямі та хвилясті лінії), але відсутні якісні характеристики облікових об'єктів (найменування, дата або термін зберігання тощо).

У подальшому записи здійснювалися у вигляді зарубок на окремих предметах-бирках або у вигляді шнурових плетінь. Різні бирки або різні кольори шнурів відповідали певним категоріям речей. Пізніше з'явилися записи у вигляді спеціальних символів на глиняних табличках або на папірусі. Це були прообрази первинних бухгалтерських документів. На жаль, у стародавніх документах не виведені підсумки – символи підсумків та щоденний облік зявилися набагато пізніше (Стародавній Єгипет).

Отже, досягнення первісних людей у сфері обліку полягають у введенні системи обчислення і записів, що дозволяють реєструвати облікові об'єкти в натуральному вимірі. Це сприяло появі перших документів – матеріальних носіїв інформації. Але методології збору, обробки та аналізу числової інформації ще не було.

2.2. ОБЛІКОВА КУЛЬТУРА ТА МИСТЕЦТВО В СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ

Господарське життя розвивалося в стародавньому світі і вимагало розвитку обліку, який у свою чергу стимулював зростання рівня цивілізації. На думку дослідників, для виникнення письмового обліку, ведення його регістрів необхідно декілька умов:

1) розвинена господарська діяльність, яка щодалі набуває помітних розмірів;

2) наявність писемності та елементарної арифметики.

Поява писемності та розвиток арифметики створили базу для виникнення обліку, господарська діяльність сприяла його повсюдного поширення. Першими обліковими прийомами стародавнього світу були інвентаризація та контокорент – рахунки розрахунків. За даними археологів, перші сліди розвинених систем обліку знайшли в долинах річок Ніл – Стародавній Єгипет, Тигр і Євфрат – Вавилон.

Облікова система Стародавнього Єгипту була частиною механізму централізованого управління економікою. В XV ст. до н.е. в Єгипті зародилося державне рахівництво – централізований облік доходів і витрат на державному рівні. Книга для обліку державних доходів і витрат з'явилася в 1383–1322 рр. до н.е. Обов'язки державних бухгалтерів у країні виконували головним чином писарі.

Особливий клас чиновників-писарів, які вели облік усього рухомого і нерухомого майна, існував в Стародавньому Єгипті вже в 3623 до н.е. в правлінні фараона Менаса. Завданням стародавньоєгипетських писарів було

фіксувати в обліку все, що відбувається в господарстві, без обману і викривлень та вести підрахунок предметів і продуктів господарювання. Вони також займалися стягненням податків, працювали в приватних господарствах великих землевласників управляючими, вели в них локальний облік та надавали звіти про всі доходи і витрати господарства.

За першої та другої династії фараона (3400–2980 рр. до н.е.) був винайдений інвентарний рахунок. За четвертої династії інвентаризація була замінена поточним перманентним обліком. Передумовою виникнення поточного обліку з'явилася необхідність відображення в ньому руху цінностей. Так інвентарний рахунок перетворився на рахунок надходження–витрачання, а інвентарний облік у прибутково-видатковий облік, ведення якого здійснювалося за оперативним принципом.

З появою матеріального обліку Стародавній Єгипет, по суті, запропонував формулу товарного балансу, а саме (1.1):

$$B_x З + Н = В + B_{их} З \ , \qquad (1.1)$$

де $B_x З$ – вхідний (початковий) залишок;

$Н$ – надходження;

$В$ – витрачання;

$B_{их} З$ – вихідний (кінцевий) залишок.

Власне, єгипетська практика щоденного виведення залишків наразі знаходить відображення в сучасній Касовій книзі.

Облік у Стародавньому Єгипті виступав як матеріальний і був орієнтований на реєстрацію облікових об'єктів та їх зміни в натуральному вимірі. Реєстрація фактів господарського життя здійснювалася на сувоях (свитках) папірусу. Довжина сувою становила 4-5 м, висота 18-24 см. Запис вівся чорним і червоним чорнилом: рік – чорним, а місяць і день – червоним, усі цифри записували – чорним, підсумки – червоним. На сувоях папірусу у вигляді таблиць були інвентарні описи, які містили елементи матеріального обліку: надходження, вибуття і залишки на складах. За стовпцями єгипетські писарі відображали найменування різних цінностей, а за термінами – дні, за якими зазначався кількісний рух цих цінностей. Найбільша таблиця, яка дійшла до наших днів, вміщувала 87 стовпчиків.

У Стародавньому Єгипті (3400–2980 рр. до н.е.) кожні два роки проводили інвентаризацію рухомого і нерухомого майна, пізніше безперервна інвентаризація була замінена поточним обліком. Мета обліку полягала в перевірці достовірності отримання та видачі срібла, хліба та інших натуральних продуктів. Факт господарського життя оформлявся трьома особами: один відмічав на папірусі кількість цінностей, намічених до відпуску, другий проставляв поряд фактичний відпуск, а третій порівнював числа і робив позначки про виявлені відхилення, проводячи поздовжню риску на перевірених документах. Цінності з комори відпускали тільки за наявності на документі дозволу уповноваженої особи. Особи, відповідальні за відпуск цінностей, щовечора складали звіт, де відображали рух цінностей по платниках та одержувачів, а всередині цього угрупування – найменування. До звіту додавалися підтверджуючі документи.

Таким чином, давньоєгипетські писарі створили справжні бухгалтерські документи та звітність (матеріальний звіт), в якій відображалися елементи матеріального обліку.

Древній Вавилон став батьківщиною обліку на картках, які виготовляли з м'якої глини у вигляді пластин до 30 × 40 см. На вологій поверхні глини очеретяною паличкою робили написи, документ висушували на сонці або обпалювали. Багато документів зберігалося в конвертах або глечиках, що забезпечувало кращу схоронність документів і таємницю. На кришках ставили печатку, вказували зміст документів, що зберігаються, виконавців та час складання. Особливості глини дозволяли стерти помилковий запис і відразу відтворити потрібну. Якщо необхідно було знищити документ, то його кидали на підлогу, і пластина розбивалася.

Реєстрація господарських фактів здійснювалася в систематизованому (хронологічному) порядку. Документ мав дату, номер і печатку. Первинні документи складалися у двох примірниках та зберігалися в архіві.

З'явилися перші ознаки системності в обліку – групування по об'єктах (будинки, продукти, посадові особи) в інвентарних описах, основним призначенням яких було відображення стану майна. Але за такої форми реєструвалося лише утримання об'єктів, які облічувалися, а їх зміна, рух коштів в операціях залишалися незрозумілими. Ця принципова задача була пізніше вирішена за допомогою прибутково-видаткового обліку.

У Вавилоні прибутково-видаткові записи носили накопичувальний характер, що було пов'язано з обмеженими можливостями глиняних табличок. Така техніка реєстрації даних зумовила надалі появу накопичувального

прибутково-видаткового обліку. Вавилонський принцип накопичувального прибутково-видаткового обліку лежить в основі побудови більшості сучасних облікових регістрів.

Поточний облік завершувався складанням звітності за певний проміжок часу за різноманітними показниками. Для вавилонської звітності характерним було те, що вона була здебільшого видатковою.

Інвентарна форма обліку переважала в державному рахівництві. Державний облік будувався на основі різних описів і списків, все більше набуваючи статистичного характеру. Статистичний облік виник і розвивався на базі інвентарного, але потім виділився в самостійний вид обліку.

Факти господарського життя відображалися за такими реквізитами:

1) кількість та вид отриманих предметів;

2) ім'я особи, від якої вони надійшли;

3) ім'я одержувача;

4) дата.

Серед збережених первинних документів переважають наряди для виконання робіт, відомості, в яких витрати на заробітну плату розподілялися за видами робіт. У Вавилоні користувалися такою одиницею , як „людино-день" для нормування завдань залежно від характеру роботи, кваліфікації працівника, статі та віку. Матеріали, що дійшли до наших часів, указують на те, що суворої регулярності в складанні звітів не було, збереглися звіти за період 3–4 роки і за 15 років. Облік матеріальних цінностей здійснювався так: прибуткові та видаткові документи групувалися роздільно, інформація всередині цих груп враховувалася в розряді найменувань окремих цінностей, за оборотами виводилося сальдо, яке алгебраїчно складалося з початковим залишком. У такий спосіб виводився кінцевий результат, який зіставлявся з фактичною наявністю цінностей. Усі відомості фіксувалися в картках, тут же вказувалися причини розбіжностей і на який рахунок віднесена недостача. Отже, у Вавилоні зароджувався синтетичний і аналітичний облік, були знайдені Закони Хаммурапі (1790–1725 рр. до н.е.), за якими:

а) відбувається поділ обліку на два напрями: перший – облік у торгівлі (купці вели облік самостійно), другий – державне рахівництво (облік вели храми).

б) уперше в історії обліку вводиться вимога обов'язкового документального оформлення господарських операцій. Передача грошей без розписки вважалася недійсною.

У Вавилоні широко застосовувалися таблиця множення і таблиці для обчислення складних відсотків. У Вавилоні в VIII ст. до н.е. існував перший в історії банк торгового дому Ігібі, який виконував роль радника та довіреної особи при укладанні різного роду актів та угод, цілий ряд банківських операцій, серед яких: купівля, продаж та платежі за рахунками клієнтів на комісійній основі; прийняття грошових внесків і товарів на зберігання; надання кредиту клієнтам; видача позик під розписку і під заставу, порука за угодами.

Персія. Розквіт обліку в Персії припадає на час правління царя Дарія (522–486 рр. до н.е.). Величезні розміри багатонаціональної імперії, розділені

на сатрапії, велика постійно діюча армія вимагали наявності жорсткого контрольного апарату. Бухгалтери і контролери у цій імперії вели не тільки облік явний, а й таємний. Основним документом стає не стільки регістр фактів господарського життя, скільки журнал анонімних листів, а людина, яка займається обліком, отримує майже офіційну назву “очі і вуха царя”.

Оплата роботи здійснювалася частково грошима, частково натурою. Працівник отримував “вимогу-наряд” в конторі і пред’являв його скарбнику, який вів платіжну відомість і робив відмітку про видачу грошей. З цієї ж вимоги-наряду видавалися й продукти.

Таким чином, в Персії облік грав величезну роль для державного управління великими володіннями, чиновники були не тільки бухгалтерами, а й контролерами.

Стародавній Китай. Історики вважають, що історія обліку в цій країні налічує 8000 років. До VII–XIII ст.. н.е. в Китаї склалася розвинена система обліку матеріальних цінностей. Облікові працівники перебували у трьох відділах, які фіксували надходження, витрачання і залишок цінностей. Перший і другий відділи показували рух цінностей, а третій проводив інвентаризації і виводив натуральний залишок, але не знав залишку облікового.

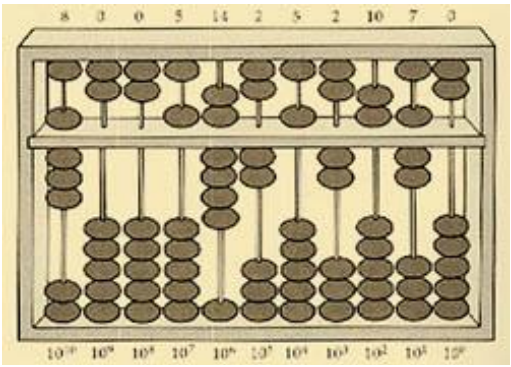

Китайський різновид абаки - суаньпань (VI ст. н.е.)

Отже, лише вища адміністрація мала уявлення про дійсний стан справ. При обліку матеріальних цінностей в Китаї набула поширення так звана Чотириколонкова система (1.2):

$$Н - В = З_к - З_п \ , \qquad (1.2)$$

де $Н$ – надходження;

$В$ – витрачання;

$З_к$ – залишок кінцевий;

$З_п$ – залишок початковий.

Сучасні китайські автори схильні бачити в цій формулі подвійний запис, однак це тільки інакше сформульоване рівняння матеріального балансу, заповнення якого вимагало, щоб кожне надходження і відпуск цінностей оформляли актом. Облік вівся в червоних списках, до яких вносили дані актів. Для перевірки один із примірників списку відсилали в центральне управління. Працівники складу могли посідати своє місце тільки три роки, а після

інвентаризації передавали цінності протягом 15 днів. Ведення складського господарства в Китаї відбувалося за принципом “перша партія отримана – перша відпущена”, що свідчить про чітку систему обліку цінностей. Контрольну функцію виконували інформатори, які перебували серед складських працівників.

Стародавній світ зберіг нам ще одну цікаву деталь – особливості публічно-правової звітності. Якщо вірити Геродоту, на піраміді Хеопса вирізано, скільки часнику, редиски, цибулі та інших продуктів було видано людям, зайнятим на будівництві піраміди, загальна вартість якої дорівнювала 1500 таланів (40 т срібла або 2 млн доларів). Цікава особливість цієї калькуляції в тому, що вона враховує лише витрати предметів споживання – продуктів. Очевидно, це особливість того часу. До нас дійшов звіт, вирізаний на стіні Парфенона. Вартість будівництва храму згідно з цим звітом становила 469 таланів.

2.3. РОЗВИТОК ОБЛІКУ В АНТИЧНОМУ СВІТІ

Облік Античного світу включає облікове мистецтво й культуру Стародавньої Греції й Риму.

Стародавня Греція. До середини V ст. до н.е. торгова і промислова діяльність Греції була зосереджена переважно в колоніях. У середині століття першість у торгівлі перейшла виключно до Афін. Основним поштовхом у розвитку торгівлі та промислової діяльності Афін слугувало законодавство Солона, що вплинуло і на стан рахункового мистецтва. Найбільш раннім пам’ятником, що має вказівку на порядок ведення рахункових записів, є промови Демосфена. Облік вівся на дощечках, вибілених гіпсом, іноді застосовувалися папірус, але він був дуже дорогий. Для чорнових записів користувалися глиняними черепками. Греція стала батьківщиною першого рахункового приладу – **Абак**.

Від лат. “abacus”, грец. “abax” – дошка, хоча походження слова “абак” достеменно не встановлено. Згідно з однією з поширених версій, воно має семітські корені та означає “дощечка, покрита пилом”. Найпримітивніший абак, дійсно, виглядав як дощечка, покрита шаром пилу. На дошці гострою паличкою проводилися лінії, в одержані колонки дрібними предметами (камінчиками, мушлями тощо) викладалися числа. Кожна колонка – це один з розрядів числа. Крайня праворуч – для одиниць, наступна – для десятків і т.д. На абаці виконували додавання та віднімання. Множення і ділення зводилося до багаторазового додавання або

віднімання. Абак прийнято вважати допоміжним обчислювальним засобом, але в античному світі для розвитку математики він мав важливе значення.

1846 року на острові Саламін був знайдений єдиний збережений грецький абак – "саламинська дошка", у вигляді мармурової дошки 150×75 см. Абак отримав широке практичне використання у світі. У результаті тривалої еволюції склалися три класичні форми абаки (китайські, японські та російські рахівниці), що зберегли своє значення й дотепер.

Відомий англійський археолог А.Д. Евене (1851–1941), досліджуючи мінойську культуру, під час розкопок знайшов декілька тисяч глиняних табличок із записами, гирі, гроші, складські приміщення, печатки. Отже, можна зробити висновок, що система обліку в Стародавній Греції зробила значний крок уперед.

Тривалий час у різних народів при обміні товарів як еквівалент застосовувалися сіль, шкури тварин, метал тощо. У Стародавній Греції вперше з'являються гроші у вигляді монет (VII ст. до н.е.). Основною грошовою одиницею була *драхма*. Вона складалася з шести оболів, її вага була 4,25 грама срібла. Сто драхм становили міну (міна-камінь), а 60 мін, або 6000 драхм, – талант (талант – "вага", "вагова чаша"). Талант був уже не монетою, а ваговою і розрахунковою одиницею. У Греції було стільки видів монет, скільки міст-полісів. Оскільки в обліку фігурували монети різної чеканки, то відразу постало питання про порівняння в обліку самих монет. Було три варіанти: спочатку їх зіставляли за металом і вагою, потім просто за видами монет і, нарешті, за їхньою купівельною вартістю. З тих пір вони стали вимірювати всі облікові об'єкти.

Поява грошей було істотним стрибком у розвитку обліку: гроші виступали спочатку як самостійний об'єкт обліку; далі – як засіб у розрахунках (усі контокорентні рахунки велися в грошах), і, нарешті, у функції міри вартості вони стали вимірювати весь інвентар. Саме поява грошей сприяла розквіту торгівлі. Відповідно широкий розвиток в грецьких містах отримав і грошовий обіг. Грошовий обмін проводили лихварі, які мали обмінні магазини-трапези, яких ще називали міняйли-трапезити ("людина за столом"), які за свої послуги брали плату. Вони пропонували накопичені гроші в кредит під визначений відсоток. Пізніше міняйли-трапези перетворилися за своїми функціями на приватні банки, а трапезити стали першими банкірами. Грецькі банкіри зазвичай були рабського походження, так як на відміну від Стародавнього Єгипту фінансова діяльність не вважалася гідним заняттям. Банківські операції греки вели за принципом прибутково-видаткової книги. Вони вперше застосували термін "має", який з латинської мови перекладається як "кредит".

Але особливий розвиток облікове мистецтво в Греції отримало у V ст. до н.е., в конторах банків – трапезах:

- давньогрецькі банки застосовували систему безготівкових розрахунків з

IV ст. до н.е., внески або перекази оформляли платіжними дорученнями, які називалися “діаграфе”;

- трапези оприлюднили звітні документи. Офіційна звітність трапез мала на меті проведення подальшого контролю за діяльністю виборних керівних посадових осіб та дотримання ними відповідальності за використання кредитних коштів.

У Стародавній Греції була досить розвинена система державного рахівництва, яка включала в себе облік всіх державних доходів і витрат, облік храмового майна, проведення інвентаризації рухомого і нерухомого майна. Афінське законодавство регламентувало порядок ведення облікових книг і складання звітності за державними доходами і видатками. У державному господарстві Стародавньої Греції реєстрували не тільки факти надходження і видачі готівки, а й залікові платежі, перекази платежів в інші каси. Сума рахунку і належні відсотки були об’єктом обліку. Слід зауважити, що ця традиція перейшла до середньовічних християнських монастирів.

Інвентаризація в Стародавній Греції була тільки засобом перевірки звіту матеріально відповідальної особи за певний господарський період. Поняття раптової інвентаризації було непритаманне грекам. Більше того, ініціатива інвентаризації мала виходити від матеріально відповідальної особи; вона здавала звіт, вона ж повинна була б подбати і про докази достовірності.

Поточний облік в Стародавній Греції здійснювався у вигляді хронологічного запису. Для цілей ж звітності за хронологічним регістром робилася рекапітуляція. Рекапітуляція означає систематичне рознесення всіх хронологічних записів. В обліку того часу вживається не тільки термін рекапітуляція, а й вибірка. Це не синоніми. Вибірка означає – рознесення тільки по одному або декількох ознаках, наприклад по клієнтах.

В Афінах були спеціальні чиновники і контролери, до обов’язків яких входило складання звітів про доходи і витрати держави. Фінансовий облік і контроль знаходився в руках десяти осіб, які обиралися населенням, до функцій яких входив облік всіх державних доходів і витрат, облік храмового майна, проведення інвентаризацій рухомого і нерухомого майна. Зберігання грошей було своєрідним. На кожен вид доходів відкривався окремий глечик, якому присвоювали буквений індекс. На конкретні витрати можна було брати гроші тільки із чітко визначеного глечика. Ключ від каси знаходився в одного чиновника, а ключ від приміщення, де зберігалася документація, – в іншого. Причому заборонялося цими ключами обмінюватися. В Афінах звітність носила публічний характер. Звіти храмів, державних установ записували на мармурові або бронзові дошки і виставляли в народних зборах, в огорожах храмів, уздовж доріг. Так в Стародавній Греції виникає принцип публічності бухгалтерської звітності.

Після завоювання у 146 р. до н.е. Римом Греція втратила самостійність. Але її наука, література, мистецтво, ремесла мали великий вплив на римську цивілізацію.

Стародавній Рим. Головним досягненням обліку в Римі була система регістрів: не просто велися облікові книги, а існувала їх розвинена взаємопов'язана система. Перші записи в обліку в основному здійснювалися на дерев'яних, покритих воском дощечках, мідних дошках, на папірусі й пергаменті. Писали за допомогою особливої металевої або кістяної палички, нижній кінець якої був гострим і слугував для писання, а верхній – більш широкий і плоский – для знищення записів і згладжування воску. Віск, що покривав табличку, забарвлювався в чорний колір, для того щоб накреслені букви виходили білими і яскравіше виділялися на темному тлі.

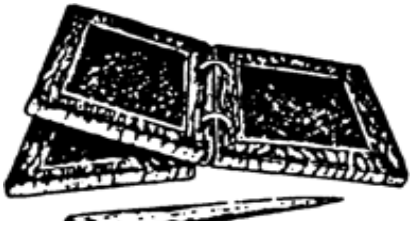

Дерев'яна дощечка, покрита воском

Як облікові регістри давньоримські бухгалтери застосовували книги (кодекси) обліку, серед яких першою книгою була книга "Adversaria" для щоденних записів, у подальшому вона отримала назву Пам'ятної книги, а згодом її назвали Меморіалом. Вона призначалася для щоденного запису фактів господарського життя, і складалася з двох кодексів. В одному з кодексів *(Codex acceptiet expensi)* наводилися тільки рахунки грошових коштів і розрахунків, в іншому (*Codex rationum domesticorum)* – усі матеріально-речові рахунку (зерна, вина, олії, пасовищ, худоби, кормів тощо). За рахунками двох кодексів виводилося сальдо (це поняття вже існувало в бухгалтерії). Оскільки систематичний запис розподілявся між двома кодексами, то цілком розумно припустити, що Adversaria велася тільки в частині операцій, пов'язаних з рухом грошей і розрахунків. У кодексі не повинно було бути виправлень раніше зроблених записів. На думку дослідників, у Стародавньому Римі склалася проста бухгалтерія без трансформації даних меморіальних рахунків у гроші, у кодексах практикувалася хронологічний, а не систематичний запис.

В обліку Стародавнього Риму велися й інші книги. Вони носили допоміжний характер. Цікавим є один з римських папірусів, що дійшов до нас і датується 191–192 рр. н.е., в якому чітко простежується двосторонній запис, коли кожен факт господарського життя реєструється за схемою: "від – до (кому)". Це бухгалтерські проводки в повному сенсі слова. Однак це не означає, що в кінці II ст.. в Стародавньому Римі існував подвійний запис, так як проводки відображають тільки касові платежі та розрахунки з дебіторами і кредиторами.

Пізнавальним у Стародавньому Римі був банківський облік, який включав два види записів – у книзі банкіра з рахунками клієнтів і в прибутково-видатковій книзі грошових коштів. Прибутково-видатковий облік до цього часу вже існував не одне тисячоліття. А ось рахунки клієнтів "раціо" з позиції банкіра одержали інші значення: не надходження та витрачання, а дебет і кредит. Дебет перекладається – "він винен", а кредит – "він вірить". Самі клієнти та банкіри ставали дебіторами (боржниками) і кредиторами (вірителями). Ця зміна виявилася вирішальною для розвитку бухгалтерії та

“затьмарила” прибутково-видаткові рахунки. Гроші як об’єкт обліку зливаються з обліком розрахунків.

У період Римської імперії поширення отримує систематичний запис. У легіонах для розрахунків із солдатами відкривали окремі особові рахунки. У фінансовому відомстві такі рахунки відкривали на кожного платника податків. У Римі закріплюється положення про обов’язковість документального оформлення господарських операцій .

У Римі в значній мірі розвивався облік у масштабі всієї держави, для якого був характерний розвинений бюрократизм. Однак іноді негативні факти приводили до позитивних наслідків. Наприклад, у Римі з’явилося положення про непохитність документування всіх фактів господарського життя; навіть там, де операції не оформляються документально, необхідно було складати виправдні записки. Облік державних фінансів був зосереджений в руках квесторів, які контролювали всі операції, пов’язані з виплатою грошей. Ці виплати проводилися тільки при поданні первинних документів, що слугували єдиною підставою для складання записів.

У Стародавньому Римі в I–II ст. до н.е. уперше виникає баланс державного господарства. Так називали регістр бюджетного обліку – книгу бреваріум (Brevarium), де відображалися кошторисні асигнування та їх виконання як у масштабі всієї держави, так і в окремих провінціях.

Виділимо характерні риси обліку у державному господарстві:

- ❖ обов’язкове документування записів;
- ❖ суворе розмежування між обліком коштів та обліком натуральних цінностей;
- ❖ хронологічний запис у поточному обліку і щомісячний систематичний запис у кодексі з виділенням спочатку основних прибуткових, а потім видаткових статей із зазначенням вихідного залишку;
- ❖ періодична звітність перед вищестоящими органами, джерелом даних для якої слугують записи в кодексі.

Перші уявлення про оцінку також пов’язані зі системою облікових регістрів Стародавнього Риму. Архітектор Вітровій при оцінці споруд у будівництві планував щоденно зменшувати їх вартість на одну вісімдесяту частину первісної вартості. Таким чином при продажу будівель розраховували рівномірний (прямолінійний) знос.

Тривалий час у Римі основними обліковими прийомами були звітність та інвентаризація. У Стародавньому Римі зароджуються принцип публічності бухгалтерської звітності й принцип нарахування. Завдання обліку в Стародавньому Римі були головним чином контрольними. Було створено складний апарат ревізорів і контролерів, але обман і приховування були досить частими. Рахівники Стародавнього Риму користувалися правом, наданим їм ще в епоху республіки, об’єднуватися в корпорації – декурії. Так, у Римі з’являються перші професійні об’єднання бухгалтерів. В I ст. н.е. з’являються кодекси поведінки бухгалтерів.

Одне з величезних досягнень того часу – римське право, яке мало безпосередній вплив на організацію обліку. Взаємодія та переплетення права і

обліку прискорили їх еволюцію в Стародавньому Римі.

Римська система бухгалтерського обліку, засвоївши всі досягнення попередників, поглиблювалася і розвивалася. Римська термінологія становлять основу сучасного бухгалтерського обліку (терміни “дебет”, “кредит”, “депозит”, “акцепт”, “операція”, “таблиця”, “аліменти”, “комерція” і т.д.).

2.4. ОБЛІКОВЕ МИСТЕЦТВО РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

З руйнуванням Римської Імперії почався новий етап в історії цивілізації і відповідно в обліку. 24 серпня 1476 був позбавлений влади останній імператор Римської імперії – Ромул Август. Згідно з історичним календарем, Античний світ скінчився. Починався новий час. Можна припустити, що все відновилося спочатку, а можна припустити, що деякі традиції римської бухгалтерії продовжували жевріти в монастирях. Аж до IX ст. зустрічаються лише хаотичні інвентарні описи. І тільки після IX ст.. чітко виділяються 4 групи цінностей: будівлі, споруди; господарський інвентар; продукти; худоба.

Часовий період розвитку країн Європи з V по XVIII ст. називають епохою Середньовіччя:

- V–X ст. – раннє Середньовіччя: затвердження феодального укладу;
- XI–XV ст. – період зрілості феодального господарства;
- XVI–перша половина XVIII ст. – пізнє Середньовіччя: зародження ринкових форм виробництва, індустріальної цивілізації.

Серед основних факторів, які відчутно вплинули на розвиток облікового мистецтва в епоху раннього Середньовіччя, можна назвати: масове переселення народів з Азії до Європи; значний вплив арабської культури на культуру народів Європи; зростаюче значення церкви та її збагачення; Хрестові походи; господарський уклад і побут населення раннього Середньовіччя; винахід друкарства. Остаточному оформленню бухгалтерського обліку сприяла широко розвинена торгівля пізнього Середньовіччя.

Ще одним, дуже важливим досягненням Середньовіччя – епохи масового переселення народів Азії до Європи – стало поширення арабської культури, зокрема, значення для розвитку обліку додавала поява цифр, без яких облік взагалі не мислимий. Уперше арабські цифри ввів в ужиток італійський математик Леонардо Фібоначчі в 1202 р.

Формування обліку почалося з розвитку різних видів інвентаризації. Класичним прикладом інвентаризації можна вважати Капітулярій про маєтки Карла Великого, що датується кінцем VIII–початком IX століття. У ньому міститься інструкція управляючого маєтком про те, як вести сільськогосподарський облік. Серед іншого в Капітулярії вказано на необхідність раз на рік, до Різдва, представляти звіт про доходи, встановлено порядок передачі грошей власнику, наказано вести облік витрат двох видів: витрат власника і витрат господарства. У ньому так само спеціально підкреслено, що залишки слід фіксувати в окремому списку, а їх підрахунок здійснювати за видами цінностей. Заслуговує на увагу цікава деталь: видаткові

операції повинна виконувати одна людина, прибуткові – інша, залишки виводити – третя. Це – типовий контрольний прийом того часу. Ніхто, крім власника (а саме він найчастіше є третьою особою), не повинен був знати справжнього стану справ.

У часи розквіту середньовіччя з'явилися спеціальні трактати з обліку, де викладалися правила з оформлення документів. Велике значення облік мав у державному господарстві, зразковим він був в Англії. Із «Книги страшного суду» (1086 р.) ми дізнаємося, що в основу обліку був покладений інвентарний опис. В англійському казначействі палата шахової дошки відала фінансами країни, де зародився обліковий реєстр шахової форми.

Першою країною, яка стала на шлях державної регламентації обліку, очевидно, була Іспанія. Приблизно в 1263 р., за царювання Альфонса Мудрого, в Кастилії був виданий спеціальний закон про обов'язкове щорічне складанні звітності керуючими державними підприємствами.

Відносини між платниками і покупцями в середні століття оформлялися за допомогою бирки-дощечки, на якій робилися зарубки, що відповідали певній величині платежу. Бирка розколювалася вздовж, одна половина залишалася в одержувача ("прибутковий ордер"), а інша віддавалася платнику ("квитанція"). У правильності записів можна було переконатися, склавши половинки. Якщо насічки збігалися, значить, запис був справжнім. Бирковий облік широко використовувався і всередині господарства для того, щоб відображати переміщення цінностей від однієї матеріально відповідальної особи до іншої. Бирки слугували "векселями", "чеками" у вільному обігу і засобом погашення боргів замість готівки. Бирковий облік досить тривалий час був поширений в різних країнах. В Англії, наприклад, він проіснував до початку XIX ст.

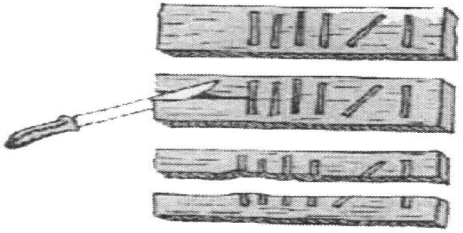

До XIII ст. в Західній Європі склалася цікава система обліку касових операцій. Взяти, наприклад, Касову книгу скарбника папи римського Миколи III (XIII ст.). В її першій половині містився облік надходження, в другій – облік витрачання. Касові книги папських скарбників XV–XVI ст. дають уявлення про систему фінансового обліку. Кожен прибутковий запис містив дату, суму прописом та цифрами, підставу платежу і вказівку на те, від кого надійшли гроші. Фіксувалася так само валюта платежу: іноземна, якщо вона мала місце, і папські гроші. Будь-який видатковий запис в свою чергу містив дату, суму прописом та цифрами, посилання на розпорядчий документ, ім'я одержувача грошей, призначення платежу і спосіб оплати. Угорі кожної сторінки касової книги вказувався рік, коли вона складалася.

Особи, яким довірялося ведення касових книг, складали присягу. Для будь-якого виправлення записів потрібно було мати спеціальну постанову. Неправильний запис не закреслювався, а підкреслювався і зверху вписувався

правильний текст.

Особливий порядок ведення записів існував у тамплієрів – могутнього і багатого католицького духовно-лицарського ордену. Прибутковий касовий журнал вівся день-у-день, платник отримував квитанцію. На початку дня в журналі проставлялися дата та ім'я чергового лицаря – касира. У кожній статті вказувалося: від кого надійшли гроші, сума внеску і вид валюти (в окремих випадках – з перекладом на паризьку валюту за курсом, що існував), найменування фактичного платника або посередника, причина внеску. Видаткові операції, якщо гроші виплачувалися з надходжень поточного дня, записувалися тут же. Проте в основному витратні операції відображалися в окремому журналі. Таким чином, усі записи велися в двох журналах – регістрах хронологічного обліку. Щодня за цими журналам підбивалися підсумки, а потім на основі зроблених записів здійснювався розподіл відомостей відповідно до вимог систематичного обліку, як сказали б нині. Облік вівся латинською мовою і римськими цифрами.

У 1307 році за наказом короля Філіпа IV керівники ордену тамплієрів були арештовані, а його величезна власність конфіскована. І як наслідок – методика обліку тамплієрів була забута на багато років.

Дещо інші прийоми ведення касових операцій склалися в Іспанії. Вони передбачали зберігання грошей у скрині з трьома різними замками (мабуть, цифра три представлялася середньовічному людині достатньою гарантією від зловживань). Ключі знаходилися у касира, бухгалтера і посередника – особи, якій ключ вручався перед розкриттям каси. У касі, крім грошей, зберігалася і переплетена, прошнурована касова книга із зазначенням кількості сторінок. На кожному її аркуші проставлялися печатка і підпис відповідальної особи. Іноді перша і остання сторінки були підписані главою муніципалітету. У першій частині книги записувалися прибуткові, у другій – видаткові операції. Копія цієї книги велася в бухгалтерії, раз на шість місяців записи обох книг звірялися.

Товари враховувалися переважно так званим партіонним методом, тобто по кожній партії окремо. Тому в історичних джерелах порівняно рідко зустрічаються результати господарської діяльності, зафіксовані на певний момент часу і за певними операціями.

Зростанню юридичної обґрунтованості облікових записів сприяло і така унікальна в історії цивілізації подія, як рецепція римського права. Слідом за ним почало формуватися і торгове (господарське) право. Так, у другому тисячолітті купцями стали створюватися посередницькі суди, які виробляли певні вимоги до записів. Ось правила, прийняті в XIII ст. для середземноморських купців:

- завершення операції записуються відповідно до зростаючого порядку їх дат;
- у бухгалтерських книгах між записами не повинно бути порожніх місць;
- кожна операція повинна мати посилання на дозволяючий її документ;
- усі числа мають бути літерні, але аж ніяк не цифрові, щоб не було підробок.

У середньовіччі бухгалтер часто враховував тільки дебіторську

заборгованість, бо важливо було не забути витребувати від боржника гроші, а облік кредиторської заборгованості позичальника анітрохи не турбував. Це була печаль того, хто гроші дав.

У середні століття незалежними особами за плату почали надаватися професійні послуги у сфері обліку. Починаючи з VIII ст., з'являються мандрівні писарі, бродячі бухгалтери і навіть їх артілі. Вони за плату складали звіти. Звіт мав рубрики:

1) надходження за манором (феодальний маєток у середньовіччі);

2) інші надходження;

3) разом надходжень;

4) витрати за манором;

5) витрати інші та здані власнику гроші;

6) разом витрат;

7) залишок коштів на кінець періоду. На початку звіту в прибутковій частині перераховувалися недоїмки минулих періодів.

Проте точність не була притаманна людям середньовіччя. Вони розділяли тільки на великі і маленькі. Один з істориків писав: "У ті далекі часи найчастіше обчислення були помилковими і проводилися дуже повільно. Трохи більше, трохи менше ... Яке це могло мати значення?" У записах тих часів багато помилок – і граматичних, і арифметичних. Принцип облікової достовірності виник пізніше, і найдивовижніше, що багато століть господарство могло розвиватися поза цього принципу.

На основі викладеного, зробимо висновок, що панівною в Європі була проста бухгалтерія, вона існувала в обліку купців у вигляді хронологічного запису поточних оборотів в записниках. Кожному факту реального економічного життя протистоїть інформаційний факт, який є дзеркальним відображенням першого. Оскільки різні факти вимірюються в різних одиницях, то й реєстрація здійснюється в тих самих одиницях виміру, в яких виникли самі факти. Проста бухгалтерія не розкривала ні юридичний, ні економічний сенс фактів господарського життя, оскільки використовувала різні вимірники – натуральні і грошові, то неможливо було узагальнити факти господарського життя. У простій бухгалтерії не було умов для розрахунку прибутку і не існувало правил для автоматичного контролю правильності реєстрованих сум.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягало досягнення первісних людей у сфері обліку?

2. Яка склалася державна організація обліку в стародавньому світі?

3. Дайте характеристику натуралістичної концепції обліку в Стародавньому Єгипті.

4. Які математичні знання використовувалися в бухгалтерії Вавилона?

5. Розкрийте особливості облікового мистецтва в Стародавньому Вавилоні.

6. Охарактеризуйте особливості організації державного обліку в Персії.

7. Розкажіть про облік у Стародавньому Китаї.

8. Які особливості характеризують ранній етап розвитку обліку в Стародавній Греції?

9. Яка організація обліку склалася в Стародавньому Римі?

10. Що характеризує облікову культуру та мистецтво Стародавнього Єгипту?.

11. Поясніть принципи та прийоми обліку в Китаї.

12. Виділіть схожі та відмінні риси між стародавніми системами розвитку обліку в Стародавній Греції та в Римі.

13. Що покладено в основу розвитку бухгалтерії країн Західної Європи періоду раннього середньовіччя?

14. Охарактеризуйте систему обліку касових операцій, що склалася в середньовіччі.

15. З'ясуйте, що таке проста бухгалтерія.

ТЕСТИ

1. Перші облікові документи – це:

а) папірус;

б) зарубки на кістках і бивнях мамонта, наскельні малюнки;

в) картки.

2. Що було основою для виникнення обліку:

а) поява писемності;

б) розвиток арифметики;

в) обидві відповіді правильні.

3 Державне рахівництво (облік доходів і видатків на державному рівні) зародилося у:

а) Стародавній Греції;

б) Стародавньому Єгипті;

в) Стародавньому Римі.

4. Первісними носіями обліку в Єгипті були:

а) папірус;

б) глиняні пластинки – "картки";

в) наскельні малюнки.

5. Основним обліковим прийомом у Стародавньому Єгипті була:

а) інвентаризація; **б)** калькуляція; **в)** звітність.

6. Первісними носіями обліку у Вавилоні були:

а) папірус;

б) глиняні пластинки – "картки";

в) наскельні малюнки.

7. Яка країна стала батьківщиною першого рахункового приладу – абак:

а) Греція; **б)** Рим; **в)** Єгипет.

8. До головного досягнення обліку в Стародавньому Римі належить:

а) система регістрів;

б) подвійний запис;

в) винахід першого рахункового прибору.

9. Перші уявлення про оцінку пов'язані із системою облікових регістрів:

а) Стародавнього Риму;

б) Стародавньої Греції;

в) Стародавнього Єгипту.

10. Панівною в період раннього середньовіччя була:

а) подвійна бухгалтерія;

б) проста бухгалтерія;

в) складна бухгалтерія.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Інвентаризація в стародавньому світі.
2. Первісні носії обліку в стародавньому світі.
3. Система державного рахівництва у Стародавній Греції.
4. Система регістрів Стародавнього Риму.
5. Облікове мистецтво в епоху раннього Середньовіччя.

Термінологічний словник

Абак – перший рахунковий прилад в Стародавній Греції, дошка зі смугами, по якій пересувалися камінчики або кістки.

Ажур – правило реєстрації документа в день надходження.

Бирка – дощечка, на якій робилася нарізка, відповідна певній величині платежу; старовинний платіжний документ.

Вибірка – рознесення хронологічних записів за однією або декількома ознаками.

Тема 3. ПОДВІЙНА БУХГАЛТЕРІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ОБЛІКУ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ (XV–XVIII СТ.)

План:

1. Виникнення подвійної бухгалтерії.
2. Лука Пачолі та його трактат "Про рахунки та записи".
3. Облікові парадигми в історії розвитку бухгалтерського обліку.
4. Поширення подвійної бухгалтерії у країнах світу.
5. Поширення в Росії подвійного запису.

3.1. ВИНИКНЕННЯ ПОДВІЙНОЇ БУХГАЛТЕРІЇ

До виникнення подвійної бухгалтерії привело введення грошового вимірника. Це було пов'язано з тим, що деякі факти господарського життя

нібито самі по собі відображаються двічі. Продали товари, цінності списуються, а гроші оприбутковуються. У простій бухгалтерії спочатку цінності списували в натуральному вимірі, а гроші оприбутковували у вартісному. Однак коли товари почали відображати в обліку в грошовому вимірі, бухгалтерія стала майже подвійною. Але повністю диграфічною вона стала тоді, коли в бухгалтерію ввели рахунки власних коштів, а матеріальні рахунки отримали грошову оцінку, всі факти господарського життя стали відображати двічі.

Батьківщиною подвійної бухгалтерії вважають Італію. Спочатку подвійна бухгалтерія зводилася до того, що в номенклатуру рахунків простої бухгалтерії вводилися нові рахунки, і всі факти господарського життя відбивалися на них двічі. Суть подвійного запису полягала в розробці методу, який дозволяє використовувати автоматичний контроль рознесення даних по рахунках, що досягалося за допомогою технічних та логічних методів. Подвійний запис використовувався тільки для порівняння приходу з витратами, лівої і правої сторін рахунку. Пізніше за допомогою подвійного запису на рахунках навчилися визначати фінансові результати господарської діяльності.

Існує багато причин, через які подвійна бухгалтерія не могла з'явитися раніше, ніж в XIII ст. *По-перше*, тому що гроші були рідкісним явищем; *по-друге*, з усіх функцій грошей переважала функція засобу платежу, гроші потрібні були для стягнення та внеску, отже, облік господарських процесів будувався на натуральній, а не на грошовій основі; *по-третє*, прибуток не отримував належного визнання, купець оперував більше споживчими, ніж фінансовими категоріями. Це всього лише деякі причини, але мали місце й інші обставини. Наприклад, розвиток грошових оборотів у банках і торгівлі з неминучістю спричинив облік усього майна в грошовому вимірі.

Так чи інакше, вихідні ідеї римської бухгалтерії дожили до часів пізнього середньовіччя. І принаймні, у великих за тими мірками господарствах велися і журнал, і Головна книга. І коли все майно стало вимірюватися в грошах, безіменний бухгалтер для контролю рознесення в Головній книзі першим ввів нікому не відомі рахунки власних коштів; досить тривалий час це був рахунок капіталу.

Безліч чинників господарського життя мали двоїстий характер: надійшли товари від постачальників, продали товари тощо, але були факти односторонні. Наприклад, украли товари, дали хабар, загинула корова – тут був рахунок запису, але не було до нього кореспондуючого рахунку. Ось для таких випадків бухгалтер відводив у Головній книзі окремий лист, де фіксував такі суми тільки для пам'яті та зручності подальшого контролю рознесення. Це був виключно процедурний прийом, який наводив до логічної необхідності "врівноваження" підсумків дебетових і кредитових оборотів.

Наприкінці XVIII ст. для деяких бухгалтерів стало приємною несподіванкою відкриття того, що за подвійним записом приховано певний зміст. Пошуки цього "змісту" тривають досі. Але в усякому разі подвійна бухгалтерія загальновизнана як єдине можливе.

Одного разу виникнувши, подвійний запис розвивався надалі під впливом

обставин господарського життя і за законами внутрішньої логіки.

Подвійна бухгалтерія пройшла кілька етапів у своєму розвитку.

1. Подвійним записом стали відображати всі цінності, що знаходяться на обліку даного підприємства.

2. Введення рахунку “Капітал” перетворило статистичну сукупність в чітку єдину інформаційну систему.

3. Введення в облік грошей у функції міри вартості розділило облікові об’єкти на натуральні, тільки вимірювані в грошах, і монетарні – власне гроші та їх еквіваленти.

4. Спочатку прибуток і збиток відображали на рахунку “Капітал”. Сальдо цього рахунку або збільшувалося або зменшувалося. Але до XV ст. зміни капіталу відображалися вже не на рахунку “Капітал”, а на спеціальному рахунку “Прибутки та збитки”.

5. Реєстрація фактів господарського життя дозволяла контролювати правильність рознесення даних по рахунках Головної книги. Автоматична тотожність записів по дебету і кредиту вказувала на правильність зроблених записів.

6. Подвійний запис виник у торгівлі, в банках Італії. Тут у нього дві батьківщини: Флоренція та Венеція. Ці два міста-держави дали два варіанти подвійної бухгалтерії. У Флоренції основну увагу приділяли впливу фінансових результатів, у Венеції акцент робили на контролі руху цінностей. Обидва варіанти справили величезний вплив на подальший розвиток обліку як у різних країнах, так і в окремих галузях господарювання. Фіналом цієї еволюції було створення національного рахівництва, в якому подвійний запис був використаний для опису всього господарства країни.

Виникнення і розвиток подвійної бухгалтерії позитивно впливали на всі напрями управління господарськими процесами:

1) бухгалтери, бажаючи створити умови для автоматичного контролю записів, ввели рахунок власника; потім додали йому економіко-юридичну інтерпретацію і назвали рахунком “Капітал”;

2) подвійний запис покращив умови визначення прибутку;

3) введення єдиного грошового вимірника було найбільшою революцією, бо зведення безлічі предметів і не меншої безлічі валют до єдиного вимірника привело до значно більших умовностей в економічній інформації, ніж це було раніше. Але ця умовність створила можливість для:

а) конструювання системи рахунків;

б) порівняння оцінки всієї сукупності цінностей, прав і зобов’язань, які входять у поняття предметів бухгалтерського обліку.

Згодом початковий наївний обліковий натуралізм змінився реалізмом. В облік були внесені деякі умовні допущення з тим, щоб його система розкривала характер господарського процесу. Якщо стара парадигма намагалася відтворити факт, то нова реконструювала його. Відтворити означало описати в обліку факти таким, яким він був, реконструювати – представити його в обліку таким, яким він був для розуміння господарської діяльності.

Аналіз подвійного запису не буде повним, якщо не зазначити причини

виникнення терміна “подвійний запис”. Він виник пізніше методу обліку, який описує Лука Пачолі. У першій книзі з подвійної бухгалтерії Луки Пачолі (1494 р.) словосполучення “подвійний запис” відсутній. Уперше воно згадується в працях Д.А. Тальєнте (1525 р.), але загального поширення отримує завдяки П’єтро Паоло Скалі (1755 р.). Назва була пов’язана, можливо, з тим, що в обліку використовуються:

1) два види записів – хронологічний та систематичний;

2) два рівні реєстрації – аналітичний та синтетичний облік;

3) дві групи рахунків – матеріальні та особисті;

4) два рівноправних розрізи (дебет і кредит) у кожному рахунку;

5) два рази в рівній сумі реєструється кожен факт господарського життя;

6) два паралельних облікових цикли, розкритих рівнянням А – П = К (ліва частина показує стан майна за мінусом кредиторської заборгованості, права – наявність власних коштів);

7) дві точки в кожному інформаційному потоці – вхід і вихід;

8) дві особи завжди беруть участь у факті господарського життя – одна віддає, інша отримує;

9) два рази виконується будь-яка бухгалтерська робота – спочатку реєструються факти господарського життя, а потім неодмінно перевіряється правильність виконаної роботи.

Але якби не трактували, що таке подвійна бухгалтерія, вона за всіх обставин формує три неодмінних елементи методу: баланс, рахунки та подвійний запис. Вони створюють ілюзію гармонії, адже дебет завжди повинен сходитися з кредитом, актив завжди дорівнювати пасиву. Ідея подвійної бухгалтерії – це засіб пізнання, що володіє творчою силою, вона створювала та продовжує створювати умови для управління господарськими процесами і одночасно для свого самовдосконалення.

3.2. ЛУКА ПАЧОЛІ ТА ЙОГО ТРАКТАТ “ПРО РАХУНКИ ТА ЗАПИСИ”

У 1869 році члени Міланської академії рахівників попросили професора математики Лючині прочитати лекцію з історії бухгалтерського обліку. Готуючись до виступу, Лючині випадково знайшов старовинну книгу, написану якимось Лукою Пачолі. Один з її розділів, що називався “Трактат про рахунки і записи”, був присвячений застосуванню математики в комерції. Серед іншого тут викладався принцип подвійного запису, який тепер застосовується в усіх без винятку системах бухгалтерського обліку (на самому примітивному рівні цей принцип можна описати так: перший запис – звідки взялися гроші, другий – куди вони поділися). Не дивно, що історики тут же взялися по крупицях відновлювати біографію “батька сучасної бухгалтерії”.

Фра Лука Бартоломео де Пачолі (Fra Luca Bartolomeo de Pacioli) народився близько 1445 р. в сім’ї нотаріуса в Сансеполькро. У дитинстві він допомагав вести ділові записи місцевому купцеві Фолько де Бельфольчі, а також навчався в майстерні художника і математика П’єро делла Франческа.

Майстерня художника була школою живописної майстерності, своєрідним "університетом культури", де вивчали не тільки те, як розтирати і розводити фарби, але й правила скульптури, архітектури, основи точних наук. Саме там Пачолі і познайомився з математикою того часу. І, очевидно, зрозумів, що художника з нього не вийде, бо був закоханий не у відтінки кольору, а у світ чисел.

Любов до чисел і нездатність до живопису змусили його покинути рідне місто і переїхати до Венеції. Тоді Луці виповнилося 19 років. Там він продовжив навчання, відвідуючи семінари відомого математика Доменіко Брагадіно, одночасно працюючи репетитором у трьох синів багатого купця Антоніо де Ромпіазі. Не відомо, чому навчилися учні, але вчитель навчився багато чому: від математики до бухгалтерії. 1470 року написав першу невелику книгу з арифметики для своїх вихованців

У 1475 р. Пачолі їде працювати до Перуджі – спочатку приватним викладачем математики, потім – професором алгебри та геометрії в університеті Перуджі (1477–1480 рр.), де він пише для своїх студентів трактат з математики.

У 1477 р. Пачолі прийняв чернечий сан, вступивши до ордену францисканців-міноритів (тепер він іменувався фра Лука з Борго), що дозволило йому читати лекції в школах та університетах Італії. Він став мандрівним професором математики (такий був його офіційний статус). Протягом багатьох років читав курс з арифметики і алгебри в університетах Перуджі, Рима, Неаполя, Флоренції.

Зазначимо, що в ті далекі часи люди, які мали освіту, заробляли не багато, і тому молодь в масовому порядку покидала школи, університети і спрямовувалася до практичної діяльності, що, з точки зору Пачолі, було помилковим кроком. Він щиро вважав, що вчити важче, ніж вчитися, бо вчитель весь час повинен робити вибір з безлічі дидактичних прийомів, а учень отримує один, уже обраний для нього прийом. Що ж стосується науки, то тут складність полягала в тому, що "Все, що можна досягти, досягнуто. Все, що мислимо винайти, винайдено". У 1486 р. фра Лука з Борго отримав ступінь доктора теології і почав готувати працю з математики, яку в 1493 році завершує під назвою "Сума арифметики, геометрії, вчення про пропорції і відношення". Значення книжки для сфери обчислення, відомої сьогодні як бухгалтерський облік, важко переоцінити. Ідеї, позначені в "Сумі ...", актуальні до наших днів: саме там Лука Пачолі запропонував облік господарської діяльності, що передбачає спеціальну систему фінансової реєстрації – за дебетом і кредитом.

10 листопада 1494 р. за підтримки венеціанського претора Марко ді Сануто книга була надрукована в друкарні Паганіні ді Паганіні та одразу ж принесла Пачолі популярність.

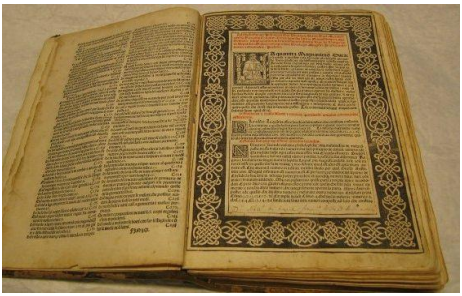

Книга надрукована на 300 сторінках, текст на сторінках розташований у два стовпчики, номери проставлені тільки на правій сторінці, відносяться до лівої і правої сторінок, тобто нумеруються розгорнуті аркуші. Структура книги відрізняється деякою складністю. Спочатку вона поділялась на 5 частин: 1 – арифметика і алгебра; 2 – різні питання, що стосуються торгівлі (включаючи векселі та мінові угоди); 3 – ведення бухгалтерського обліку і рахунків; 4 – ваги, міри та відсотки; 5 – геометрія. Згодом Пачолі відкинув первинний задум і розділив текст "Суми…" на дві частини: перша частина присвячена арифметиці та алгебрі, друга – геометрії. Порядок викладу залишився колишнім. Нумерація сторінок у частинах окрема, в першій – 224, у другій – 76 сторінок. Кожна частина ділиться на розділи, розділи – на трактати, трактати – на глави. Перша частина складається з дев'яти розділів, вісім з яких присвячені питанням арифметики і алгебри, а дев'ятий розділ – питанню застосування математики в комерційній справі. До останнього розділу входять дванадцять трактатів: I – про товаришів; II – про оренду; III – про обмін та обмінні угоди; IV – про векселі та вексельні угоди; V – про відсоткові обчислення ...; XI – про рахунки і записи; XII – про міри, ваги та монети, про торгові звичаї та місця, з якими Італія знаходиться в торговельних зносинах. Трактат XI, який нас цікавить, складається із 36 глав.

У 1496 р. його запрошують з лекціями до Мілана, в 1499 р. – до Болоньї, в найстаріший університет Європи. Тут Пачолі познайомився з Леонардо да Вінчі, який, прочитавши "Суму…", закинув роботу над власною книгою з геометрії і почав готувати ілюстрації до нової фундаментальної праці Пачолі. Ця робота, опублікована в 1508 р., називалася "Божественна пропорція" і включала в себе бесіди автора з Леонардо да Вінчі.

1499 року під час французької окупації Пачолі і Леонардо були змушені тікати з Мілана, після чого їх шляхи остаточно розійшлися (близько 1506 р.). Лука Пачолі вирушив до Мантуї, до двору Ізабелли д'Есте, а потім до Венеції, де створив трактат про шахи, що деякий час вважався загубленим. Рукопис був знайдений тільки в 2006 р. в бібліотеці графа Гульєльмо Короніні. У 2008 р. книжка була надрукована в рідному місті Пачолі – в Сансеполькро.

Періодом між 1496 і 1508 рр. датується і поява трактату про математику і магію (De viribus quantitatis), що включає три розділи: математичні завдання, головоломки і фокуси, колекція прислів'їв та віршів. В 1509 р. побачив світ ще один трактат – про геометрію, який є перекладом відомої Евклідової праці.

Лука Пачолі помер у віці близько 70 років 19 червня 1517 р. в Римі. У рідному місті Сансеполькро йому встановлено пам'ятник на площі Piazza San Francesco.

Найбільшу цінність для бухгалтерів являє частина I, розділ 9, трактат XI «Про рахунки і записи». Робота складається із двох частин: перша називається “Інвентар”, а друга “Диспозиція”.

У першій частині “Інвентар” Л. Пачолі розповідає, що таке інвентар і як слід складати інвентаризаційний опис купцям. Пачолі зазначає, що спочатку купець повинен скласти детально свій інвентар, тобто вписати на окремі листи або в окрему книгу все, що, на його думку, належить йому в цьому світі як у рухомому, так і в нерухомому майні. Автор підкреслює, що починати необхідно завжди з найцінніших речей, які легко втрачаються, наприклад: готівка, коштовності, срібні вироби й ін. Нерухоме майно (будівлі, поля, лагуни, долини, ставки й ін.) не можна втратити так швидко, як рухоме. Усе інше майно потрібно записати послідовно в інвентар, позначивши в ньому заздалегідь рік і число, а також місце складання і своє ім’я. Тобто, весь інвентар повинен бути складений за визначеною датою, інакше можуть зустрітися ускладнення в майбутньому, при веденні торгівлі.

Проте автор не використовував єдиного вимірника, а його інвентаризаційний опис мав статичний характер. Зверніть увагу, що до інвентарю включалося не тільки майно, необхідне для торгівлі, але й особисте майно купця. Отже, за часів Л. Пачолі облік поширювався не тільки на торгівлю, але й на домашнє господарство купців.

Друга частина трактату – “Диспозиція”. У ній автор розповідає про порядок здійснення записів у трьох основних торгових книгах: Меморіалі, Журналі й Головній книзі.

Меморіал – це книга, куди купець записував усі свої торговельні операції в хронологічній послідовності. Записи в цій книзі здійснював не тільки господар, але і його помічники, учні й продавці за відсутністю одного або інших. Тому Л. Пачолі не рекомендував вносити до неї повністю весь свій інвентар – усе своє рухоме й нерухоме майно.

На відміну від Меморіалу, Журнал був секретною книгою, і в ній купець міг відобразити все, що вважав своєю власністю, як у рухомому, так і нерухомому майні. Усі статті в Журналі супроводжувалися відповідними слвами, а саме: “**на**”, що означало завжди особу, яка винна – боржника (дебітора), одного або декількох, і “**від**” – завжди довірителя (кредитора) – одного або декількох. Таким чином, якщо один рахунок одержував і за це був винен, то виникало поняття “дебет”, якщо другий видавав, і за це мав, то виникало поняття “кредит”. Отже, усі статті складалися із зазначенням рахунків, що дебетуються й кредитуються.

З усіх статей, записаних у Журналі, Л. Пачолі рекомендував зробити відповідну вибірку й перенести в третю книгу – Головну – всіх дебіторів і кредиторів в алфавітному порядку. На початку Головної книги й Журналу зазначався рахунок “Капітал”. Сальдо за цим рахунком виводилося лише при

закритті Головної книги. У кінці звітного періоду рахунки доходів і витрат переносилися на рахунок "Збитки і прибутки", який закривали наприкінці року шляхом перенесення записів на рахунок "Капітал". Після закінчення Головної книги Л. Пачолі рекомендував робити виписку залишків по кредиту й дебету.

Отже, внесок Луки Пачолі в розвиток обліку полягає в такому:

1. Запровадив подвійний запис, при цьому лише до такої галузі господарства, як торгівля. Сутність подвійного запису – відображати будь-яку операцію двічі: один раз за дебетом одного рахунку, вдруге – за кредитом іншого.

2. Дав пояснення дебету й кредиту рахунків. Якщо один рахунок одержував і за це був винен, то виникало поняття "дебет"; якщо другий видавав і за це мав, то виникало поняття "кредит".

3. Запропонував персоніфікацію рахунків, відповідно до якої за кожним рахунком стояла відповідна персона (особа) або група осіб. Наприклад, за рахунком "Каса" стояв касир, за рахунком "Капітал" – власник, за рахунком "Товари" – комірник. У подальшому персоналістична модель обліку стала фундаментом юридичного його трактування.

4. Навів такі групи рахунків: інвентарні, результативні, операційні та операційно-результативні, у такий спосіб здійснивши першу класифікацію рахунків.

5. У системі рахунків запропонував використовувати рахунок "Прибутки й збитки", сальдо якого повинно переноситися на рахунок "Капітал".

6. Майже всі рахунки рекомендував відкривати проводками через рахунок "Капітал". Наприклад, майнові рахунки дебетувати одночасно із кредитуванням рахунку "Капітал", рахунки кредиторської заборгованості – з одночасним дебетуванням рахунку "Капітал". Поява цього рахунку фактично означала виникнення подвійної бухгалтерії.

7. Описав процедуру оформлення в обліку господарських операцій за допомогою трьох книг: Меморіалу, Журналу й Головної книги. Порядок здійснення записів у цих трьох книгах формує уявлення про першу форму обліку – староіталійську (венеціанську). Наголосимо хронологічні й систематичні записи в книгах здійснювалися окремо.

8. Запропонував такі постулати обліку: сума дебетових оборотів завжди тотожна сумі кредитових оборотів ті є ж системи рахунків; сума дебетових сальдо завжди тотожна сумі кредитових сальдо тієї ж системи рахунків.

9. Сформулював такі правила:

☞ не можна жодного вважати боржником (дебітором) без його відома, навіть, якщо це здалося б доцільним;

☞ не можна вважати жодного довірителем (кредитором) за відомих умов без його згоди.

10. Рекомендував обов'язковість проведення інвентаризації майна в окремих аркушах (інвентаризаційних описах) або книгах.

11. Запропонував першу класифікацію джерел покриття заборгованості за товари: готівка; кредит; обмін товари на товари; погашення дебіторської

заборгованості кредиторською.

12. Навів класифікацію витрат залежно від їх відношення до підприємства (торгові й домашні), товару (прямі й непрямі), господарського процесу (звичайні й надзвичайні).

13. Навів дві протилежні рекомендації щодо застосування принципів оцінки: за продажними максимально високими цінами й за собівартістю. Використання максимально високих цін приводило до систематичного завищення величини капіталу й зменшення прибутку. Оцінку за собівартістю передбачав здійснювати в поточному обліку.

14. Трактував баланс як процедуру, пов'язану зі встановленням тотожності оборотів за дебетом й кредитом рахунків Головної книги.

15. Розглядав бухгалтерський облік як самостійний метод, що може використовуватися як на окремих підприємствах, так і за їх межами.

Отже, Лука Пачолі ввійшов в історію математики та бухгалтерського обліку насамперед як основоположник подвійного запису. Проте наразі історики науки сходяться на думці, що подвійний запис в бухгалтерському обліку виник не в часи Луки Пачолі, а набагато раніше. Лука Пачолі тільки описав систему, яка вже склалася до нього.

На сьогодні достеменно відомо, що першою книгою з викладенням системи подвійного запису була книга Бенедетто Котрульї "Про торгівлю і досконалого купця", написана від руки в 1458 р. і надрукована в 1573 р. Разом з тим книга Луки Пачолі визнається всіма істориками науки як видатне джерело, що дало поштовх розвитку бухгалтерського обліку. Вона була першою друкованою книгою, у якій розглядалися всі сучасні досягнення в галузі математики, бухгалтерії, і слугувала узагальненням усіх досягнень того часу, тобто була "сумою знань".

Подвійний запис не просто відображав господарський процес, а й цілеспрямовано реконструював його, наслідком чого була поява операційних рахунків, що відображають кошти, які не можна ані побачити в натурі, ані торкнутися, їх не можна зважити і виміряти, вони умовні і можуть бути виведені тільки бухгалтерським шляхом. Це дозволило встановити систематичне спостереження за такими величинами, як капітал і прибуток.

Мине багато десятиліть, перш ніж люди зрозуміють все значення того, що сталося. І лише на початку XX ст., нібито підсумовуючи результати нового часу, який вже став старим, німецький філософ і культуролог Освальд Шпенглер (1880–1936 рр.) виділить в минулій епосі трьох великих людей, що створили європейську цивілізацію: Колумба, Коперника і Пачолі. Вони змінили світ.

3.3. ОБЛІКОВІ ПАРАДИГМИ В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ

Парадигма (від грецьк. paradeigma – приклад, зразок) – система уявлень, характерна для визначення етапу розвитку науки, культури, суспільного життя. Історія науки виступає як співіснування та зміна її парадигм. Вони можуть

існувати послідовно і паралельно.

Парадигма бухгалтерського обліку – це метатеоретична конструкція бухгалтерського обліку, що складається зі символічних узагальнень, які комплектують формальний апарат та мову бухгалтерського обліку як науки, метафізичних елементів, які визначають фундаментальні методологічні принципи бухгалтерського обліку як науки, бухгалтерських цінностей, які встановлюють ідеали та норми побудови бухгалтерського наукового знання, зразкових дослідницьких результатів, які є вирішеннями конкретних проблем у сфері бухгалтерського обліку.

Три облікові парадигми – уніграфічна (проста), камеральна, диграфічна (подвійна) – століттями співіснували поруч і протягом багатьох століть по черзі володіли умами представників бухгалтерської професії. Найдивовижніше, що, незважаючи на послідовне (як передбачається) їх виникнення, жодна з них не втратила своєї актуальності і тепер.

Першою парадигмою обліку вчені називають **уніграфічну** – це проста інвентарна система, яка без допомоги подвійного запису інформаційно відтворює факти господарського життя в тих одиницях виміру, в яких вони виникають.

При цьому прибутково-видатковий облік грошей, оскільки він існував сам по собі (так само окремо від обліку всього іншого майна, як облік одного виду майна був відділений від обліку іншого виду), отримав назву камерального. Цей простий камеральний облік згодом, коли уніграфічний облік після доповнення його новими елементами переріс у диграфічний, отримав значний розвиток,

У наші дні уніграфічний облік у чистому вигляді використовується лише з метою статистичних спостережень. Не випадково О.П. Рудановський (1863–1934 рр.) вважав уніграфічний облік інструментом статистики, а не бухгалтерії.

В уніграфічній бухгалтерії відсутні результативні рахунки та рахунки капіталу, а значить, обліковець оперує ще не фінансовими, а тільки споживчими категоріями. Метод уніграфічного обліку – реєстрація та інвентаризація. Вони лише констатують факти господарської діяльності, але не відстежують процеси і не виявляють причини змін, що відбуваються. Я.В. Соколов називає уніграфічний облік "наївним натуралізмом".

Термін уніграфічний запис ввів у теорію обліку представник французької бухгалтерської думки Адольф Гільбо (1819–1895 рр.). Йому ж належить ідея назвати подвійний запис диграфічним.

Далі поетапне перекладення всіх рахунків на диграфічну основу з трансформацією всіх натуральних вимірників в єдиний грошовий отримало назву "контабілізація".

Проста бухгалтерія була панівною в Європі до XII–XIII ст.

На думку Я.В. Соколова, уніграфічна бухгалтерія в своєму розвитку пройшла п'ять етапів:

1) інвентарний облік – фіксувалися тільки залишки матеріальних цінностей ;
2) контокоррент – облік тільки розрахункових операцій;

3) гроші – монети виступали об’єктом обліку;

4) гроші як об’єкт обліку злилися з обліком розрахунків;

5) гроші і контокоррент поглинули облік інвентаря.

Останній етап (п.5) означає повний, що охоплює все майно і борги, уніграфічний облік, який і формує уніграфічну парадигму.

Камеральна – друга парадигма – була за своєю суттю окремим випадком простої бухгалтерії і велася в тих господарствах, в яких фіксувалися тільки зміни кошторису та каси. Ця назва походить від слова камера, що у середні віки, була тотожна сучасному офісу, або більш точніше – кімната (переклад з латинської). Колись чиновники, які працювали в таких кімнатах, збирали податки, фіксували інші державні доходи та фінансували заздалегідь намічені за кошторисом видатки. Основні об’єкти обліку – це каса, очікувані надходження та виплати з неї.

Камеральна бухгалтерія розвивалася в державному та особистому господарстві. У своєму становленні вона пройшла три етапи:

1. *Стара камеральна бухгалтерія* панувала з XII ст. до середини XVIII ст. Її сутність зводилася до того, що в центрі уваги бухгалтерів знаходився облік доходів і витрат грошових коштів, як правило, каси. У примітивних формах стара камеральна бухгалтерія ведеться і сьогодні в багатьох сім’ях, які фіксують день у день свої доходи і витрати.

2. *Нова камеральна бухгалтерія*. У 1770 р. у Відні читалися публічні лекції з бухгалтерії. Вони збирали до 500 осіб. Для підняття престижу бухгалтерії лекції слухали придворні та аристократи. Серед лекторів виділявся М. Пуехберг, автор ґрунтовної праці (1762 р.), в якій викладалися основи нового напряму в обліку. Його сенс лектор бачив у кошторисі (бюджет) доходів і витрат. Кожен вид доходів і витрат являє строго певну статтю, і бухгалтер контролює, як господарник дотримується наявного в нього “фінансового плану” – бюджу.

Важлива особливість обліку – дублювання записів і паралельне ведення двох Головних книг та різних допоміжних книг, з одного боку, розпорядником кредитів і з іншого – посадовими особами, відповідальними за виконання бюджету. Такий порядок не просто посилює контроль, він – органічна частина бюджетної системи, кожна ланка якої діє в межах суворо лімітованої компетенції. Повноваження розпорядника кредитів і безпосередніх виконавців його розпоряджень повністю визначаються бюджетом. Його виконання не тільки становить предмет їх пильного спостереження, але й поступово обмежує можливості прийняття тих чи інших управлінських рішень (у міру вичерпання відповідних асигнувань). На виконавця покладається обов’язок ведення касової книги, яка є підставою для записів у Головну книгу доходів і витрат як самим виконавцем, так і розпорядником кредитів.

Відомим теоретиком камеральної бухгалтерії був видатний австрійський автор Йосип Шротт, який бачив мету обліку в тому, “щоб попередити і виявити збиток, нанесений господарству його керуючим”. Шротт займався і подвійною бухгалтерією, застосовував теорію двох рядів рахунків, використовував математичні методи для опису бухгалтерської процедури.

3. *Константна бухгалтерія*. Починаючи із середини XIX ст., робилися спроби (Ф. Вілла і А. Тонціг) створити єдину систему патримонального та камерального обліку. Однак Мішель Ріва, головний бухгалтер муніципалітету Феррари, показав, що подвійна бухгалтерія прийнятна тільки для комерційних підприємств, які отримують прибуток; навпаки, підприємства бюджетні, які просто витрачають асигновані їм кошти, не повинні використовувати диграфізм. Звідси правило Ріва: там, де немає фінансових результатів, не може бути й подвійної бухгалтерії.

Крім того, на відміну від камеральної бухгалтерії подвійна не дозволяє вести облік асигнувань, інакше кажучи, вона ігнорує планові (кошторисні) призначення. Справді камеральна бухгалтерія виходить з основ бюджетного права і весь поточний облік підпорядковує контролю виконання кошторису. Загалом погляд Ріва став загальновизнаним, а проте, коли хтось говорить "це неможливо", завжди знаходиться хтось, хто каже "я можу". У нашому випадку це був швейцарський автор Фрідріх Гюглі (1833–1902 рр.). У 1870 р. він викладає у пресі основи свого вчення, відомого під назвою константної бухгалтерії. Для нас Гюглі цінний не як автор теорії двох рядів рахунків і не як упорядник енциклопедії облікових форм, а своєю конструктивною спробою синтезу камеральної та подвійної бухгалтерії. Дітищем цього синтезу була константна бухгалтерія. Сутність її полягала в тому, що заздалегідь визначені нормативні результати діяльності підприємства вводяться в рахунки бухгалтерського обліку. Записи подальших операцій коригують нормативи, а рахунки Головної книги в цьому випадку показують не тільки операції, що відбулися, але і ступінь виконання встановлених нормативів.

Крім поділу всіх рахунків на активні та пасивні, в константній бухгалтерії вводиться ще одна класифікація рахунків. За функціональною ознакою в ній виділяють три групи: каса, адміністрація та розрахунки. Рахунок "Каса" протиставляється рахунками "Адміністрація", а для їх інформаційного з'єднання вводяться розрахункові або ліквідаційні рахунки активних і пасивних зобов'язань, на яких відбувається зіставлення призначених та виконаних доходів і витрат. Сальдо за рахунком активних зобов'язань покаже недоотримані доходи, а сальдо по пасивних зобов'язаннях – нездійснені витрати. Внутрішні розрахунки підприємства, не пов'язані із загальною зміною грошових коштів, відображаються за рахунком взаємних розрахунків, який може вестися як касовий або розрахунковий. Кореспонденція рахунків завжди постійна, кожен рахунок пов'язаний не більш ніж з двома рахунками: з одним – за дебетом і з іншим – по кредиту.

Рахунок "Каса" виступає як початок і кінець усього руху коштів. Таким чином, бухгалтерський облік за допомогою системи рахунків перетворюється на знаряддя управління підприємством. Ступінь відхилення фактичних даних від заданих відразу вказує на успішність роботи підприємства і його адміністрації. Так, зробивши невеликий крок, пов'язаний з введенням у традиційний комерційний подвійний облік кошторису, Гюглі здійснив переворот в обліку.

Іншим суттєвим моментом була та обставина, що Гюглі взагалі не

визнавав хронологічного запису, зводячи завдання обліку тільки до систематизації. Ця принципова відмова від хронологічного запису відіграла згодом значну роль. Гюглі вказував на те, що рахунки повинні бути пристосовані до форми обліку, і ця його вимога отримала підтвердження при переході до журнально-ордерної формі обліку.

Однак фундаментальне значення робіт Гюглі отримало відбилося в ідеї обліку відхилень фактичних витрат від намічених асигнувань. У методі обліку витрат на виробництво – стандарт-кост, у фіксації витрат за центрами відповідальності, в нормативному обліку ця ідея отримає нове життя.

Отже, камеральний облік, у сучасному, професійному його розумінні, вже не обмежується простим підрахунком "дзвінкої монети". Він охоплює все матеріальне і нематеріальне майно, а також борги, вимоги і капітал. Тобто уніграфічний камеральний облік, засвоївши метод подвійного запису, став диграфічним камеральним обліком. І все ж центральне місце в камеральному обліку, як і раніше займає, Cash.

Прикладом сучасного диграфічного камерального обліку може слугувати бухгалтерський облік у бюджетних установах і громадських організаціях, діяльність яких не спрямована на отримання прибутку. У наш час камеральний облік отримав нову назву, навіть дві: кошторисний облік або бюджетний облік.

Диграфічна бухгалтерія – це вартісна система обліку, заснована на методі, що дозволяє записувати факти і явища господарського життя в подвійному аспекті та зачіпає протилежні сторони як мінімум двох рахунків.

Вважається, що диграфічна бухгалтерія стала можливою тільки з введенням в облік рахунку власника – "Капітал". Тобто тоді, коли з'ясувалося, що уніграфічний облік, хоча і охоплює все майно і борги власника, але все ж для повноти відображення фактів і процесів (а не тільки констатації наявності тих чи інших засобів) потрібен додатковий набір певних штучних понять: прибуток, збитки, капітал тощо. Таким чином, можна зробити висновок, що диграфізм в обліку – це збагачений штучними поняттями уніграфізм.

На відміну від уніграфічної парадигми, яка дзеркально відображала господарські розрахунки і камеральної, яка, оперуючи кошторисом і касою, була ідеальним засобом ведення бюджету. *Диграфічна парадигма* привнесла за допомогою подвійного запису принцип сходження, рівності кореспондуючих один одному рахунків дебету і кредиту, ввела рахунок "Власні засоби" та додатково рахунок "Прибутки та збитки" і дозволила розрахувати прибуток господарства, тобто оцінити його ефективність. Така зміна в бухгалтерській практиці сприяла (або стала слідством?) формуванню нового погляду на саму господарську діяльність – з'явилося прагнення до розрахунку та досягненню більшого прибутку, а це є основа нових відносин – капіталістичних. Отже, можна стверджувати, що зміна парадигми бухгалтерського обліку вплинула або відобразила зміну всієї системи економічних і правових відносин у суспільстві.

Диграфічна бухгалтерія, ґрунтуючись на обліковому реалізмі, не просто відображала господарський процес, а цілеспрямовано реконструювала його. Були сконструйовані і введені рахунки, що відображають кошти, які не можна ані побачити, ані торкнутися, ані порахувати (наприклад, Капітал і Прибуток).

Вони умовні і можуть бути виведені тільки суто бухгалтерським шляхом.

Введення єдиного грошового вимірника дозволило говорити про єдину систему обліку, яка на відміну від простої бухгалтерії надала можливість подвійній бухгалтерії складати, агрегувати предмети, які, на перший погляд, не мають нічого спільного. Наприклад, можливість додавання суми капіталу з боргами підприємства є складною для розуміння людей – прихильників двох попередніх парадигм.

Подвійний запис перетворив весь облік у стрункy систему, що полегшує контроль і за збереженням цінностей, і за здійсненням процесів управління. Тобто бухгалтерський облік за допомогою заздалегідь продуманої та замкненої системи рахунків отримав можливість розкривати юридичну та економічну природу фактів господарського життя.

Протягом багатьох століть, коли диграфічна бухгалтерія зростала і удосконалювалася, завойовуючи все більше визнання, паралельно удосконалювався і камеральний облік.

Отже, всі три облікових парадигми представляють облік, який завершується (або може завершитися у разі бажання) балансом. Після того як вони були чітко усвідомлені, почала формуватися балансова теорія.

3.4. ПОШИРЕННЯ ПОДВІЙНОЇ БУХГАЛТЕРІЇ У КРАЇНАХ СВІТУ

Подвійна бухгалтерія, що зародилася в Італії і описана Пачолі, почала поширюватися на північ Європи, спочатку до Франції та Німеччини, потім до Англії та Скандинавії, далі на захід до Іспанії і, нарешті, через Атлантичний океан до Америки, а на схід вона прийшла через Польщу – до Росії, а потім до Китаю та Японії. По суті, весь світ, хоча і з різним акцентом, заговорив на єдиній мові дебету і кредиту. Це було поширення подвійної бухгалтерії вшир, але поширення її всередину було більш складним. Справа в тому, що ідеї, подібно державам і расам, мають свої межі. Застосування подвійної бухгалтерії до бюджетних неприбуткових господарств завжди викликало ускладнення. А використання її в сільському господарстві сумнівно. Тобто подвійний запис – це тільки етап на шляху розвитку облікової ідеї. І розглядаючи пройдений нею за п'ять століть шлях, необхідно відзначити, що подвійний запис у кожній завойованій нею країні, в кожній галузі господарства і в кожному підприємстві асимілювався, пристосовувався до місцевих умов. І хоча й існує єдина парадигма подвійної бухгалтерії, немає ніде однакової подвійної бухгалтерії. Кожен народ у кожній країні, запозичуючи італійський винахід, щось вносив своє, щось розбудовував і удосконалював у ньому, тобто пристосовував до розуміння і традицій свого суспільства. Так, англійська бухгалтерія відрізняється від американської, і обидві вони досить істотно відрізняються від бухгалтерії континентальної. Але й на континенті Європи французька, італійська, німецька традиції теж не однакові.

Італія. Серед основних досягнень італійської школи слід відзначити розробку ідеї подвійного запису, те, що бухгалтерський облік став предметом наукових досліджень. У цей період в історії розвитку обліку було закладено

основи зародження науки – бухгалтерії.

Усі італійські автори залишалися на позиціях персоніфікації, і їх внесок був пов'язаний з уточненням і розвитком окремих положень Пачолі. При характеристиці факту господарського життя Пачолі виділяв чотири неодмінних моменти, які повинні бути відображені в обліку: суб'єкт, об'єкт, час, місце. Цим моментам відповідають чотири питання: хто, що, коли, де?

Відсутність у практиці обліку поділу рахунків на синтетичні і аналітичні призвела до перевантаженості статтями балансів середньовічних фірм. Цікавим моментом практики складання середньовічного балансу було те, що різниця між дебетовими і кредитовими оборотами, що виникла в результаті арифметичних помилок у підрахунках не вивірялася, а списувалася відповідно на прибутки або збитки.

Л. Флорі визначав Журнал як регістр, в якому факти господарського життя ідентифікуються з рахунками Головної книги, і ввів правило: будь-який факт господарського життя може бути зареєстрований у Головній книзі тільки на підставі записів у Журналі. Флорі виділяв два види балансу – проміжний і підсумковий: перший містить у собі фінансові результати на будь-який момент, другий – складається після закінчення року і відображає фінансовий результат цього року.

До кінця XVII ст. в Італії була створена венеціанська або староіталійська форма обліку, яка базувалася на використанні трьох облікових книг: Меморіалу, Журналу та Зошита, який став називатись Головною книгою. У 1688 р. Франческо Гаратті удосконалив староіталійську форму, виклавши принципи нової італійської форми обліку. Ця форма передбачала поділ рахунків на синтетичні та аналітичні.

Франція. З другої половини XVII ст. в Європі домінував французький бухгалтерський облік. Ж. Саварі (1622–1690 рр.) стверджував, що облік – це складова частина науки про управління окремим одиничним підприємством. Для французьких бухгалтерів характерно верховенство рахунків над балансом, подвійний запис вони виводили з рахунків, а не з балансу. Вони пояснювали подвійний запис так: "Необхідно дебетувати все, що надходить у розпорядження власника, і кредитувати все, що з розпорядження власника виходить". Більшість французьких авторів трактували баланс як документ, що визначає фінансовий результат.

У Франції першою обліковою працею з бухгалтерії була праця П. Савонна (1567 р.). Велике значення для розвитку обліку й формування облікового законодавства у Франції також мало написання у 1673 р. торговельного статуту "Ордоннанс" ("Комерційний кодекс"), автором якого вважається Ж.Б. Кольбер, хоча до укладання окремих положень кодексу він запросив Ж. Саварі. Новий торговельний статут передбачав єдині правила ведення обліку й складання звітності для торговельних підприємств.

Серед французьких учених пропонуємо приділити увагу Ж. Саварі (1673 р.), який поділив облік на синтетичний та аналітичний, вивів постулати взаємозв'язку між синтетичними та аналітичними рахунками, розробив принципи оцінки та методи калькуляції для торгівлі, створив учення про

постійну інвентаризацію, пропонував ведення допоміжних книг, окрім Журналу, Меморіалу і Головної книги.

Ж. Саварі вніс з питань про зв'язок балансу з інвентарем (інвентаризацією) три нові ідеї:

1) необхідність постійного та суворого періодичного складання інвентарю (інвентаризації);

2) усвідомлення того, що баланс випливає з інвентарю (інвентаризації);

3) інвентар (інвентаризації) і баланс повинні слугувати засобом для переоцінки майна, вимог і зобов'язань.

Учений розділив рахунки на синтетичні та аналітичні, створив двоступеневу систему реєстрації даних, яка надалі отримала назву коллація рахунків. Класифікацію рахунків розвивали Матьє де ла Порт і Баррі, еволюція рахунків пройшла шість етапів:

1) поява рахунків матеріальних цінностей;

2) рахунки грошових коштів;

3) рахунки розрахунків;

4) рахунки фінансових вкладень;

5) рахунки власних коштів;

6) результатні рахунки.

Французький вчений Матьє де ла Порт (кінець XVII–початок XVIII ст.) пояснював правила записів на рахунках, виходячи з дійсності господарських операцій. Запропонував таку класифікацію рахунків:

1) рахунки власника ("Капітал", "Збитки і прибутки", "Витрати", "Комісія", "Страхування");

2) рахунки майна ("Каса", "Товари" тощо);

3) рахунки кореспондентів ("Розрахунки", які показують дебіторську й кредиторську заборгованість). Причому різниця сальдо рахунків майна й власника завжди дорівнює різниці сальдо рахунків кореспондентів (розрахунків).

Самуель Рікар (1709 р.) уперше запропонував вести щоденний пробний баланс для перевірки записів, під яким розумів рахунок власника, на який заносять усі операції, записані за рахунками Головної книги.

С. Рікар рекомендував бухгалтерам вести спеціальний контрольний рахунок, на який треба було відносити всі операції, що записуються в дебет і кредит рахунків. Призначення цього проміжного рахунку полягало в тому, щоб наприкінці дня зробити підсумки; і якщо підсумки виявлялися рівні за дебетом і кредитом, то рознесення по рахунках Головної книги було правильним. З появою копіювального паперу цей прийом С. Рікара отримав нове застосування: при рознесенні відомостей з прибуткових матеріальних документів у картки інформація дублювалася на спеціальний лист. Після заповнення всіх карток дані листа підраховувалися і підсумок порівнювався з підсумком за документами, їх збіг вважався ознакою правильного рознесення. Цей прийом використовується в бухгалтерії і в наші дні.

Бертран Франсуа Баррем (1721 р.) запропонував чотири правила подвійного запису:

1) рахунок дебетується, якщо на нього записується надходження цінностей господарства;

2) рахунок кредитується, якщо на нього записується вибуття цінностей із господарства;

3) якщо вибуття цінностей не супроводжується надходженням інших цінностей, то дебетується рахунок особи, з якою здійснюється розрахунок (рахунок власника капіталу);

4) якщо надходження цінностей не супроводжується вибуттям інших цінностей, то кредитується рахунок особи, з якою проводиться розрахунок (рахунок власника капіталу), а потім дається узагальнення: "те, що надходить, повинно дорівнювати тому, що вибуває".

Таким чином, в XVIII ст. у Франції почала формуватися французька національна школа обліку економічного напряму. Для неї був характерний загострений інтерес до раціоналізації облікової роботи. Французька форма рахівництва була пов'язана з розвитком великих підприємств.

Німеччина. Пожвавлення торгівлі між Німеччиною та Італією в XV–XVII ст. спричинило те, що перші праці з бухгалтерського обліку німецькою мовою були написані під значним італійським впливом. Німецькі купці все більше уваги приділяли правильній організації обліку у своїх господарствах, глибоко вивчали основи облікової науки, що і підштовхнуло видання облікової літератури в Німеччині.

Першою друкованою і однією з найбільш цікавих праць з обліку німецькою мовою була праця Генріха Грамматеуса, що вийшла друком у 1512 р. в Нюрнберзі. Автор у книзі головним чином звертає увагу на просте рахівництво, дещо торкаючись подвійної бухгалтерії.

Іншою відомою німецькою працею з обліку була книга Йоганна Готліба, видана в 1531 р., в якій він розкриває порядок записів за рахунками і дає досить чітке визначення подвійної бухгалтерії за італійським методом.

У Німеччині в період XVI–XVIII ст. акцент робиться на проблемах облікової освіти.

Німецька форма рахівництва народилася в результаті поділу Журналу на Меморіал і Касову книгу і вперше була описана в 1774 р. Ф. Гельвігом, форма. У першому регістрі в хронологічному порядку реєструвалися всі факти господарського життя, що не стосуються каси.

У Німеччині довгі роки панувала камеральна бухгалтерія, у центрі якої був облік каси. Поширення подвійної італійської бухгалтерії сприяло доповненню добре відомої Касової книги Меморіалом, і в результаті хронологічний запис почали вести у двох регістрах, а записи по рахунках – у Головній книзі, де підбивали підсумки один раз на місяць. На підставі касової книги та Меморіалу складали дві рекапітуляції по дебету і кредиту всіх рахунків. Після цього заповнювали збірний журнал, в якому за конкретною схемою записували або статті з розкладанням за дебетовою, або за кредитовою ознакою окремих рахунків (південно-німецький варіант), або ж за формулою збірної статті: рахунки різні, рахунками різним (північно-німецький варіант). Підсумки оборотів за синтетичними рахунками записували в Головну книгу.

Головною відмінністю німецької форми рахівництва було те, що, відповідно до ідей Л. Пачолі, облік вівся для оперативного виявлення заборгованості та вимог, а німці ставили за завдання визначення та обчислення прибутку. Схожість була в тому, що німці намагалися перетворити безлад у порядок, або, точніше, привнести порядок в безлад. Дана теза перепліталася з ідеями Л. Пачолі, який рекомендував бухгалтерам вести свої справи "в потрібному порядку і як слід, щоб можна було негайно отримати будь-які дані...".

Продовжуючи традиції італійських учених, В. Швайкер під методом обліку розумів подвійний запис. Однак більш цікаве трактування дав великий учений, математик і філософ Г.В. Лейбніц, перерахувавши елементи в такому хронологічному порядку:

• встановлення давності факту господарського життя та правильності документального оформлення;

• запис факту в бухгалтерських регістрах;

• виконання облікових операцій.

Надзвичайним є внесок німецьких бухгалтерів, у тому числі й В. Швайкера, у розвиток системи контролю. Надаючи великого значення перевірці бухгалтерських записів, він встановив її конкретні способи і терміни. Розроблені В. Швайкером правила перевірки бухгалтерських книг дозволяють вважати його одним із засновників ревізії.

У цілому для Німеччини, як і для бухгалтерів багатьох країн, було притаманним правило Шрайбера: нехай кожен робить свої записи так, як він вміє.

Англія. В XVI ст. на провідну роль в економічному розвитку почала претендувати Англія. Англійці розширювали зовнішню торгівлю, брали участь у великих географічних відкриттях і у захопленні багатьох територій. Колоніальні володіння Англії поступово розширювалися. Необхідність фінансування таких дорогих експедицій спричинила виникнення акціонерних товариств. Почалася епоха інвесторів. Наприкінці XVII ст. Англія стала наймогутнішою країною з розвиненим мануфактурним виробництвом. Уряд зрозумів, що найнадійніший спосіб залучення грошей – це розвиток виробництва експортних товарів для досягнення перевищення експорту над імпортом. Це зумовило активні дії уряду щодо сприяння промисловому виробництву. За таких умов завершився торговий і почався промисловий етап розвитку бухгалтерського обліку, який супроводжувався цілим рядом досягнень у науці, технології та громадському укладі.

Перша книга з обліку була написана шкільним учителем математики Хью Олдкастлем. Вона була надрукована у Лондоні 14 серпня 1543 р. Перші чотирнадцять розділів були запозичені з книги Л. Пачолі. Хью Олдкастл виділяв у кожному рахунку дві частини (сторони): "Дебітор" і "Кредитор". Звідси трактування всіх бухгалтерських рахунків і можливість використання їх даних з метою управління господарськими процесами.

У книзі Джона Веддінгтона (1567 р.) замість Пам'ятної книги й Журналу було запропоновано ведення допоміжних книг, з яких підсумкові записи

переносилися в Головну книгу. Зміст обліку він бачив у здійсненні особових рахунків і розрахунків із підзвітними особами.

1794 року (за деякими даними – в 1796 р.) була видана праця англійця Едуарда Томаса Джонса (1766–1838 рр.) під назвою "Англійська система рахівництва", в якій містилася критика системи подвійної бухгалтерії. Він запропонував англійську систему рахівництва, що базувалася на односторонньому обліку фактів господарського життя за умови використання різних математичних знаків.

Англійська система обліку набула значного поширення серед купців, однак з розвитком великих промислових і торгових підприємств все ж поступилася місцем більш досконалій подвійній системі. Спроби застосувати подвійну бухгалтерію в промисловому обліку відносяться до середини XVIII ст.

Серед основних досягнень англійської школи потрібно вважати розробку ідей амортизації, форм рахівництва та теорій рахунків, а також введення інституту незалежних присяжних аудиторів.

Уперше з поняттям амортизації основних засобів ми зустрічаємося у Д. Мелліса. У практиці мали поширення два підходи:

1) амортизація є пряма витрата нерухомого майна;

2) амортизація є прийомом, що дозволяє постійно зберігати основний капітал на однаковому рівні.

Англійські бухгалтери наголошували, що практика обліку для забезпечення гласності повинна припускати табличну форму уніфікованої звітності та однакові бланки первинних документів. Крім того, бухгалтери повинні обмінюватися досвідом, тобто кваліфіковані бухгалтери мають поширювати передові знання та виховувати осіб, зайнятих у господарських процесах, застерігаючи їх від зловживань.

Іспанія залишила слід у теорії обліку, особливо в сприйнятті його юридичної природи. Основоположником юридичного напряму в бухгалтерському обліку був відомий вчений математик і юрист Дієго дель Кастілло (1522 р.). Будь-який з фактів господарського життя, будь то внесок, продаж або купівля, розглядався ним як договір. Учений виділив обсяг планових постановок як об'єкт обліку. Кастілло бачив за рахунками агентів – рядових людей та адміністраторів (фізичних осіб) або контрагентів (юридичних і фізичних, сторонніх для даних підприємств). Мета обліку – відображення юридичних вимог і прав безпосередніх учасників договору.

Кастілло визнавав договори основним предметом бухгалтерії, що не завадило йому істотно розширити сферу об'єктів обліку. Наприклад, бухгалтер був зобов'язаний реєструвати обсяг поставки за договором і його виконанням, а не тільки надходження товарів. У баланс були включені всі особи, з якими укладено договори. Він відбивав повний обсяг усіх вимог і прав, які випливали з договорів .

Треба відзначити, що Дієго дель Кастілло запропонував тоді три варіанти ведення бухгалтерського обліку:

1) касовий – припускав розгляд обліку всіх витрат і доходів, покупок і продажів;

2) ресконтро – припускав додавання до обліку каси обліку зобов'язань і прав;

3) повний – передбачав використання в обліку трьох регістрів: Головну книгу (загальні підсумки по рахунках), Меморіал (систематична запис) та Журнал (хронологічний порядок).

Іспанські автори в той період по-різному трактували мету обліку. У Гаспара де Тескада метою обліку був контроль підлеглих осіб і ефективне управління, у Бартоломео де Солозано – підтримка в рахунках рівноваги. А Франсиско де Ескобар юридичною метою обліку вважав з'ясування стосунків між матеріально відповідальними особами та власниками.

У цілому зазначимо, що облік в Іспанії порівняно з обліком в Італії перебував на нижчому рівні розвитку. Тут в основному використовували просту бухгалтерію, лише Б. де Солозано дотримувався подвійної, староіталійської бухгалтерії.

3.5. ПОШИРЕННЯ В РОСІЇ ПОДВІЙНОГО ЗАПИСУ

Розвиток та вдосконалення обліку в середньовічній Росії відбувалися в міру укрупнення монастирських і царських вотчин і збільшення обсягу продукції, яку вони виготовляли. Виникнення в сільському господарстві обліку належить до XV–XVII ст. На цьому етапі розвитку сільськогосподарський облік вівся за простою системою. Принцип подвійного запису в книгах монастирських і царських вотчин на той час не застосовувався.

Московський період російської історії характеризувався посиленим розвитком торгівлі та землеволодіння у зв'язку із загальним розвитком обміну. Процес розвитку торгового землеволодіння призвів до зростання залежності селян від поміщиків та дій уряду, спрямованих на закріпачення селянства. Свавілля поміщиків кінця XVI ст., які користувалися майже дармовою робочою силою, та нераціональне використання землі, зазвичай, не вимагало рахівництва, тому деякі ознаки рахівництва до XVII ст. збереглися лише в тих установах, де головну роль відігравали гроші, у таких як прикази – центри адміністративної та фінансової діяльності органів державної влади того часу. Формування приказів почалося в XIV–XV ст. як сфери відповідальності окремих осіб за окрему галузь державної влади. Остаточне формування приказів, як установ, сталося наприкінці XVI ст.; у своїй основі система приказів збереглася до початку XVIII ст., в 1718–1720 рр. прикази були замінені колегіями.

Головним з фінансових приказів був приказ Великого приходу (приказ державних фінансів), куди надходила основна частина зібраних коштів. Щоб більш правильно оцінювати платоспроможність жителів окремих місцевостей, були організовані особливі фінансові прикази – "чверті", що відповідали за певні райони країни. Крім того, надходження, витрачання та залишок грошових сум відзначалися в особливому відомстві – "Приказ облікових справ", який виник в 1654 р. і був призначений для контролю за доходами та витратами

держави. В обов'язки відомства входила ревізія видачі полкової заробітної плати, перевірку витрат на утримання царського двору. Власного рахівництва він не мав, а скоріше був відомством державного контролю. У функції Рахункового приказу ставилося перевіряти облікові книги всіх інших центральних приказів і відомчих установ, стягувати залишки по поточних витратах, де такі залишалися, звертатися до інших приказів із запитами щодо виконання асигнувань, виданих посадовим особам (послам), викликати для звіту з інших міст земських цілувальників (посадова особа в XV–XVIII ст., яка відповідала за справне надходження грошових доходів). Цілувальник давав клятву (цілував хрест – звідси й назва) з їх прибутково-видатковими книгами.

Побудова та організація приказів проводилися без якої-небудь системи, вони виникали в міру необхідності та ускладнення державних справ. Тому наказова система управління в цілому характеризувалася відсутністю чіткого розподілу обов'язків між окремими установами, змішанням питань адміністративних, фінансових та судових, зіткненням діяльності різних приказів на тій самій території. Однак рахівництво приказу було поставлено на досить високому для того часу рівні, хоча сама його система була складною та громіздкою, а тому й досить заплутаною. Система звітності приказів епохи XVII ст. також відрізнялася складністю та незрозумілістю.

До XVII ст. можна віднести також появу в Росії законів про порядок ведення книг і про перевірку оборотів та наявності державного майна за допомогою ревізії й фактичних свідчень.

Початок XVIII ст. був ознаменований великими реформами Петра I. Завдяки Петру I в 1710 р. в урядовій газеті "Ведомости о военных и иных делах" з'явилося нове слово "бухгалтер", яке означало: "особа, яка здійснює бухгалтерський облік". Це слово не є споконвічно російським, оскільки походить від німецького слова Buchhaltung – "бухгалтерія, рахівництво". Дбайливці чистоти рідної мови запропонували слово "книгодержатель", але воно не прижилося.

В епоху Петра I обліку та контролю приділялася величезна увага, інструкції з організації обліку видавалися як державні акти. Перший державний акт, в якому знайшли місце питання обліку, датується 22 січня 1714 р.:

1) своєчасність запису і щоб "рахунок був швидкий";

2) щоденне ведення прибутково-видаткових книг;

3) суворе персональне підпорядкування відповідальних осіб.

Знаменною подією в історії російського обліку було видання Регламенту управління Адміралтейства та верфі в 1722 р., де з'явилися слова бухгалтер, дебет, кредит і була підкреслена необхідність складання регламентів для інших великих підприємств.

Регламентом передбачалася сувора система натурально-вартісного обліку матеріалів і дозволялося робити записи в бухгалтерські книги тільки на основі виправдних документів. Прибутково-видаткова книга з обліку матеріалів повинна була вестися в алфавітному порядку за найменуванням, із зазначенням кількості і суми.

Принципів документування дотримувалися і в казенних винокурних

заводах, де для матеріального обліку також були введені прибутково-видаткові книги. Спеціальна книга відкривалася для обліку виконаних договорів з підрядниками.

Значний розвиток отримав облік на уральських металургійних заводах. Віллім Іванович Геннин (1676–1750 рр.) розробив систему виробничого обліку, яка забезпечувала суцільну документацію всіх фактів господарського життя, регулярне проведення інвентаризацій та складання звітності. Крім того, він удосконалив методику обліку витрат за допомогою лінійного запису. У результаті в системі обліку формувалася аналітична інформація, необхідна для управління структурними підрозділами.

Облік тісно переплітався з плануванням, причому вся відповідальність за простої у виробництві покладалася на керівників. За несвоєчасну подачу заявок на уральських заводах на винних накладався штраф. Однак подвійний запис не використовувався, так як облік у натуральних одиницях був більш зрозумілий. Успіх будь-якої роботи неможливий без контролю, засобом контролю були доноси.

Найбільш серйозно з точки зору теорії облік розвивався в господарствах поміщиків. Головними об'єктами обліку були люди, а худоба, рілля, інвентар враховувалися за кріпаками. Основним методичним прийомом слугувала інвентаризація цінностей та людей. Записи заносилися до спеціальних книг або на бирки.

Поточний облік вимагав складної системи книг. Центральну книгу-табель вів староста. У ній враховувалося, скільки часу селянин відпрацював на панщині. Табель був поіменний, відкривався на кожне село. Наступна книга – домашній журнал, в якому записували в хронологічному порядку смертність, народжуваність, втечу кріпаків тощо. У польовому зошиті описували стан полів, у хлібному зошиті вели запис наявності та руху хліба. Грошовий зошит був передбачений для обліку приходу, витрат і залишку грошей. Окремо заводився зошит поборів з мужиків. Нарешті, в останній зошит записували те, що не ввійшло до інших книг. Кожен зошит являв собою бухгалтерський регістр. Щорічно заводилися нові зошити, причому не на основі попередніх записів, а за даними інвентаризації. Облік у торгівлі також був заснований на натуральних вимірниках і вівся за простою (уніграфічною) системою. Головний принцип оцінки товарів – за собівартістю (за фактичними витратами).

Для проведення реформ, у тому числі й у сфері обліку, необхідні були грамотні люди. У допетровську епоху знання переходили від батька до сина, від господаря до прикажчика тощо. Таке вчення цінувало практику, тобто вміння справи робити, а не слова говорити. Борис Годунов зробив спробу відправити учнів за кордон, але вони всі там і залишилися. У 1721 р. Петро I намагався створити комерційну школу, де б навчалися вести книги. Учення в петровській школі розглядалося як служба. У вчителів був обов'язок навчити, в учнів – навчитися. Якщо обов'язки не виконувалися, накладалися покарання: за відмову відповідати – штраф, за зухвалість – биття батогами, за прогул – саджали на ланцюг.

При Петрі I організація обліку була переглянута у зв'язку з

адміністративними реформами, що проводилися в державі, видано багато різних законодавчих актів та інструкцій, багато з яких були, очевидно, запозичені із західної, перш за все, шведської практики. Ця перебудова переслідувала дві мети: посилити контроль за збереженням власності та збільшити доходи скарбниці. Але ці цілі не були досягнуті ні за Петра І, ні після нього. Успішному розвитку обліку заважали догматизм мислення; дуже низький рівень правосвідомості; низький рівень грамотності; низький рівень математичних знань.

Послідовники Петра І прагнули поліпшити облік, і найбільш дієвим засобом для цього була визнана подвійна бухгалтерія. На появу подвійного запису в Росії зробила вплив західноєвропейська література.

Першою книгою з бухгалтерського обліку, яка видана російською мовою, стала книга "Ключ комерції" (1783 р.). Це був переклад відомого англійського підручника, написаного Джонсом Хавкінсом. Його книга була видана в Англії в 1689 р. Автор викладав облік за староіталійською формою, тобто без поділу рахунків на синтетичні та аналітичні.

Першим тлумачем подвійного запису в Росії був Михайло Дмитрович Чулков (1740–1792 рр.). Він був першим російським автором книги з бухгалтерського обліку "Наставление необходимо нужное для российских купцов, а более для молодых людей" (1788 р.). Це було спеціальне керівництво по бухгалтерії. М.Д. Чулков у своїй книзі описував французьку форму рахівництва.

У 1804 р. вийшла друком третя книга з бухгалтерського обліку російською мовою, яка також мала епохальне значення для російської бухгалтерії. Це книга Івана Серікова "Совершенный счетовод или краткое и ясное руководство по бухгалтерии вообще с присовокуплением практических торговых примеров", де він виклав німецьку форму рахівництва.

Система обліку в торгівлі була заснована на подвійній бухгалтерії та регламентувалася Банкрутським Статутом (1800 р.), а більш детально – Законом про порядок ведення купцями торгових книг (1834 р.). Законом встановлювався порядок і форма обліку в торгівлі залежно від виду підприємства – оптове, роздрібне або дріб'язкове. Усі підприємства повинні були вести три книги: товарну (аналітичний облік товарів), касову (суцільна реєстрація всіх виплат і надходжень) і розрахункову (перелік осіб, з якими підприємство веде розрахунки). У роздрібній та оптовій торгівлі, крім цього, потрібно було вести документальну книгу (перелік векселів, акцій, позикових листів, договорів тощо). У дріб'язковій та роздрібній торгівлі передбачалося ведення простої, а в оптовій – подвійної бухгалтерії. Тому оптовим підприємствам потрібно було вести журнал хронологічної реєстрації, книгу копій всієї вихідної кореспонденції, книгу вихідних рахунків і Головну книгу (гросбух) для систематичної реєстрації.

Освоєння європейської облікової думки не витіснило російську традицію в бухгалтерському обліку, а органічно вписалося в неї. Повне визнання подвійна система бухгалтерського обліку одержала наприкінці XVIII ст. З цього моменту відбувалося постійне вдосконалення обліку.

Запитання для самоконтролю

1. Які фактори вплинули на виникнення подвійної бухгалтерії?
2. Етапи, які пройшла подвійна бухгалтерія у своєму розвитку.
3. До яких наслідків привело виникнення і розвиток подвійної бухгалтерії?
4. З'ясуйте причини виникнення терміну "подвійний запис".
5. Розкрийте зміст уніграфічної (простої), камеральної і диграфічної (подвійної) парадигм обліку.
6. Фактори, що сприяли розвитку уніграфічної (простої), камеральної і диграфічної (подвійної) парадигм обліку.
7. Розкажіть про передумови зародження подвійної бухгалтерії в Італії.
8. Яке значення в історії рахівництва має праця з бухгалтерії В. Котрулі "Про торгівлю і досконалого купця"?
9. Обґрунтуйте історичну важливість праці Луки Пачолі "Про рахунки та записи".
10. Охарактеризуйте староіталійську форму рахівництва.
11. Що є характерним для нової італійської форми рахівництва?
12. Назвіть особливості німецької школи рахівництва.
13. Розкажіть про англійську школу рахівництва.
14. Що відомо вам про французьку школу рахівництва?
15. Які зміни відбулися в обліку в епоху Петра І?

ТЕСТИ

1. Батьківщиною подвійної бухгалтерії вважають:
а) Францію; **б)** Італію; **в)** Іспанію.
2. До виникнення подвійної бухгалтерії привело введення вимірника:
а) грошового; **б)** трудового; **в)** натурального.
3. Першою працею з бухгалтерії вважається:
а) трактат "Про рахунки та записи" Л. Пачолі;
б) "Про торгівлю і досконалого купця" В. Котрулі;
в) "Керівництво для господарств" А. ді Пієтро.
4. У трактаті Л. Пачолі "Про рахунки та записи" розкривається порядок здійснення облікових записів по всіх операціях за допомогою трьох книг:
а) Меморіал, Журнал, Головна книга;
б) Меморіал, Журнал, Касова книга;
в) Журнал, Головна книга, Копіювальна книга.
5. У трактаті "Про рахунки та записи" Л. Пачолі рекомендував купцям:
а) включати до інвентарю не тільки майно, що необхідне для торгівлі, але й особисте майно; розпочинати опис завжди з таких речей, які цінніші і які легко втрачаються; весь інвентар складати до одного часу;
б) включати до інвентарю тільки майно, що необхідне для торгівлі;

використовувати єдиний грошовий вимірник; вести опис цінностей у хронологічній послідовності;

в) включати до інвентарю не тільки майно, що необхідне для торгівлі, але й для інших галузей; позначати в інвентарю рік, число, а також місце складання; розпочинати опис цінностей тільки з нерухомого майна.

6. Середньовічна парадигма обліку, згідно з якою основним об'єктом обліку є каса, виплати з неї та очікувані надходження, називається:

а) уніграфічна (проста);

б) камеральна;

в) диграфічна (подвійна).

7. Основна відмінність староіталійської форми обліку від нової італійської форми, запропонованої Ф. Гаратті у 1688 р.:

а) поділ рахунків на синтетичні й аналітичні;

б) здійснення записів у хронологічному та систематичному порядку;

в) ведення допоміжних книг (замість Меморіалу й Журналу), з яких підсумкові записи переносилися до Головної книги.

8. У Франції першою обліковою працею з бухгалтерії була праця:

а) Ж. Саварі (1673 р.);

б) П. Савонна (1567 р.);

в) Ж.Б .Кольбера (1673 р.).

9. Німецька форма рахівництва вперше була описана:

а) Й. Готлібом (1531 р.);

б) Г. Грамматеусом (1512 р.);

в) Ф. Гельвігом (1774 р.).

10. Перша книга з обліку в Англії була написана:

а) Хью Олдкастлем (1543 р.);

б) Джоном Веддінгтоном (1567 р.);

в) Едуардом Томасом Джонсом (1794 р., за деякими даними – 1796 р.).

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Історичні передумови виникнення подвійної бухгалтерії.
2. Зміст і структура праці Луки Пачолі "Трактат про рахунки і записи".
3. Бенедетто Котрульї, його вчення та відкриття.
4. Історія розвитку камеральної парадигми обліку.
5. Уніграфічна парадигма обліку: сутність та основні етапи розвитку.
6. Бухгалтерський облік в Іспанії в XV–XVIII ст.
7. Бухгалтерський облік в Німеччині в XV–XVIII ст.
8. Бухгалтерський облік в Росії в XV–XVIII ст.
9. Бухгалтерський облік в Англії в XV–XVIII ст.
10. Бухгалтерський облік у Франції в XV–XVIII ст.

Термінологічний словник

Головна книга: 1) систематичний реєстр обліку, який являє собою зібрання та узагальнення всіх синтетичних рахунків; 2) регістр синтетичного обліку, в якому проводяться систематизація й узагальнення даних поточного обліку за дебетовою ознакою.

Господарська операція – дія або подія, що зумовлює зміни в структурі активів і зобов'язань, у власному капіталі підприємства.

Грошовий вимірник – одиниця виміру, що передбачає вимір та узагальнення всіх операцій підприємства в його фінансовій звітності в єдиній грошовій одиниці.

Диграфічна (подвійна) парадигма – концепція обліку, в якій основним технічним прийомом є прийом подвійного запису, відповідно до якого кожний факт господарського життя відображається двічі – один раз за дебетом одного рахунку, вдруге – за кредитом іншого.

Диспозиція – спосіб здійснення облікових записів по всіх операціях за допомогою трьох книг: Чорнова (Меморіал), Журнал, Зошит (Головна книга).

Журнал: 1) секретна книга, в яку записувалося все рухоме й нерухоме майно, складалися статті зі зазначенням рахунків, що дебетуються й кредитуються, у хронологічному порядку (в трактаті Л. Пачолі "Про рахунки та записи"); 2) реєстр обліку, записи в якому здійснюються в хронологічному порядку за кредитовою ознакою.

Інвентар – систематизований детальний опис за родом, кількістю й вартістю всього майна та зобов'язань господарюючого суб'єкта, які є в наявності на певний момент.

Камеральна парадигма – концепція обліку, що включає сукупність облікових прийомів, за допомогою яких здійснювався облік грошових коштів у касі.

Книги (облікові регістри) – певним чином розграфлені аркуші паперу, на яких фіксують дані про факти господарського життя, наведені в документах.

Меморіал: 1) книга, в яку купець записував усі справи, великі та малі, у тому порядку, у якому вони виникали, день за днем, година за годиною (в трактаті Л. Пачолі "Про рахунки та записи"); 2) реєстр обліку, що являє собою журнал господарських операцій, відображених у хронологічному порядку на підставі первинних документів або накопичувальних і групувальних відомостей.

Натуральний вимірник – одиниця виміру об'єктів обліку, що призначена для одержання відомостей про господарські засоби й процеси в їх натуральному вираженні й надає інформацію про об'єкти обліку мірою, вагою тощо.

Парадигма бухгалтерського обліку – це метатеоретична конструкція бухгалтерського обліку, що складається з символічних узагальнень, які формують формальний апарат та мову бухгалтерського обліку як науки, метафізичних елементів, які визначають фундаментальні методологічні принципи бухгалтерського обліку як науки; бухгалтерських цінностей, які

встановлюють ідеали та норми побудови бухгалтерського наукового знання; зразкових дослідницьких результатів, які є вирішеннями конкретних проблем у сфері бухгалтерського обліку.

Подвійний запис – спосіб одночасного взаємопов'язаного відображення операцій за дебетом одного рахунку та за кредитом іншого рахунку в однакових сумах.

Уніграфічна (проста) парадигма – натуралістична концепція прямого одностороннього відображення господарської діяльності в обліку.

Форма обліку господарської діяльності – сукупність облікових регістрів, які використовують у певній послідовності та взаємодії для ведення обліку й застосування принципу подвійного запису.

Тема 4. ФОРМУВАННЯ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ ЯК НАУКИ (XIX СТ. - ПОЧАТОК XX СТ.)

План:

1. Особливості розвитку бухгалтерської науки в Італії.
2. Внесок французьких учених у розвиток бухгалтерського обліку.
3. Розвиток теорії обліку в Німеччині.
4. Розвиток теорії обліку в англо-американських державах.
5. Розвиток обліку в Японії.

4.1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ БУХГАЛТЕРСЬКОЇ НАУКИ В ІТАЛІЇ

Початок XIX ст. в італійському обліку характеризувався чітким формуванням двох напрямів: юридичного, за якого облік відокремлювався від відносин, що виникали з приводу руху і збереження цінностей, та економічного, що спирався на облік цінностей.

Представниками *юридичного напряму* італійської школи обліку були Нікколо д'Анастасіо, Джузеппе Борначині, Джузеппе Чербоні, Франческо Віллі та інші.

Нікколо д'Анастасіо (1803 р.) висунув дві важливі думки:

1) облік – це реєстрація прав і обов'язків власника;

2) у центрі облікової системи знаходиться рахунок "Капіталу".

На його погляд, усі факти господарського життя повинні відображатися на рахунку "Капітал". Наприклад, оприбутковування товарів, що надійшли від постачальників, оформлялося проводками: дебет рахунку "Товари", кредит рахунку "Капітал" і дебет рахунку "Капітал", кредит рахунку "Постачальники". Це пояснюється тим, що комірник отримує товари не від постачальника, а від власника, якому постачальник продає їх. Іноді цю систему називали четверною, бо кожна операція вимагала мінімум чотирьох записів. Такий підхід підсилював контрольне значення бухгалтерської реєстрації, оскільки на одному рахунку, і притому основному – "Капітал" – повинні були виходити контрольні підсумки, підтверджуючі правильність розноски господарських операцій. Четверна

бухгалтерія д'Анастасіо припускала облік руху цінностей між учасниками господарського процесу і зміну їх прав і обов'язків. При цьому будь-який рух, як затверджував д'Анастасіо, протікає з одного місця в інше і має подвійний ефект. Звідси необхідність подвійного запису. Н. д'Анастасіо зробив великий вплив на Ф. Віллу і дуже великий – на Дж. Чербоні.

Для Джузеппе Борначині (1818 р.) бухгалтерія – мистецтво ведення, передбачення та регулювання адміністративних розпоряджень. Контроль – ось дійсна функція обліку.

Засновником *економічного напряму* бухгалтерського обліку вважається міланський бухгалтер Джузеппе Людовік Кріппа, який в 1838 році визначив предмет бухгалтерського обліку як процес вивчення результатів господарської діяльності, пов'язаних зі зміною обсягу та складу майна. Прихильники економічного напряму стверджували, що на рахунках обліковуються саме матеріальні цінності, і називали свою теорію матеріалістичною. За Дж.Л. Кріппою, всі рахунки поділялися на дві групи: перші – капітал і його частини, другі – рахунки, що пояснювали структуру перших. Учений повністю заперечував погляди прихильників юридичного напряму в обліку. Він вважав, що такий облік не відображає прав і зобов'язань осіб, які беруть участь у господарському процесі, а лише фіксує зміну та рух цінностей. Динаміка зобов'язань, на його думку, – це лише наслідок господарських процесів, причому далеко не основний. Тобто, за Дж.Л. Кріппою, юридична теорія замінює сутність формою, а причину – наслідком.

Теоретичні наробки Н. д'Анастасіо і Дж.Л. Кріппо стали предтечами трьох шкіл італійської наукової бухгалтерії: ломбардської (Мілан), тосканської (Флоренція) і венеціанської (Венеція). Представники кожної з цих шкіл залишили слід в історії.

Ломбардська школа. Отже, д'Анастасіо та Кріппа сповістили про виникнення нової науки – бухгалтерії. Але батьком цієї науки судилося стати іншому бухгалтеру, творцеві ломбардської школи Франческо Віллі (1801–1884 рр.). Франческо Вілла – юрист за освітою, працівник фінансових органів, автор книг про парові машини, перекладач математичних книг – вважав, що до нього бухгалтерію розглядали як мистецтво ведення рахунків і книг, а, щоб стати наукою, вона повинна досліджувати властиві їй принципи і категорії. Головна праця Ф. Віллі вийшла друком 1840 р., і цей рік можна вважати початком народження науки про бухгалтерський облік. Бухгалтерія, згідно з Ф. Віллою, являє собою комплекс економіко-адміністративних понять, які додаються до ведення рахунків та книг. Її мета – контроль за збереженням цінностей та ефективністю їх використання, забезпечення максимального результату за мінімальних витрат.

Ф. Вілла був першим, хто синтезував юридичний та економічний підхід до визначення суті обліку, систематизував бухгалтерські знання, розробив концепцію облікових категорій, зауваживши, що бухгалтерський облік складається з трьох основних частин:

1) теорія обліку – економіко-адміністративні відносини;
2) правила ведення регістрів та їх практичне застосування;

3) організація управління (у т.ч. ревізія рахунків).

Рахунки Ф. Вілла поділяв на три групи: депозитні (майнові), особові та методологічні (підсумкові). Депозитні рахунки призначалися для обліку матеріальних цінностей, особові мали юридичне значення, а методологічні дозволяли визначити результати діяльності. Отже, за таких умов подвійний запис відображав як юридичну, так і економічну інформацію.

Тосканська школа. Юридичний аспект бухгалтерської теорії був розвинений тосканською школою бухгалтерів, засновником якої був Франческо Марчі (1822–1871 рр.). Марчі виділяв чотири групи осіб на підприємстві:

1) агенти (матеріально відповідальних осіб);

2) кореспонденти (особи, з якими ведуться розрахунки);

3) адміністратори;

4) власники.

Кожній групі відповідали певні рахунки. Усі особи, пов'язані з підприємством, знаходилися в юридичних відносинах, зміст яких розкривався в обліку. Кожен факт господарського життя зводився до зміни юридичних відносин між учасниками господарського процесу. Тому правова структура підприємства визначала його економічний стан.

Центральною фігурою в управлінні визнається адміністратор, через його рахунок проходять всі господарські операції. Марчі був прихильником персоналізації – за кожним рахунком стоїть людина. Цей підхід виправдав себе на великих підприємствах, але в невеликих фірмах, де господар виконує всі функції, Марчі пропонував використовувати персоніфікацію, пояснюючи ситуацію тим, що власник ніби проектує свої функції на облікові об'єкти.

Згодом тосканську школу очолив Джузеппе Чербоні, який розглядав бухгалтерію як частину юриспруденції. Його вчення отримало назву логісмографія. Логісмографія (від лат. логос – розум, графія – опис) – учення про бухгалтерський облік юридичного напряму і одночасно – форма рахівництва. Зміст логісмографії полягав у послідовній персоніфікації рахунків, метою якої був контроль за діяльністю агентів та кореспондентів підприємства; предметом – право і зобов'язання фізичних та юридичних осіб; методом – реєстрація. В основу теорії покладено два принципи:

1) персоніфікація – за кожним рахунком неодмінно має стояти особа або група осіб (без особи немає рахунку);

2) дуалістичність – сальдо рахунку власника дорівнює сальдо сукупного рахунку агентів і кореспондентів.

Усі господарські операції ділилися на три групи:

1) юридичні, що відображають розрахунки з кореспондентами;

2) статистичні, що приводять до внутрішніх змін у складі майна;

3) економічні, що змінюють суми розрахунку підприємства з власником. Дж. Чербоні стверджував, що бухгалтер не створює закони, а відкриває їх. Логіка цих законів диктує логіку законів бухгалтерського запису. Відносини, що виступають як юридичні, слугують предметом обліку, який невіддільний від цілей управління.

Деякі послідовники Дж. Чербоні уточнили цілі обліку. Так, Ф.А. Боналумі

(1832–1904 рр.) вважав їх виявленням економічних і юридичних наслідків господарських операцій і встановленням норм управління господарством. З цієї миті бере початок метод "нормування балансу", причому цілі тільки розшифровують основне призначення обліку – здійснювати функцію управління підприємством. Виходячи з цієї передумови, Дж. Чербоні підкреслював, що остання мета може бути досягнута тільки в тому випадку, якщо облік забезпечить класифікацію всіх фактів за ознаками, необхідними для управління підприємством, виявлення результатів господарської діяльності, контроль своєчасності та повноти виконання вказівок регулюючого органу.

Найяскравішим продовжувачем логісмографії був Джузеппе Россі (1845–1921 рр.), який створив справжню філософію обліку. Розглядаючи інформаційні та психологічні аспекти бухгалтерського обліку, Дж. Россі вказував, що рахівництво і рахунковедення виступають "охоронниками економічних інтересів суспільства, вказують небезпеки і способи їх усунення, викривають зловживання, диктують засоби їх попередження і припинення". Економічні інтереси осіб, на думку Россі, перетинаються в господарських операціях. Ці операції він вважав предметом бухгалтерського обліку та класифікував їх у три групи:

1) економічні (виробництво, розподіл або споживання матеріальних благ);

2) юридичні (з'ясування, придбання, втрата або припинення прав і зобов'язань);

3) адміністративні (переміщення цінностей всередині підприємства).

Оскільки кожна операція зачіпає двох суб'єктів, а їх три, то основний принцип обліку Россі отримав назву подвійної потрійності. Россі відомий як великий історик у сфері обліку і як творець шахової форми рахівництва (розміщення записів обліку в шаховому порядку). Він доводив, що його форма є тільки реставрацією методів, що застосовувалися в казначейській палаті Англії, тому назвав її нормандською.

Учні Дж. Чербоні розвивали логісмографічні ідеї – подвійний запис – це не абстрактний штучно створений прийом, а принцип, що виражає основну ідею управління – узгодження протилежних інтересів.

Венеціанська школа. Основоположником був Фабіо Беста (1845–1923 рр.), який розвивав економічний напрям в обліку. Він стверджував, що бухгалтерський облік як засіб економічного контролю вивчає рух цінностей, який пов'язаний з певними діями по:

1) керівництву;

2) управлінню;

3) контролю агентів господарства.

У бухгалтерському обліку на першій стадії розробляються інструкції, положення, кошторис, ведеться планова робота, потім проводяться інвентаризації, оформляються довіреності, прибуткові та видаткові матеріальні і касові ордери. Беста вважав поточний контроль вдало організованим тільки в тому випадку, якщо в ньому передбачена протилежність інтересів агентів підприємства, в обліку повинен бути забезпечений взаємний контроль матеріально відповідальних осіб. Третя стадія включає весь традиційний облік з

його записами фактів господарського життя, що відбулися, при цьому обчислювальна техніка трактується як елемент методу бухгалтерського обліку.

Відносно економічного трактування обліку, Ф. Беста підкреслював, що в обліку вивчається не кількісна та якісна структура господарських цінностей, а їх вартість. Проголосивши, що об'єктом обліку виступають не самі цінності, але їх вартість, Беста сформулював знамениту теорію фонду, за якою фонд – це загальний обсяг вартостей, вкладених у підприємство. Фонд складається з окремих елементів, і кожному елементу відповідає певний рахунок.

Усі рахунки носять вартісний характер і діляться на прямі і похідні. Прямі включають весь актив і кредиторів, похідні рахунку – власні кошти і результати. Прямі рахунки відображають прямі елементи і діляться на позитивні (актив) і негативні (кредитори). Зміни всіх прямих і похідних елементів можуть носити активний і пасивний характер.

У роботі Ф. Бести простежується чіткий розподіл балансу підприємства не тільки по вертикалях , а й по горизонталях.

На думку дослідників, заслугою Ф. Бести було те, що систему обліку він розглядав незалежно від її форми, і якщо більшість бухгалтерів бачили прогрес науки в конструюванні нових форм, то Беста форму запису визначав як форму рахівництва. Йому належить краща їх класифікація за трьома ознаками : 1) вид регістра; 2) характер запису; 3) спосіб виконання запису на рахунках.

Послідовників Ф. Бести – В. Альфіері, К. Гіділья, А. Стабіліні, Д. Мальон – захоплювали ідеї обліку кошторису, так як кошторис показував, якими будуть ймовірні результати господарювання протягом певного проміжку часу.

Під впливом учення Ф. Бести, Емануеля Пізані синтезував ідеї всієї італійської школи у створеному ним ученні – статмографії (грец. "статмо" – "баланс" і "графія" – "опис"; "статмографія" означає "балансоведення"). "Рахунковедення, – писав учений, – це галузь науки про управління; об'єктом рахунковедення є встановлення статики і динаміки приватних і суспільних господарств".

Зацікавлення обліковою наукою сприяло тому, що наприкінці XIX ст. в Італії замість двох напрямів рахівництва було виділено три нові вчення:

1) логісмологія – про бухгалтерські рахунки;

2) статмологія – про бухгалтерський баланс;

3) леммалогія – про залишки.

Логісмолопя була найближчою до традиційної бухгалтерії. Статмологія перетворилася на аналіз господарської діяльності, а леммалогія використовувала складний математичний апарат у вченні про управління запасами і була розвинена в англосаксонських країнах.

Слідом за Е. Пізані почали створювати нове вчення, комбінуючи старе, і інші італійські вчені того часу, зокрема, С. Спінеді та Дж. Дзаппа.

Сабіно Спінеді вважав, що бухгалтерія – це методологічна наука, вся теорія якої має суто математичний характер. Він зазначав, що предмет обліку – багатство підприємства, яке вивчається не тільки з позиції управління ним, але й у контексті причин його виникнення, трансформації та зростання.

Джино Дзаппа належить до останніх з великих бухгалтерів класичної

італійської школи. Повертаючись до ідей Ф. Вілли, він значно розширив завдання бухгалтерії та її межі. Облік трактувався ним лише як суто самостійна наука про управління, яка не піддається впливу юридичних і політико-економічних доктрин. Своїм ученням Дж. Дзаппа підвів підсумок п'ятисотрічним досягненням італійської облікової думки і заклав підґрунтя для досліджень в майбутньому.

За всієї різноманітності поглядів італійську школу можна все ж розглядати як єдине ціле. Для італійців був притаманний такий підхід до бухгалтерського обліку, який вимагав, щоб величина прибутку за балансом дорівнювала сумі, що оподатковується, а це повністю відповідало юридичному аспекту обліку. Італійських науковців об'єднувало цілеспрямоване та змістовне трактування основних категорій науки. Навіть відмінності між юридичним (тосканська школа) та економічним (венеціанська школа) напрямами були несуттєвими. І тосканці, і венеціанці в дусі ломбардської школи розглядали облік як засіб управління, з тією лише відмінністю, що перші трактували мету обліку як управління людьми, а другі – як управління ресурсами (цінностями, що брали участь в господарському процесі). В останньому випадку облік перетворювався на науку про контроль за господарською діяльністю.

4.2. ВНЕСОК ФРАНЦУЗЬКИХ УЧЕНИХ У РОЗВИТОК БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ

Кінець XIX–початок XX ст. у Франції ознаменувався бурхливим розвитком бухгалтерського обліку. Національну думку Франції про те, що бухгалтерський облік – це економічна наука, сформували відомі французькі економісти XIX ст. П.Ж. Прудон та Р.П. Коффі, які були переконані в тому, що бухгалтерський облік – це частина політичної економії. Подвійний запис трактувався ними як «немає надходження без витрат»; це пояснювало призначення всіх рахунків як для обліку коштів, джерел, так і для обліку господарських процесів.

Розглядаючи рахунки окремо від осіб, які стоять за ними, французькі вчені розробили класифікацію рахунків за видами коштів, ввели операційні рахунки, а згодом запропонували складну систему рахунків і методику обліку. Такі рахунки були названі рахунками-екранами або рахунками порядку і методу. До Плану рахунків було введено багато знеособлених рахунків – фондових, резервних, процесних, регулюючих, порівняльних, фінансово-результатних. Основні етапи його становлення можна простежити на рис. 4.1.

Такі відомі вчені-бухгалтери французької школи, як Ж.Г. Курсель-Сенель, Л. Сей, А. Гільбо, Е.П. Леоте в своїх працях також надавали перевагу економічним аспектам бухгалтерського обліку.

Ж.Г. Курсель-Сенель створив теорію обліку як прикладну економіку, що відображає господарські процеси, і як метод управління ними. Його трактування подвійного запису, як об'єктивно обумовленого законом обміну, справило величезний вплив на теорію обліку. Ж.Г. Курсель-Сенель розглядав рахівництво як важливу складову частину управління окремим підприємством.

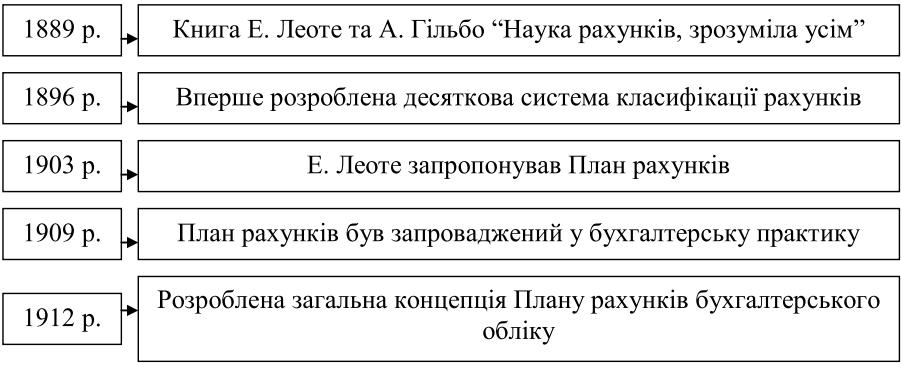

Рис. 4.1. Основні етапи становлення Плану рахунків бухгалтерського обліку у Франції

Він визначав рахівництво як мистецтво ведення рахунків. Рахунки ж у свою чергу призначені для відображення руху капіталу. Він вважав, що рахунків бухгалтерського обліку має бути якнайменше: менше рахунків – менше помилок. Тому для будь-якого підприємства, особливо торгового, достатньо мати п’ять синтетичних рахунків. Курсель-Сенель пропагував концепцію бухгалтерської точності. Для досягнення точності в обліку необхідним є виконання двох умов:

1) щомісячне вивірення рознесень за дебетом і кредитом;

2) рівність оборотів журналу дебетовим і кредитовим оборотам Головної книги.

Основною заслугою Ж.Г. Курсель-Сенеля є розробка вчення про облік витрат і калькуляції, широку і вузьку амортизацію. До непрямих витрат включали амортизацію, яку розглядали як страхування власника, тому кожна стаття активу балансу може бути основою для утворення амортизаційного фонду *(широка амортизація*). *Вузька амортизація* пов’язана з обліком основних засобів. Об’єкт амортизується доти, доки він знаходиться в експлуатації: суму амортизації беруть з вартості, а нараховують на вартість. Об’єкти основних засобів оприбутковували за вартістю матеріалів, які передбачалось отримати в результаті ліквідації об’єктів основних засобів. До цієї вартості і застосовували розроблені на підприємстві норми амортизації. Структура собівартості включала прямі (прямо пропорційні випуску готової продукції) і непрямі (обернено пропорційні) витрати. Сенс такої класифікації Курсель-Сенель вбачив у тому, що продажну ціну за окремими товарами потрібно опускати до рівня собівартості, яка складається з прямих витрат, оскільки зберігається можливість компенсації загальних витрат за рахунок деякого збільшення цін на інші товари, але не можна продавати товари за цінами, які нижчі цього рівня.

Л. Сей головним в обліку визнавав контроль, а найважливішим у контролі – собівартість; за ринкового коливання цін собівартість стає

параметром господарського життя. Сей підкреслював, що справжня величина прибутку може бути встановлена тільки за період від балансу початкового до балансу ліквідаційного.

Е.П. Леоте і А. Гильбо створили суто економічний напрям у французькій бухгалтерської школі, а потім і у світовій бухгалтерській літературі. Облік розглядався як математична дисципліна конструювання рахунків і обчислення економічних кількостей. Відрізняючи науку про облік (рахунковедення) від бухгалтерської практики (рахівництво), автори писали: “Теорія рахунковедення повинна бути незалежна від поділу рахункових функцій”. Цим вони проголосили незалежність облікових ідей від вузьких практичних завдань.

Учені Е.П. Леоте і А. Гільбо висунули доктрину трьох функцій обліку: 1) ведення рахунків; 2) соціальна (класова); 3) економічна (засіб управління підприємством). Згідно з даною доктриною облік ведуть від імені фірми, а не від власника. Власник відповідає за борги фірми лише в межах свого внеску.

За твердженням теоретиків, подвійний запис випливав з умов обміну. Всі мінові акти ділилися на зовнішні і внутрішні. Зовнішні мінові акти пов’язані відносинами зі сторонніми підприємствами та особами, внутрішні протікали на підприємстві. Автори побудували елементарну модель господарської операції і розробили складну класифікацію рахунків, введення рахунків порядку і методу, які стали надбанням теорії обліку. Для Леоте і Гильбо облік – це ведення рахунків, за допомогою яких досягалася реєстрація, систематизація та координація фактів господарського життя. Баланс був наслідком подвійного запису і заданий рахунками, він зрівнював активну і пасивну маси. Активні включали основні засоби, оборотні кошти, витрачені кошти, кошти у дебіторів та збитки; пасивні – власні кошти, кошти кредиторів і прибутки. Регулюючі рахунки вводилися в баланс, і тим самим створювалися два баланси: *“брутто”* – з регулюючими статтями і *“нетто”* – без них. Баланс був заданий системою рахунків, де цінності оцінювалися за собівартістю, і баланс виступав як вираження перманентного інвентарю.

Певною мірою французька школа була концептуально протилежною до італійської. Це відчувалось, зокрема, при визначенні величини прибутку, моменту реалізації продукції тощо. Якщо в італійців дія означала результат, то у французів – тільки наявну грошову масу. До речі, і сьогодні в обліку це питання залишається відкритим і періодично то одна, то інша концепція стає визначальною.

Цікавим був підхід французької школи до бухгалтерських даних. Так, її представники, зокрема, вважали, що:

1) бухгалтерські дані необхідні для прийняття управлінських рішень і тому повинні бути не абсолютно, а відносно точними;

2) права і обов’язки підзвітних осіб є справою не бухгалтера, а суто правовика.

Політекономізація бухгалтерського обліку французькими вченими, безперечно, мала значний вплив на удосконалення методології бухгалтерського обліку, сприяла розширенню меж застосування обліку до рівня економіки всієї країни. У зв’язку з цим Францію можна вважати батьківщиною макрообліку.

4.3. РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ОБЛІКУ В НІМЕЧЧИНІ

Німецька школа бухгалтерського обліку.

До німецької бухгалтерської школи належали бухгалтери Німеччини, Австро-Угорщини, німецькомовної Швейцарії. Німецька школа у своєму історичному розвитку дещо поступалася італійській та французькій. Лише в середині XIX ст. в Німеччині почала зароджуватися теорія бухгалтерського обліку і поступово формуватися облікова наукова думка.

У надрах німецької школи, на базі окремої галузі права – балансового, зародилося балансознавство – наука про бухгалтерський баланс, з якої згодом виникло кілька теорій, у тому числі статична балансова теорія (Й. Ф. Шер, 1846–1924 рр.), динамічна балансова теорія (Е. Шмаленбах, 1873–1955 рр.), органічна балансова теорія (Ф. Шмідт, 1882–1950 рр.). Більшість представників так званої нової німецької школи (її главою був Й. Ф. Шер) не шукали в бухгалтерському обліку ані юридичного, ані економічного, ані будь-якого іншого стороннього сенсу, а сконцентрували увагу на бухгалтерії як такій – на процедурі обліку.

Головна особливість німецької школи бухгалтерського обліку полягає в бажанні вчених якомога більше та глибше вивчити процедурну сторону обліку. Так, для цієї школи характерно чіткий поділ обліку на два самостійних цикли: торговий і виробничий.

Ейген Шмаленбах (1873-1955 рр.) вказував, що торгова бухгалтерія контролює борги і зобов'язання, а виробнича – внутрішньогосподарські процеси. Остання ділиться на чотири відділи: облік заробітної плати; облік матеріалів; облік собівартості; облік результатів господарської діяльності.

Істотно, що перші два відділки мають справу з точними, а два останніх – з приблизними числами, так як собівартість і прибуток завжди умовні та їх величина залежить від бухгалтерської методології. Перші відділки працюють на останні. Торгова бухгалтерія вважалася провідною, а виробнича – підлеглою. Торгова бухгалтерія стала основою балансоведення, а виробнича – теоретичним підґрунтям калькуляції.

Значна увага німецьких учених приділялася балансознавству, як основоположної вихідної концепції обліку. Важливо відзначити діяльність великих німецьких юристів (Штауб, Рем, Симон), які створили спеціальну галузь права – балансове право. Балансове право висунуло низку вимог до балансу, які і понині лежать в основі його складання. А саме: точність, повнота, ясність, правдивість, послідовність, єдність балансу.

Сформульовані вимоги до балансів зумовили необхідність їх класифікації. У зв'язку з цим у Німеччині стали розрізняти баланс-брутто, який складається із зазначенням нерозподіленого прибутку, та баланс-нетто, який складається з уже розподіленої суми прибутку, причому закон передбачав обов'язковість складання брутто-балансу.

Великий вплив на розвиток бухгалтерського обліку мала книга швейцарського вченого Йоганна Шера (1846–1924 рр.) "Бухгалтерія і баланс". У даній праці він зазначав, що бухгалтерія є історіографією господарського

життя, яка здійснюється за специфічними законами систематизації. Учений стверджував, що предметом бухгалтерії можуть бути тільки внутрішні та зовнішні господарські й правові факти, які відбулися, а хронологічний та систематичний облік слід розуміти як історіографію руху речових та юридичних благ. В основу обліку Шер поклав баланс. В основі балансу лежить рівняння капіталу, стадії кругообігу якого він розкриває. Тому теорію обліку Шера часто називають балансовою, а капітальна рівність:

$$А – П = К \quad (4.1)$$

(актив - пасив = капітал) отримало назву *постулату Шера*, тобто величина капіталу підприємства дорівнює різниці між обсягом майна та кредиторською заборгованістю підприємства.

Динаміка розвитку підприємства виражається двома іншими рівняннями:

$$А – П = К + Пр – З; \quad (4.2)$$

$$А – П – К = Пр – З, \quad (4.3)$$

де Пр – прибуток;

З – збитки.

Рівняння (4.2) повторює рівняння (4.3), їх відмінність полягає в тому, що в першому випадку фінансові результати відображаються на рахунку “Капітал”, а в другому – на рахунку “Прибутки та збитки”. Причому під збитком учений розуміє лише таке витрачання речових та юридичних благ, яке дійсно зменшує чисте майно.

В основі балансу лежить постулат Йоганна Шера, що представляє сутність підприємства (4.1). Однак сам баланс складається за іншою формулою і називається не капітальною, а балансовою рівністю

$$А = К + П. \quad (4.4)$$

Вона формує початковий баланс. Наступні баланси визначають за формулою

$$А + З = К + П + Пр \quad (4.5)$$

Лише за підсумкового балансу формальне балансове рівняння перетвориться в капітальне управління. Аналізуючи актив балансу, Шер групував статті в порядку спадання ліквідності коштів, що знаходяться у власності підприємства (засоби, якими підприємство володіє не на правах власності, до балансу не включалися). Групування статей пасиву починається з власних коштів, потім показуються позикові кошти і на завершення – сальдо фінансових результатів. Відповідно до балансової теорії Шера, вперше викладений ним у 1890 р. подвійний запис пояснюється балансовим рівнянням, на відміну від мінової теорії, яка стверджує, що баланс є наслідком подвійного запису на рахунках.

Й. Шер зробив значний внесок у розвиток калькуляції. Він сформулював такі положення:

- розмежування виробничих витрат, які включають у собівартість напівфабрикатів і готових виробів, та збутових витрат – відносять на собівартість реалізованої продукції;
- калькуляції поділяють на попередні (планові), фактичні, подальші;
- чим вища частка прямих витрат, тим точнішою є калькуляція;
- непрямі витрати необхідно розподіляти до наперед вибраної бази.

Й. Шеру належить чимала заслуга в поділі витрат на постійні та змінні, застосуванні прийому знаходження “критичної точки”.

Й. Шер надзвичайно полюбляв справу, якою опікувався тривалий час. І його чудові слова про те, що “Бухгалтерський облік є непогрішним суддею минулого, необхідним супутником і керівником у сьогоденні та надійним консультантом щодо майбутнього господарського підприємства”, знає кожен керівник (управляючий) і їм слідує кожен думаючий бухгалтер. Ідеї Шера становили основу того напряму, який буде названо статичним.

Головним питанням теорії балансу був вибір методу оцінки. Фрідріх Ляйтнер (1874–1945 рр.) є автором своєрідної класифікації методів оцінки, відповідно до якої ціни поділяють на абсолютні (поточні та продажні, останні можуть бути договірними і ринковими) і відносні (облікові, номінальні, калькуляційні, прейскурантні, за середніми цінами, за собівартістю). Для німецької облікової школи характерне трактування оцінки як того чи іншого варіанта продажної ціни. Такі оцінки в усіх випадках припускали уявну ліквідацію підприємства та оцінку майна за поточними ринковими цінами.

Для німецької облікової школи характерними є два протилежних погляди на проблему оцінки: перший – трактування оцінки як варіанта продажної ціни; другий – оцінка за собівартістю (К. Фішер). Поширення набув також суб’єктивний підхід: фактичну вартість майна оцінює підприємець залежно від ролі майна на підприємстві. Проте згодом він зазнав критики. Серед бухгалтерів стверджується думка, що основне завдання бухгалтерії – це розрахунок собівартості. Калькуляція та облік витрат стають нерозривними процесами. Німецькі бухгалтери намагалися збільшити точність розрахунку собівартості, пропонували розраховувати собівартість продукції за якомога коротші періоди, навіть щоденно, при цьому продукцію поділяли на основну, побічну і відходи.

Принципово новим у німецькому балансознавстві був суб’єктивний підхід до оцінки, який розвивав І. Крайбіг. Він вважав, що кожна стаття балансу повинна оцінюватися за тими принципами, які найбільшою мірою підходять для неї. Учений переконував, що різні цінності відіграють різну роль у господарстві, отже, безглуздо показувати їх в однаковій оцінці.

Рахунки німецькі бухгалтери виводили з балансу, поділяли їх на активні та пасивні. Рівняння балансу диктує правила подвійного запису, є основою прямо протилежного характеру дебету і кредиту в активних і пасивних рахунках. Основою управління господарством є план рахунків, який випливає з балансу.

Статичну теорію балансоведення розвивали послідовники ідей Й. Ф. Шера:

☞ Манфред Берлінер розглядав кожен баланс як ліквідаційний, і актив, зокрема, як набір цінностей, що підлягають розподілу згідно з планом, наведеним у пасиві;

☞ Герман Симон вважав, що власник має право оцінювати свої балансові статті так, як вважає за потрібне. При цьому він рекомендував рахунок “Делькредере”, на якому потрібно резервувати сумнівну дебіторську та

кредиторську заборгованість. Г. Симон одним із перших звернув увагу на те, що амортизація повинна покривати не тільки фізичний, але й моральний знос основних засобів;

☞Г. Бідерман окреслив кругообіг капіталу в графічній та математичній формі. Він вважав, що для відображення всіх операцій достатньо трьох рахунків вищого порядку: "Капітал", "Гроші", "Цінності";

☞Генріх Нікліш, об'єднав концепції Й. Шера і створив загальне вчення про статичний баланс.

Але серед теоретиків балансоведення були і прихильники компромісного рішення. Цей компроміс був названий органічною балансовою теорією. До представників компромісного рішення ввійшли:

☞Фріц Шмідт – професор економіки, який проводив аналогію між підприємством і живим організмом;

☞Йосип Бурро, який висунув концепцію статико-динамічного балансу на базі вчень Нікліша та Шмаленбаха;

☞Г. Зоммерфельд прагнув синтезувати ідеї Шмаленбаха з інтерпретацією балансу, даною Бідерманом.

Одним з небагатьох представників німецької школи, хто вважав, що в основі бухгалтерського обліку лежить рахунок, а не баланс, був Еріх Вальбах. Серед інших розробників учення про баланс виділяється В. Томс – творець кінетичної теорії, який замінив терміном кінетика два інших терміни: статика і динаміка. Томс трактував бухгалтерський облік як економічну кінетику, вивчав господарські процеси (рух) залежно від причин, що їх викликають.

Німецька школа формалізувала облік, розвиваючи його в процедурному напрямі і намагаючись звести процедуру обліку до заздалегідь заданих схем та формул. Разом з тим не можна не відзначити, що німецька школа здійснила вагомий внесок у розвиток науки про рахунковедення та баланс. Вона поклала початок економічного та фінансового аналізу, створила карткову форму рахівництва, поширила на рахівництво математичні та статистичні методи, що сприяло уніфікації обліку та створенню плану рахунків.

Таким чином, формування балансу в німецькій школі бухгалтерського обліку має свої особливості формування, які стали позитивно впливати на процес розвитку навичок складання балансу і отримали своє поширення в таких школах бухгалтерського обліку, як іспанська, грецька, французька, частково деякі методики подіяли на вдосконалення бухгалтерського обліку країн СНД.

4.4. РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ОБЛІКУ В АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКИХ ДЕРЖАВАХ

Англо-американська бухгалтерська школа XX ст. склалася з англійського та американського напрямів. Базується на англійській обліковій традиції, яка, у свою чергу, багато чого запозичила з облікових традицій інших європейських країн.

Разом з тим історики відзначають деяку байдужість англійців до дослідження рахівництва, яким у XV–XIX ст. були так захоплені в інших

країнах – Італії та Франції. У цей час англійці майже не займалися пошуками наукових обґрунтувань подвійного запису. У кращому випадку все зводилося до розробки певних практичних прийомів. У ті часи була поширена персоніфікація (кожний рахунок трактувався як жива людина, відповідна персона). Згодом кожний рахунок почали розглядати як екран, за допомогою якого спостерігають за поведінкою службовців (“Товари” – комірник, “Каса” – касир, “Основні засоби” – комендант). Цей аспект отримав назву персоналізація.

В англо-американській літературі кінця XIX ст. виділялися шість організаційних бухгалтерських принципів (рис.4.2). На цих принципах практично і будувалась організація бухгалтерського обліку. Відповідальність за його постановку, за оперативність ведення покладалася не на бухгалтера, а на самого управлінця.

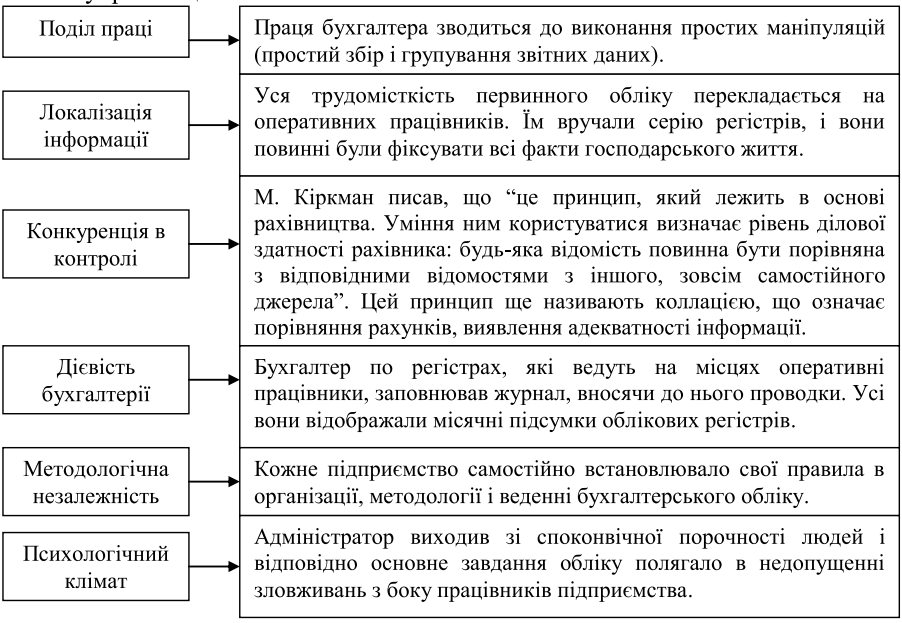

Рис. 4.2. Організаційні бухгалтерські принципи

У Великобританії спочатку була поширена персоніфікація. В історії англійського обліку вона пройшла три етапи:

I – уособлення рахунку (рахунки Товарів, Каси, Основних засобів тощо ототожнювалися з певними особами);

II – передбачення (кожний рахунок – це розшифрування капіталу власника);

III – рахунок вважався екраном, за допомогою якого можна було спостерігати за поведінкою службовців – агентів підприємства (персоніфікація рахунків).

Найбільшою оригінальністю поглядів відрізнялися два автори: Дж.В. Фультон, Е. Г. Фолсом.

Джеймс Вільям Фультон (1800 р.) був, мабуть, першим, хто не тільки оцінив значення рахунку Капіталу як центрального в системі рахунків, але й поділив усі рахунки на дві групи: рахунок Капіталу, до якого вчений відніс усі рахунки власника (результативні, рахунки фондів та резервів) і всі інші рахунки. Рахунок Капіталу, на його думку, втілював мету бухгалтерського обліку, а всі інші – лише засоби для досягнення поставленої мети.

Глибші дослідження були проведені Е. Г. Фолсомом (1875 р.), який стверджував, що в основі обліку лежить рух вартостей. Йому належить класифікація вартостей, з яких він виводив класифікацію рахунків. Вартість, покладена в основу класифікації рахунків, диктувала оцінку, а вибір оцінки впливав на величину прибутку, який підлягав розподілу між власниками.

Розгляд балансу як засобу обчислення прибутку бере початок, по суті, тільки зі середини XIX ст. Цьому сприяли обчислення амортизації і введення податку на прибуток. Амортизація, як бухгалтерський прийом, була відома ще з XIV–XV ст., проте загального визнання набула в Англії лише зі середини XIX ст., чому сприяло поширення акціонерних товариств, особливо в галузі залізничного будівництва. Що стосується питань податку на прибуток, існувало дві школи бухгалтерів: одні ототожнювали балансовий прибуток з податковим, інші ж вважали, що це дві різні величини. В Англії переважала остання точка зору.

До утворення акціонерних товариств, як показали дослідження істориків обліку, переважав принцип інвентарної оцінки, пояснений Е. Купером в 1883 р. Вчений вважав, що прибуток стає приростом активу після того, як його вартість отримає справедливу і незаперечну законну оцінку. У 1890 р. Томас Вельтон висунув положення, згідно з яким оцінка прибутку і об'єктів, що обліковуються, повинна випливати з первинних документів і зберігатися в обліку майже до реалізації цінностей. Тобто оцінка, на думку вченого, диктується обліком, а не суб'єктивними бажаннями тих, хто складає баланс. Якщо для Е. Купера статті балансу відображали реальну вартість різних видів майна, зобов'язань і власності, то для Т. Вельтона баланс був ні чим іншим, як описом чисел, які вилучалися з первинних документів.

На розвиток методології бухгалтерського обліку того часу вплинули дві вимоги законодавства щодо виплати дивідендів: 1) дивіденди не можна було виплачувати з капіталу; 2) дивіденди дозволялося виплачувати лише з прибутку. Це вимагало формування визначень таких категорій, як "капітал" і "прибуток". У результаті цього виділялися дві групи науковців: одні вважали, що все повинна визначити держава, а інші – що це справа самих бухгалтерів, а не прерогатива держави.

Останню позицію поділяв і видатний англійський вчений того часу Лоуренс Роберт Діксі. Він наголошував, що за допомогою бухгалтерського балансу можна досить чітко розподілити фінансові результати між суміжними звітними періодами, а також правильно відобразити фінансовий стан підприємства. Це стало революцією в обліку, що підтвердилося працями

Б.С. Ямея, який стверджував, що до XIX ст. складання балансу і закриття результативних рахунків не носило систематичного характеру і здійснювалося бухгалтером, як правило, з метою контролю правильності рознесення записів у Головну книгу, а не для обчислення прибутків чи збитків. До XIX ст. фінансовий результат визначався, як правило, без використання подвійної бухгалтерії.

Б. С. Ямей підкреслював, що і в ті часи для управління підприємством існували паралельні бухгалтерському обліку інформаційні системи.

Фабрична система привела в XIX ст. до появи нових інформаційних потреб, які існуючий бухгалтерський облік (місцева прибутково-видаткова система та купецький облік) задовольнити не міг. Концентрація капітального обладнання в умовах технологічного розвитку породила задачі розрахунку зносу для включення його до складу собівартості, оцінки оборотних засобів і обчислення прибутку.

Відсутність теорії зносу (амортизації) вплинула на розвиток залізниці: організатори отримали можливість показувати дуже високі прибутки в перші роки функціонування і за рахунок цього продавати більше акцій. Пізніше, коли обладнання зношувалося, залізниця приносила набагато менші доходи. До цього часу бухгалтерам не доводилося мати справу з великими капітальними активами, вартість яких змінювалася з часом, тобто з проблемою систематичного нарахування зносу.

Слід зазначити, що там, де знос не нараховувався, витрати занижувалися, прибуток завищувався, і дивіденди виплачувалися з капіталу. Хоча в той час не існувало ні норм податкового законодавства, присвячених амортизації, ні загальновизнаної теорії зносу. Ранні теорії зносу ґрунтувались на обліку за ціною заміщення, з якої випливало: якщо активи підтримуються в добротному стані, та немає потреби нараховувати знос.

Знос намагалися нараховувати, як правило, коли прибуток покривав накладні витрати. Форма вирівнювання показників прибутку знаходила собі виправдання: «Більшість службовців у компаніях дотримувалися погляду: доки вони діють добросовісно, вони вправі на власний розсуд вирішувати питання, що і як розкривати у фінансових звітах».

Концентрація основних засобів поставила задачу оцінки зносу, але при цьому виникла проблема постійних витрат. Отже, врешті-решт довелося вирішувати проблему розподілу (віднесення) накладних витрат. Один із способів звести до мінімуму вплив накладних витрат – збільшити випуск продукції (розподілити амортизацію і постійні витрати на більшу кількість товарів). Така стратегія, однак, створює нові проблеми, оскільки зростання виробництва означає виробництво частини товарів з випередженням продажу. Як наслідок, виникають витрати на зберігання та управління запасами, що потребують іншої системи рахівництва і бухгалтерського обліку.

Концентрація робочої сили на фабриках обумовила створення систем заробітної плати і премій, а також управління великою кількістю найманих працівників, потрібних для нових галузей. У дослідженнях бухгалтерського обліку того часу багато уваги приділялося розвитку систем контролю

заробітної плати та інших платежів. Такі системи підпорядковувалися звітній функції. Концентрація праці і капіталу вимагала нових концепцій виробництва, власності та управління, досить часто в контексті акціонерних компаній. Акціонерна форма підприємств привела до появи власників, мало знайомих з повсякденною діяльністю корпорацій, і найманої адміністрації, яка повинна була періодично звітуватися перед власниками. Визначення прибутку певною мірою мало дещо інше значення внаслідок необхідності сплачувати дивіденди акціонерам. Крім того, апарату управління було потрібно більше інформації для прийняття рішень і здійснення контролю від імені власників, які не беруть безпосередньої участі в управлінні підприємством.

Згодом розмежування власності і управління привело до створення різних систем бухгалтерського обліку, публікації звітів для банкірів, кредиторів і акціонерів, систем управлінського обліку і обліку витрат, що були покликані допомогти менеджерам у процесі прийняття рішень.

У такий спосіб економічні зміни відобразилися в законодавчих нормах, з яких найважливіші для звітної практики стосувалися діяльності компаній і банкрутства.

На початку XX ст. лідерство, як в економічному розвитку, так і у сфері обліку, перейшло від Великобританії до Сполучених Штатів Америки.

США вийшли на світову арену із здобуттям незалежності в 1776 році. 1792 року було створено Нью-Йоркську фондову біржу (майже на 20 років пізніше Лондонської). З 1803 по 1867 рік США стрімко розширювали свої територіальні межі. Будівництво залізниць досягло піку в 1878–1893 рр. Наприкінці XIX ст. із Лондона до Нью-Йорка прибула невелика, але компетентна група фахівців-обліковців, вплив якої виявився досить відчутним. За їх участю в Америці у 1886 р. було створено першу в США бухгалтерську фірму, а в 1887 р. – першу американську професійну організацію бухгалтерів.

Кінець XIX ст. був пов’язаний зі створенням в США монополій. Першими тут був Джон Рокфеллеріз Standard Oil Company – в нафтовій промисловості, пізніше монополії були створені в галузях бавовняної олії (1884), льняної олії (1885), свинцю, віскі, цукру (1887), сірників (1889), тютюну (1890) та гуми (1892). Технічний прогрес став могутнім двигуном економічного розвитку країни.

Запроваджувалися нові способи виробництва, форми управління і організації, розширювалися масштаби виробництва, ускладнювалася сфера підприємництва, що зумовлювало розвиток нових функціональних можливостей, покращання планування та контролю. Потреба в управлінській інформації про виробничі витрати та витрати обігу стимулювала пошук нових способів калькулювання собівартості. Розподіл функцій власника та адміністратора спричинив визначення одного з найважливіших завдань бухгалтерського обліку – подання звітності не тільки апарату управління, але й інвесторам, кредиторам, урядовим органам. Створення корпорацій вимагало значних капіталовкладень, зростала кількість інвесторів, їх склад ставав різноманітнішим. Власники компаній все більше відокремлювалися від оперативного керівництва, передаючи його професійним найманим

управлінцям.

Ці процеси суттєво вплинули на розвиток фінансового обліку. З'явилася практика подання управлінським персоналом фінансових звітів акціонерам для здійснення контролю за використанням ресурсів та рентабельністю господарської діяльності – як однієї з характеристик ефективної праці управлінського апарату. З цього часу в обліку бере початок новий етап динамічного розвитку, здійснюються спроби уніфікації фінансової звітності та показників бухгалтерського обліку.

Традиційно бухгалтерський облік в США був спрямований передусім на задоволення інтересів власників і використовувався в основному як інформація для прийняття рішень з управління виробництвом. Завдяки цьому американські спеціалісти приділяли значну увагу розробці різних економічних методик узагальнення та оцінки фактів господарської діяльності, а також їх застосуванню залежно від умов функціонування підприємства і цілей власника.

Перша згадка про виникнення управлінського обліку датується 1855 р. і відноситься до системи обліку, що застосовувалася на фабриці "Ліман Міллс" і була спроектована з огляду на цілі більш ефективного моніторингу виробничого процесу.

Одним із значних досягнень американської бухгалтерської школи є відпрацювання нових методів розробки виробничих запасів, зокрема, в цінах останніх за надходженням партій (ЛІФО), перших за надходженням партій (ФІФО) , відшкодування (НІФО) тощо.

У США перший бухгалтер світового рівня з'явився тільки в кінці XIX ст. Це був Чарльз Езра Шпруг (1842–1912 рр.) – один із творців наукової бухгалтерії. США стала першою країною, яка відкрила двері своїх університетів для бухгалтерського обліку. Ч.Е. Шпруг був одним із перших, хто став читати курс бухгалтерського обліку в університетах. Прихильник абстрактного викладу бухгалтерських ідей, він написав фундаментальну працю «Філософія рахунків» (1908 р.). Саме Шпруг визначив початкову точку сучасної теорії обліку, позначивши баланс рівнянням

$$A = З + К, \qquad (4.6)$$

пояснюючи його так:

А – те, що я маю, і те, кому я вірю (майно і дебітори), дорівнює тому, що я винен (З – зобов'язання) плюс те, чого я вартую (К – капітал).

Шпруг розвивав персоналістичний напрям в обліку, але в цей час з'явився й інший – інституціоналістичний напрям. Ці два напрями згодом розвинулися в самостійні бухгалтерські школи.

Найвідоміші представники англо-американської школи :

☞Вільям Ендрю Патон (1889–1991 рр.), голова персоналістичної школи (амер.). Він був автором перших бухгалтерських стандартів;

☞Джордж Олівер Мей (1875–1961 рр.), голова інституціоналістичної школи;

☞Френсіс Пікслі (суч.), інституціоналіст (англ.);

☞Джон Хіггінс (середина XX ст.), (амер.);

☞Чарльз Хорнгрен (суч.), персоналіст (амер.);

☞Генрі Свиней (перв.пол. XX ст.), персоналіст (амер.);

☞Роберт Антоні (суч.), інституціоналіст (амер.). Дав наукове обґрунтував управлінський облік;111

☞Джон Каннінг (1884–1962 рр.), персоналіст (амер.).

Американські вчені, зокрема Р. Антоні, розробили цілком новий підхід до обліку – психологічний. Психологічний підхід розглядає облік як соціальну науку, як знаряддя управління підприємством, де показники звітності виконують роль стимулів, які викликають певну реакцію зацікавлених осіб. У такий спосіб бухгалтерський облік, отримавши психологічне забарвлення, став соціальною наукою. Подальший розвиток англо-американської облікової школи сприяв виникненню управлінського обліку. Бухгалтерський облік з історії бізнесу перетворився на інформаційний потік, що використовується в різних управлінських цілях.

Сьогодні англо-американська школа стала найбільш впливовою в усьому світі, але, як справедливо зауважує Я. В. Соколов, її поширення пов'язане не стільки з її методологічними перевагами, скільки з експансією англо-американського капіталу і поширенням англійської мови.

4.5. РОЗВИТОК ОБЛІКУ В ЯПОНІЇ

У старій Японії бухгалтерія велася в одній книзі – Дайфукушос. У 1520 р. видається розпорядження про порядок ведення облікових книг. Перші пам'ятки, що дійшли до нас, датуються 1615 і 1634 роками. Облік вівся по простій системі. Спочатку використовувався тільки хронологічний, а потім і систематичний запис одночасно. К. Нишикава вказував, що купівлю основних засобів потрібно трактувати як витрати. Хоча деякі японці були знайомі з подвійною бухгалтерією, ця система абсолютно не впливала на практику. Після 1854 р. "сучасний бухгалтерський облік, – так писав Нішикава, – був імпортований до Японії одночасно з декількох країн". Цими країнами були Англія, США, Франція, Німеччина і Росія. Дві перші країни були найбільш впливовішими.

Уперше подвійний облік був введений французькими фахівцями на сталеливарному заводі в р. Юкосука в 1865 р. (нині завод Арсенал). У 1873 р. французів змінили японці. На крупних підприємствах згодом працювали головними бухгалтерами англійці або американці.

Перші законодавчі акти в області обліку писалися по англійських зразках. Проте з часом американський вплив стає переважаючим. Це перш за все відбилося на формі балансу: спочатку в Японії актив писали зліва, пасив – справа, з кінця XIX ст. стали записувати навпаки.

Перша книга про подвійну бухгалтерію, що вийшла в Японії в 1873 р., була перекладом роботи: Bryant and Stratton. Common School Book – keeping embracing single and double entry.

Переклад, трактування і, що найважливіше, розробку термінології виконав Юкичи Фукузава – перший японський бухгалтер в європейському розумінні цього слова. "Не буде перебільшенням, – писав Кийоши Куросава, –

сказати, що книга Фукузави була настільки важливою в Японії в ранні роки ери Мейдзи, наскільки був важливий декілька сторіч раніше Трактат Луки Пачолі в Італії". Уже до кінця століття на японській мові було опубліковано більше 90 бухгалтерських книг, здебільшого перекладених з англійської мови. У 1886 р. виходить перша книга з історії обліку.

Арабські цифри вперше були введені в книзі Ісакави в 1878 р. Проте батьком японської бухгалтерії був все-таки Фукузава. Він уперше познайомився з подвійною бухгалтерією за англійськими джерелами. Йому було важко зрозуміти, як усі об'єкти обліку отримують грошову оцінку. Коли, наприклад, складують готову продукцію, чому в обліку використовуються гроші? Як припускав Фукузава, у всіх випадках, коли в операціях не бере участь каса, вона мається на увазі. Наприклад, матеріали, що надійшли від постачальників, трактуються як дві операції: дебет рахунку Сировини і матеріалів, кредит рахунку Каси і дебет рахунку Каси, кредит рахунку Розрахунків з постачальниками. Рахунок Каси вводився як штучний, символічний рахунок і,з поглядів першого японського авторитету, цей рахунок тут просто скорочується. Н.д'Анастасіо таким штучним рахунком вважав рахунок Капіталу.

Японці швидко досягли величезних успіхів. Уже в 1912 р. С. В. Мильников писав: "Сучасна організація торговельно-промислових установ Японії налічує за собою дещо більше, 20 років. У натепер значна частина великих підприємств обладнана за останніми зразками бухгалтерської техніки і багато з них по своїй організації можуть змагатися з кращими європейськими і американськими фірмами".

Кращим доказом таких успіхів слід визнати розповсюдження карток в обліку. Вони отримали широке застосування завдяки такому теоретикові, як Гамада (1904 р.). Він доводив, що картки більш ніж удвічі скорочують робочий час бухгалтера. Сучасна теоретична думка Японії в цілому знаходиться під американським впливом. Проте, як її особливість, можна виділити прагнення до математизації обліку і досить широке використання положень К. Маркса. Прикладом першого – математизації може слугувати опис балансу і звіту про прибутки і збитки, запропоноване Камеяма Сабуро, Койяма Такахиро, Ухино Акира, Махда Кіна.

Рівняння балансу:

$$A = L + C, \quad \text{або } З = A - L \tag{4.7}$$

де З – власні засоби;

L – кредиторська заборгованість;

А – актив.

Це капітальне рівняння Шера. Рівняння звіту про прибутки і збитки:

$$E + P = R, \quad \text{або } P = R - E, \tag{4.8}$$

де E – витрати;

R – доходи;

P – прибуток.

Рівняння (4.8) є описом постулату Пізані. Автори для введення в модель зворотного зв'язку наводять безперервні у часі функції.

Автори цієї моделі вважають її універсальною, що вона може описувати як господарську діяльність підприємства, так і будь-якого регіону.

Вплив К. Маркса позначився на тому, що в теорії широко використовується концепція кругообігу господарських засобів (Бунзо Ічикава). Й. Кимизука і А. Морі трактують бухгалтерський облік як соціальну науку, що відповідає потребам суспільства, системі його цінностей, культурі, традиціям. При цьому наукова частина принципово відрізняється від технічної, ведення рахунків – від рахівництва. Кимізука зв'язував підвищений інтерес до теорії, оскільки умови інфляції виявили актуальність теоретичних проблем.

Особливо слід виділити погляди Іошиаки Джіннаї, який відчуває, що в теорії бухгалтерського обліку, що зароджується, вирішальне значення мають питання: що таке бухгалтерський облік, що виступає як його об'єкт, які його функції, яка межа визначає його метод? Щоб правильно відповісти на ці питання, необхідно ретельно проаналізувати шість категорій. (Цей аналіз проводиться з марксистських позицій).

1. Пізнавальна діяльність. Істотною заслугою К. Маркса, на думку І.Джиннаї, слід визнати, що облік – це "уявне узагальнення" господарських процесів, тобто бухгалтерський облік виступає як система символів, за допомогою яких описуються факти господарського життя. Пізнавальна діяльність припускає, що об'єкт бухгалтерського обліку повинен бути сформульований дослідником. Далі потрібно показати, як об'єкт може розпізнаватися і ідентифікуватися, чому в умовах специфічних форм облікових записів обліковий об'єкт повинен розпізнаватися і ідентифікуватися. Істотно, вважав Іошиаки Джіннаї, що перехід від однієї парадигми до іншої, наприклад, від простої бухгалтерії до подвійної був пов'язаний із зміною методу пізнання бухгалтерів середньовічної Європи.

2. Господарський процес зумовлений розподілом праці і з неминучістю приводить до того, що господар, який раніше сам займався обліком, передає цю функцію спеціальному працівникові – бухгалтерові. За Марксом, працю бухгалтера не створює вартість, але відшкодовується з неї. Господарський процес включає об'єкти і суб'єкти (людей). Об'єкти бухгалтерського обліку – це запаси цінностей і їх потоки, суб'єкти – люди, що беруть участь в господарських процесах, і їх діяльність, пов'язана з цією участю. Згідно з Іошиаки Джіннаї, основний порок існуючої теорії полягає в тому, що в даний час до уваги приймається тільки перша частина господарського процесу – об'єкти, обставини другої частини – діяльність суб'єктів, при нагоді отримують непряме віддзеркалення.

3. Контроль. Функція бухгалтерського обліку, за Марксом, згідно з Іошиаки Джіннаї – контроль, до того ж контроль не юридичний, пов'язаний з відповідальністю осіб, зайнятих в господарському процесі, а економічний,

такий, що дозволяє ефективно управляти запасами і потоками засобів. Контроль – найважливіша функція бухгалтерського обліку, що має дві галузі, перша пов'язана з віддзеркаленням контролю руху власності, друга – ресурсів і економічних процесів. При цьому в обох випадках традиційне трактування в описі контролю виходить з діяльності окремих осіб, зайнятих в господарському процесі. Новий підхід недавно продемонстрував М.В. Глаутьер. Він вважає, що контроль виходить, особливо на ранніх стадіях, не від окремих вільних осіб, а від адміністративного апарату центральної влади.

4. Розподіл праці викликаний розвитком і ускладненням господарського процесу, чим складніше останній, тим більший розвиток і поглиблення отримує розподіл праці. Танака, у дусі ідей Маркса, бачить в розподілі праці головну причину виникнення бухгалтерського обліку. Танака висловлює цю тезу так: "Порівняно з Робінзоном Крузо, який повинен був координувати тільки свою власну працю, керівник великого колективу, повинен координувати працю багатьох осіб. У міру того як підвищується ступінь розподілу праці, керівник починає відчувати все більшу необхідність в записах "як ідеальному віддзеркаленні господарського процесу", подібно до того, як диригентові оркестру необхідна партитура, а капітанові бейсбольної команди – книга для підрахунку окулярів".

4.6. БУХГАЛТЕРСЬКИЙ ОБЛІК В РОСІЇ

У першій половині XIX ст. в бухгалтерське життя Росії ввійшли ідеї, які обговорюються і понині. Три бухгалтери заклали початок формування російської школи бухгалтерської обліку. К.І. Арнольд приїхав до Росії з Німеччини і був першим у Москві викладачем бухгалтерського обліку. І. Ахматов – родом із Франції, був службовцем петербурзької торгової фірми. Е.О. Мудров викладав математику та фізику в Олонецькій гімназії (м. Петрозаводськ).

Карл Іванович Арнольд (1775–1845 рр.). Писав про бухгалтерію як "о столь важной, впрочем, многими пренебрегаемой науке". Він, можливо, першим став розрізняти теорію та практику бухгалтерського обліку. Під першою він розумів "способность составлять счета, их вести и пересматривать", а під другою – "круг всех к счетам принадлежащих дел"; перша виступає як "рахункова наука", друга – як "рахункова частина".

Мета бухгалтерії, згідно з К. І. Арнольдом – розкрити причини змін у складі майна, предмет – "вещи, способные к умножению или уменьшению... поскольку они заключают в себе по цене какое-либо достоинство". Надалі Арнольд дав визначення предмета з економічної точки зору. "Оборот частей имения, – писав він, – будучи собственным занятием купца, производит беспрестанную перемену в количестве и цене оного, т. е. беспрестанное увеличение или уменьшение каждой части капитала".

"Счет, – вчив К. Арнольд, – есть подробное показание прихода и расхода определенной суммы". Арнольд ділив усі рахунки на особисті (розрахунки) та безособові. Останні ділилися на майнові, включаючи рахунок капіталу, та

результативні. Їх називали рахунками збільшень та зменшень.

К. Арнольд був першим, хто навів у своїй роботі історичні відомості з бухгалтерського обліку. Це були його особисті спостереження та запозичення з сучасної йому науки. Так, К. Арнольд вважав, що першим методом, з якого розвинувся облік, був контокорент.

Іван Ахматов у 1809 р., коли в Москві вийшла робота К. Арнольда, в Петербурзі "Для просвещения и пользы юного купечества и упражняющихся в коммерции" видав книгу "Італійська, або досвідчена, бухгалтерія". І. Ахматов вказував, що бухгалтерський облік є частиною політичної економії, та предметом обліку є не саме господарство, а його відображення на рахунках. У центрі уваги цього автора перебував хронологічний запис, яка в Пам'ятній книзі регламентувався шістьма обов'язковими реквізитами: 1) число; 2) дія і що зроблено; 3) з ким; 4) як і коли буде платіж; 5) кількість та властивість; 6) ціна. В журнал вводилися такі реквізити: 1) число; 2) дебітор; 3) кредитор; 4) сума; 5) кількість та властивість; 6) дія і який платіж; 7) ціна. Порядок ведення журналу наводився як за італійською, так і за французькою форми рахівництва.

При визначенні подвійного запису І. Ахматов виходив з юридичної теорії, але всі операції об'єднував в чотири типи, не зв'язуючи цю класифікацію з балансом. Хоча книга автора в основному стосувалася торгівлі, але третина її приділялася фабричному рахівництву, де суть зводилася до ведення рахунків витрат на виробництво. Цей рахунок передбачав відкриття особових рахунків на кожного працівника. Кожен аналітичний рахунок дебетувався на суму виданих працівникові матеріалів, а кредитувався на суму готових виробів. На думку дослідників, це своєрідний облік за центрами відповідальності.

Подією в історії російської облікової думки був вихід 1846 р. книги *Е. О. Мудрова* "Счетоводство для всех родов торговли". Усі рахунки він поділяв на майнові, особисті та допоміжні, до яких відносив рахунки власних коштів та результатів. Е. Мудров твердо наполягав на тому, що подвійний запис випливає із самої природи господарських оборотів.

У сфері промислового обліку Е. О. Мудров вказав на два основні варіанти його організації:

1) роздільний облік капіталів і матеріалів, тобто виділення в особливий цикл, не пов'язаний із загальним обліком, обліку виробництва і калькуляції;

2) облік виробництва включається в єдиний цикл обліку. Е. Мудров також вважав, що необхідно розподіляти накладні витрати пропорційно питомій вазі готових виробів. Методика організації обліку при цьому викладається Е. Мудровим за німецькою формою рахівництва.

Таким чином, можна відзначити, що в першу половину XIX ст. західна бухгалтерська думка в її німецькому (Арнольд) та французькому (Ахматов) варіантах була остаточно засвоєна в Росії. Вона була перероблена та розвинена.

Скасування кріпацтва і розвиток капіталізму стали потужним стимулом для розвитку бухгалтерської думки в Росії. У своєму розвитку вона пройшла кілька етапів, перший з яких починається з праць двох великих учених другої половини XIX ст. – П. І. Рейнбота і О. В. Прокоф'єва. Вони представляли традиційні знання і були їх виразниками. Одночасно саме їм довелося

зіткнутися з першими спробами “бунту в теорії”, з новаторськими пропозиціями, спрямованими на перегляд бухгалтерських канонів.

Павло Іванович Рейнбот (1839–1916 рр.), суворо дотримуючись прийнятої парадигми, зводив предмет бухгалтерського обліку до змін у майні підприємства. У поясненні причин подвійного запису він виходив з принципів персоніфікації, а метою її вважав недопущення помилок реєстрації та системне з’ясування причин прибутків та збитків. Синтетичний облік П. І. Рейнбот трактував як контрольний, бо, справді, сальдо і обороти рахунку товарів контролюють залишки і рух за аналітичними товарними рахунками. При цьому ведення останніх відрізнялося і складністю і консерватизмом.

Викликають інтерес уявлення П. І. Рейнбота про промисловий облік. Аналітичні рахунки він відкривав не на всі види продукції, що виробляється, а на ділянки (цехи, майстерні тощо), на те, що тепер стало називатися центрами відповідальності. До прямих витрат він відносив: 1) матеріали, 2) платню; 3)амортизацію. Інші витрати розглядалися як загальні і один раз на рік (у кінці) розподілялися пропорційно сумі оборотних коштів, закріплених за даним підрозділом. Результати показували за рахунком “Товари (готова продукція)”, причому протягом року готова продукція враховувалася тільки в натуральному (кількісному) вимірі. По закінченні року виконувалася калькуляція шляхом ділення прямих і частини накладних витрат, що відносяться до даної майстерні, на обсяг готової продукції, і таким чином визначалася собівартість, яку заносили в книги складського обліку готової продукції.

Баланс він розглядав як рахунок, що закриває інші синтетичні рахунки. П. І. Рейнбот сформулював чітке правило, згідно з яким складанню балансу має передувати складання інвентарю.

Із робіт П. І. Рейнбота починається оперативний облік, до якого він відносив все, що обліковується на підприємстві, але не в бухгалтерських регістрах. Так, він вважав, що касова книга не входить до системи бухгалтерських записів, а відноситься до оперативного обліку, як і контроль виконання замовлень.

Олександр Васильович Прокоф’єв, замість поширеної на той час теорії персоніфікації, яку поділяв П.І. Рейнбот, розвивав погляди, схожі на економічну теорію, і виходив з того, що надходження цінностей завжди викликає їх витрату. На противагу всім теоретикам, які писали до нього російською мовою і відстоювали німецьку форму, в якій широко використовувався метод накопичення однорідних операцій і запису в Головній книзі підсумками, А.В. Прокоф’єв взявся насаджувати новоіталійську форму. Він вимагав, щоб кожна операція записувалася в журнал окремо і заносилася в Головну книгу теж окремо, що в подальшому мало успіх.

У другій половині XIX ст. надзвичайний вплив на розвиток обліку в Росії вчинив *Федір Венедиктович Єзерський* (1836–1916 рр.). Усю силу свого неабиякого таланту самоучки він спрямував на критику подвійної бухгалтерії. Інколи ця критика мала курйозний характер, але іноді містила недоліки, багато з яких не подолані й дотепер:

1) недосконалість термінології призводить до того, що збиток (дебет)

називається приходом, а прибуток (кредит) – витратою;

2) для врахування власних коштів вводяться "підставні" рахунки, що сприяє обману;

3) облік штучно ділиться на "мертвий" (синтетичний) і "живий" (аналітичний), а в "книгах пиши правильно, пиши неправильно – все одно "баланс вийде";

4) виведення фінансового результату можливо тільки шляхом інвентаризації та за минулий період часу;

5) співпадання підсумків у регістрах подвійної бухгалтерії створює ілюзію безпомилковості роботи рахівників.

Розправившись з подвійною італійською системою, Ф. Єзерський він поспішає прославити своє дітище – потрійну російську. Назва потрійна викликана трьома обставинами:

1) реєстрація велася за трьома групувальними сукупностями: надходження, витрата, залишок;

2) регістрами виступають три книги: журнал, Головна, за термінологією Ф. В. Єзерського книга обліку і звітна, яка замінює баланс;

3) використовуються тільки три рахунки: "Каса", "Цінності", "Капітал".

Опоненти Ф. В. Єзерського, придивившись до цієї форми, незабаром помітили, що мова йдеться не про нову систему обліку, а тільки про одну з нових форм тієї ж подвійної бухгалтерії.

Ф. В. Єзерський виступав проти використання в бухгалтерському обліку іноземної термінології, але далеко не багато хто з цим погоджувався. Одні вважали Єзерського шарлатаном, інші – "Колумбом бухгалтерського обліку", проте бухгалтерський конгрес в Шарлеруа (Бельгія) в 1912 році рекомендував вивчення в усьому світі російської бухгалтерії.

Наприкінці XIX ст., поряд із потрійною системою рахівництва, виникла і четвертна система, яка була теоретично описана в роботі "Новая четвертная бухгалтерия" (1895 р.) *І. П. Шмельовим*. На відміну від потрійної системи Ф. В. Єзерського, четвертна система передбачала здійснення обліку за чотирма напрямами:

1) надходження цінностей;

2) витрачання цінностей;

3) визначення збитків;

4) визначення прибутків.

Незважаючи на новаторство, ідеї потрійної та четвертної систем рахівництва не знайшли застосування у світовій практиці обліку.

Одним із перших учених у Росії, хто назвав бухгалтерський облік наукою, був *А. М. Вольф*. У 1875 р. він відкрив перший у Петербурзі бухгалтерський кабінет та курси бухгалтерського обліку.

Наприкінці XIX ст. у Росії з'являються професійні періодичні наукові видання з обліку. Саме з А.М. Вольфом пов'язане видання першого журналу з обліку – "Счетоводство" (1888–1904 рр. м. Санкт-Петербург).

Журнал "Счетоводство" об'єднував таких відомих російських учених з обліку, як В. Д. Бєлов, С. М. Барац, Л. І. Гомберг, А. З. Попов, М. І. Попов. У

журналі друкувались роботи і західних дослідників: Ф. Беста, А. Гільбо, Е. Леоте, Дж. Чербоні, Й. Ф. Шера. У виданні висвітлювалися питання теорії бухгалтерського обліку, проблеми промислового, торговельного, сільськогосподарського і банківського напрямів. Надто значною була роль журналу в розповсюдженні принципів подвійної бухгалтерії.

У ті часи популярністю користувалися також журнал "Счетовод" (1889–1914 рр.) за редакцією Ф. В. Єзерського та А. А. Шовського і журнал "Коммерсант" (1901–1906 рр., м. Москва) за редакцією Г. А. Бахчисарайцева. У них обговорювалися практичні та теоретичні аспекти обліку, а також матеріали для заочного навчання з рахівництва.

Важливе місце в розвитку обліку посідав журнал "Коммерческое образование" (1907–1916 рр., м. Санкт-Петербург), редакторами якого були Є. Є. Сіверс та М. О. Блатов. У ньому досліджувалися проблеми теорії й практики обліку. Багато статей було присвячено питанням калькулювання витрат і розподілу накладних витрат.

У журналі "Коммерческий деятель" (1910–1915 рр.), який видавався і редагувався М. Є. Хабаровим, публікувалися статті таких учених, як М. І. Туган-Барановський, С. Я. Осіпов, М. І. Попов, Г. Пермяков, О. О. Бауер. Значна увага приділялася фабрично-заводському рахівництву й раціональній організації промислових підприємств.

Відомими журналами в ті часи також були такі: "Дебет" (1912 р., м. Санкт-Петербург), що видавався М. М. Пантелєєвим, і журнал "Счетоводство и хозяйство" (1912–1914 р., м. Харків), який очолював М. Ф. фон Дітмар. Вони широко, різнобічно розглядали викладання обліку, а також наукові проблеми рахунковедення.

Після Жовтневої революції 1917 року і в умовах "воєнного комунізму" (1918–1921 рр.), коли був фактично втрачений грошовий вимірник, на використанні якого будувався облік, облікова реєстрація фактів відбувалася в натуральних одиницях. Метою обліку був контроль за соціалістичною власністю. У цей час значно знизився рівень професійної підготовки спеціалістів з обліку. Періодичної облікової преси як такої не існувало.

Тільки з переходом до НЕПу (1921–1928 рр.) почалося відновлення обліку. Нова економічна політика вимагала нових методів обліку, вивчення передової облікової думки, джерелом якої вважалася німецька бухгалтерська школа. Необхідність в єдиних принципах обліку, пошук теоретичних основ бухгалтерської науки спричинили появу першого радянського журналу з обліку – "Счетоводство" (1923–1929 рр., м. Москва). У ньому друкувалися нормативні документи, а також статті російських та іноземних авторів, які за своїм науковим рівнем значно випереджали практику обліку того часу.

Пізніше стали виходити журнал "Вестник счетоводства" (1923–1926 рр., м. Москва), "Счетная мысль" (1925–1930 рр., м. Москва) і "Спутник конторщика и счетовода" – видавництво "Счетная мысль" (1926–1928 рр.).

Крім того, в 1928 р. в Москві виходить "Вестник Института государственных бухгалтеров-экспертов – ИГБЭ", в якому друкуються статті відомих російських вчених М. О. Блатова, Р. Я. Вейцмана, Н. Р. Вейцмана,

О. М. Ґалаґана, М. А. Кіпарісова, О. П. Рудановського, а також видатних зарубіжних авторів В. Е. Патона і Г. Р. Хетфілда. У журналі на високому науково-теоретичному рівні досліджувалися проблеми з теорії та практики обліку, облікової експертизи, ревізії та контролю.

Отже, в Росії в кінці XIX ст.–на початку XX ст. з'являються професійні бухгалтерські видання та наукові праці, що започаткували перехід обліку на якісно вищий рівень, на якому відбувається формування обліку як науки.

Запитання для самоконтролю

1. Доведіть, що в Італії в кінці XIX ст. розпочався новий етап у розвитку бухгалтерської науки.
2. У чому сутність юридичного й економічного напрямків розвитку обліку?
3. Розкажіть про представників шкіл італійської наукової бухгалтерії.
4. У чому полягає внесок французьких учених у розвиток бухгалтерського обліку як науки в кінці XIX–на початку XX ст.?
5. Поясніть основні етапи становлення Плану рахунків бухгалтерського обліку у Франції.
6. У чому полягає процедурний напрям німецької бухгалтерії?
7. Охарактеризуйте внесок Йоганна Шера до балансової теорії.
8. Які особливості розвитку обліку як науки в англомовних країнах?
9. Які організаційні бухгалтерські принципи виділялися в англо-американській літературі кінця XIX ст.?
10. У чому полягає сутність позитивізму в обліку Великобританії та США?
11. З'ясуйте особливості розвитку обліку в Японії?
12. Хто заклав початок формування російської школи бухгалтерської обліку?
13. Які наукові праці з бухгалтерського обліку з'явились у Росії в кінці XIX–на початку XX ст.?
14. Які періодичні видання з бухгалтерського обліку існували в Росії до Жовтневої революції?
15. Яке значення мали наукові праці та періодичні видання в період НЕПу та після грошової реформи?

ТЕСТИ

1. Початок XIX ст. в італійському обліку характеризувався чітким формуванням напрямів:

а) економічного;

б) юридичного;

в) економічного і юридичного.

2. Прихильниками суто економічного напряму розвитку обліку були:

а) Ф. Вілла, Е. Дегранж, Дж. Чербоні, Е. Пізані, К. Гідільья;

б) Н.д'Анастасіо, Дж. Россі, К. Белліні, Ф. Марчі, Дж. Чербоні;

в) Дж. Кріппа; Ф. Беста, Е. Пізані, Ф. Гюглі, Й.Ф. Шер.

3. Представниками юридичного напряму італійської школи були:

а) Нікколо д'Анастасіо, Джузеппе Борначині, Джузеппе Чербоні, Франческо Віллі;

б) Ф. Вілла, Е. Дегранж, Дж. Чербоні, Е. Пізані, К. Гідільья;

в) Дж. Кріппа; Ф. Беста, Е. Пізані, Ф. Гюглі, Й.Ф. Шер.

4. Першим, хто спробував синтезувати юридичні і економічні аспекти обліку в Італії в період становлення обліку як науки, був:

а) Ф. Беста; **б)** Ф. Вілла; в) Дж. Чербоні.

5. Які школи характеризують італійську наукову бухгалтерію:

а) ломбардська (Мілан), тосканська (Флоренція), венеціанська (Венеція);

б) тосканська (Флоренція) та венеціанська (Венеція);

в) ломбардська (Мілан) і тосканська (Флоренція).

6. Статмологія – це вчення про:

а) залишки;

б) бухгалтерський баланс;

в) бухгалтерські рахунки.

7. Яку країну можна сміливо вважати батьківщиною макрообліку?:

а) Францію; **б)** Італію; **в)** Англію.

8. Напрям бухгалтерського обліку – балансоведення – зародився у XIX ст. в:

а) Німеччині;

б) Італії;

в) Англії.

9. Хто заклав початок формування російської школи бухгалтерської обліку?:

а) К. І. Арнольд, І. Ахматов, Е.О. Мудров;

б) Ф. В. Єзерський, А. М. Вольф, І. П. Шмельов.

в) О. В. Прокоф'єв, П. І. Рейнбот, Я. В. Соколов.

10. Першим професійним періодичним виданням з обліку в Росії в кінці XIX ст. були журнали:

а) Коммерческий деятель;

б) Счетоводство;

в) Счетовод.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Наукові школи, що сформувалися в Італії в XIX ст.
2. Учення Дж. Форні і Л. Кріппа, їх внесок у розвиток економічного напрямку розвитку обліку.
3. Теорія Дж. Чербоні: "логісмографія", її історичне значення.
4. Форми рахівництва, які були сформульовані у французькому бухгалтерського обліку?
5. Учення Е. Дегранжа і Ф. Марчі, їх внесок у розвиток юридичного напряму.

6. Історичні передумови розвитку обліку як науки в Німеччині.

7. Розвиток теорії обліку в англо-американській літературі в XIX ст.

8. Поширення подвійного запису в обліку російської держави.

9. Внесок В.І. Леніна в розвиток контрольної функції в радянському бухгалтерському обліку.

10. Історичні передумови розвитку обліку як науки в Росії.

Термінологічний словник

Балансоведення – напрям в обліку, основним завданням якого є балансовий облік.

Динамічний баланс – співвідношення активного й пасивного резерву сил, що показує фінансові результати з урахуванням часових відносин між матеріальними й фінансовими оборотами.

Економічний напрям розвитку обліку – напрям бухгалтерського обліку, відповідно до якого завданням обліку при відображенні господарських операцій є дослідження результатів господарської діяльності, яке поєднується з реєстрацією постійних змін кількості й складу майна.

Логісмографія – учення, що полягало в послідовній персоналізації рахунків і відповідало двом принципам: 1) персоналістичність – за кожним рахунком неодмінно повинна стояти особа або група осіб (без особи немає рахунку); 2) дуалістичність – сальдо рахунку власника дорівнює сальдо сукупного рахунку агентів і кореспондентів.

Персоналізація рахунків – трактування кожного рахунку як екрана, за допомогою якого спостерігають за поведінкою службовців (“Товари” – комірник, “Каса” – касир, “Основні засоби” – комендант).

Позитивізм – напрям філософії, який заперечує методологічний підхід до науки, і головною рисою якого є зведення завдань науки до опису явищ.

Статичний баланс – баланс, який відображає стан та склад майна підприємства.

Французька форма рахівництва – форма обліку, яка передбачала ведення декількох додаткових книг (журналів) на кожен вид господарських операцій – касової, термінової, фактурної, книги особових рахунків, витратної, вексельної тощо, які періодично об’єднувалися в один Журнал для запису всіх господарських операцій.

Юридичний напрям розвитку обліку – напрям бухгалтерського обліку, відповідно до якого завданням обліку при відображенні господарських операцій є реєстрація змін прав і зобов’язань господарюючих суб’єктів.

Тема 5. ОБЛІКОВІ ТЕОРІЇ ТА СВІТОВІ БУХГАЛТЕРСЬКІ ШКОЛИ

План:

1. Поняття облікових теорій, їх функцій.
2. Світові національні бухгалтерські школи.

5.1. ПОНЯТТЯ ОБЛІКОВИХ ТЕОРІЙ, ЇХ ФУНКЦІЙ

Бухгалтерський облік, як наука, почала формуватися наприкінці XIX ст. У цей час не тільки визначається предмет і об'єкти бухгалтерської науки, але й починає здійснюватися наукова систематизація знань. Найбільш високою формою систематизації знань є теорія обліку.

Бухгалтерський облік має дві сторони: практичну (рахівництво) та теоретичну (рахунковедення). Перша є очевидною, а друга необхідна для пояснення першої та виявлення можливостей використання практики для досягнення кожним підприємством найкращих господарських результатів. Історично професія бухгалтера склалася як практична діяльність, тому наукова основа бухгалтерського обліку залишається також незрозумілою багатьом сучасним бухгалтерам. Спроби усвідомити логічні парадокси в господарському житті підприємства спричинили початок науки про бухгалтерський облік.

Під теорією обліку (рахунковеденням) слід розуміти вчення про узагальнений досвід (практику), що формулює наукові принципи й методи, дозволяє проаналізувати вплив на них різних факторів, і запропонувати заходи з використанням їх у практичній діяльності суб'єктів господарювання.

Між теорією бухгалтерського обліку і його практикою існує певний зв'язок. Теорія народжувалася на основі практики, тому й призначена відповісти змістовно на запитання: що практично роблять або збираються робити бухгалтери? Вона потрібна не тим, хто просто працює, а тим, хто думає та працює.

Теорія – це набір ідей в тій чи іншій сфері знань. У бухгалтерському обліку, як і в інших науках, існують різні погляди на досліджувані категорії. Залежно від цього формуються й різні наукові школи, течії, напрями. Залежно від пояснення правил реєстрації господарських операцій на рахунках бухгалтерського обліку різні автори розрізняють юридичні, економічні та балансові теорії.

Функція теорії бухгалтерського обліку полягає в тому, щоб з'ясувати, яким чином пов'язані явища і події. Будь-яка облікова теорія повинна пояснювати, у який спосіб певні символи, що відповідають окремим фактам господарського життя, можуть бути використані апаратом управління, певними особами для висновків і оцінки минулих і майбутніх подій. Загальне тлумачення окремих ідей не складає "теорії". Опис того, що означають "витрати", "доходи", "діюче підприємство" та інші терміни, не є теорією, це лише їх визначення. А визначення недоцільні доти, доки кожен термін не поставлений у відповідність до будь-яких фактів господарського життя.

В історії бухгалтерського обліку вчені багато уваги приділяли питанням еволюції та класифікації теорій обліку.

Виділяють і називають різні періоди розвитку облікової теорії: період загальної нормативної теорії (1955–1970 рр.) та період окремої описової теорії. Загальна нормативна теорія займалася вирішенням теоретичних проблем, зокрема , дослідженням методів складання звітності в умовах зміни цін . У цей

період значно поповнилася методологія обліку, але було досліджено дуже мало питань з удосконалення практичної діяльності. Нормативна теорія відкрила шлях для нових емпіричних досліджень, які суттєво відрізнялися від тих, які проводилися у 20–40 - х роках XX ст. Для нового емпіризму (після 1970 р.) характерним є поглиблення аналізу на основі використання передових математичних та статистичних методів і автоматизованої обробки даних.

Кожна школа бухгалтерського обліку свого часу брала за базу певну науку. Так, для представників італійської школи базовою наукою було право, французької – політична економія, німецької – математика, англо-американської – психологія.

Наприклад, О. М. Галаган виділяв три етапи еволюції облікової ідеї:

- теологічний, до якого відносилися теорії, пов'язані з персоніфікацією рахунків (Л. Пачолі);
- метафізичний, до якого відносилися теорії із причинно-наслідковими зв'язками (Ф. Вілла, Дж. Чербоні, Л. І. Гомберг);
- позитивний, на якому формувалися теорії, що передбачали структурно-формальний опис облікових процедур (Ф. Беста, Ж. Дюмарше, Й. Шер).

Проф. Я. В. Соколов класифікував облікові теорії за певними ознаками:

- формальною: з точки зору методу, не торкаючись змісту, – методологічний підхід, тобто теорія одного ряду рахунків, теорія двох рядів рахунків;
- за змістом (предметний підхід – юридична теорія, економічна теорія, філософська теорія).

Проф. М. С. Помазков в основу класифікації поклав основні фактори діяльності підприємства: господарюючий суб'єкт (юридичний напрям) і об'єкт господарської діяльності (економічний напрям). Відповідно до фактів економічного життя всі облікові теорії поділяв на персоналістичні й матеріалістичні.

Я. М Гальперін у праці "Учебник балансоведения (методы учета на основе баланса)" виділяв такі теорії (економічний напрям): схоластична, персоналістична, мінова, школа рахунків господарських явищ, двох рядів, позитивна, школа балансу.

Кінець XVIII і початок XIX ст. характеризувався значним переворотом в галузі виробництва: винаходи Дж. Харгрівса (1764), Р. Аркрайта (1732–1792 рр.), С. Кромптона (1753–1827рр.) і Е. Картрайта (1743–1823 рр.), які радикально змінили технічні умови праці, сприяли широкому зростанню обсягів виробництва окремих галузей промисловості, що супроводжувалось збільшенням кількості торгових операцій. Таке піднесення загального темпу господарської діяльності у світі не могло не вплинути і на діяльність окремих господарств. Обсяг операцій кількісно збільшився, вони стали більш складними відносно попередньої епохи. Збільшення кількості операцій зумовило зосередження уваги управлінців та обліковців на певну закономірність господарських операцій. Щоб чітко встановити цю закономірність і виявити закони, які регулюють життя і діяльність одиничного господарства, необхідно

було знайти основні фактори господарської діяльності.

Основними факторами господарської діяльності, власне, є праця, природні ресурси (земля), засоби виробництва (капітал).

Земля, як фактор виробництва, є одночасно базисом господарської діяльності, сховищем природних ресурсів (родовища мінералів, нафти, газу), природною основою аграрного виробництва (орні землі,ліси, водоймища).

Праця, як фактор господарської діяльності, охоплює людські ресурси: фізичні та розумові здібності, освітній та професійний рівень, виробничий досвід.

Зростання ролі особистого фактора висуває нові вимоги до кваліфікації працівників, їх компетентності, до знань організації виробництва та ринкової діяльності. Культурна, освічена людина інакше розуміє відповідальність, є ініціативнішою, вимогливішою до себе.

Капітал, як фактор виробництва, є майном (засобами виробництва), що належить підприємству і використовується в процесі господарської діяльності.

Напрям у розвитку облікових теорій, за яким основний обліковий закон встановлювався, виходячи з фактора господарюючого суб'єкта, отримав назву юридичного. Інший напрям виходив із властивостей об'єкта господарської діяльності і тому став називатися економічним.

Прихильники економічного напряму вважали, що на всіх рахунках обліковуються цінності, а власну теорію – матеріалістичною.

На думку М. С. Помазкова, ту або іншу облікову теорію економічного напряму можна будувати на підставі двох протилежних точок зору. Одна з них походить з логічної послідовності: баланс —» рахунок; до них відносять мінову і філософську теорії. Інша відштовхується від рахунку, звідки здійснюється перехід до поняття балансу (рахунок —» баланс); до них відносять теорії одного ряду рахунків, теорії двох рядів рахунків і теорії трьох рядів рахунків. У зв'язку з цим учений поділяє матеріалістичні теорії на дві групи: теорії аналітичного характеру та синтетичні (балансові) теорії.

Прихильники юридичного напряму всі рахунки розглядали як облікові позиції, що відображали певний майновий стан та конкретні його зміни в контексті прав і зобов'язань відповідних юридичних і фізичних осіб. Тобто рахунки розглядались як особові, і тому теорія отримала ще назву персоналістичної.

Суть юридичного трактування бухгалтерського обліку зводилася до зміни прав і зобов'язань осіб, що беруть участь у господарському процесі. З позиції юридичної метою обліку є контроль за діяльністю господарюючих суб'єктів: власника, адміністратора, агентів (осіб, зайнятих на підприємстві), кореспондентів (осіб, з якими підприємство веде розрахунки). Основними твердженнями прихильників юридичного напряму були такі:

- ❖ предметом обліку є не самі цінності, а відомості про них, оскільки контролювати права й зобов'язання можна лише на основі наявних документів. Це, на їх думку, пов'язано з тим, що відповідальні особи мають відповідати за довірені їм цінності, які оцінюються за цінами реалізації. Саме така оцінка на їх погляд є правильною;

❖ сутність подвійного запису випливала з безперервного виникнення права (зобов'язання) в одних осіб і погашення в інших. Звідси й баланс визначається як таблиця, в активі якої зазначені власники матеріальних цінностей (матеріально відповідальні особи), а в пасиві перелічені власники (кредитори й власник підприємства).

Основні положення правового напряму облікових теорій були викладені вже в першій друкарській праці з бухгалтерського обліку – "Трактат про рахунки і записи" Луки Пачолі. На думку італійського вченого і його послідовників, господарська діяльність складається з окремих актів отримання і видачі, і за своєю суттю кожна господарська операція включає в себе зобов'язання одержувача і право того, хто видає.

Цю теорію розвинули інші автори. У результаті дослідження були виявлені такі закономірності:

1) при здійсненні будь-якої господарської операції виникають нові права і зобов'язання або змінюються попередні. Звідси,

2) завданням бухгалтерського обліку при відображенні господарських операцій вважалася реєстрація змін прав і зобов'язань, які випливають з них. При цьому людина приводить в дію весь механізм цього господарства, але, отримавши поштовх, цей механізм продовжує працювати, підкоряючись законам, які управляють діяльністю господарства. Таким чином,

3) найважливішим чинником господарської діяльності є господарюючий суб'єкт.

У розвиток юридичних теорій бухгалтерського обліку зробили величезний внесок Е. Дегранж, І. Ваньє, А. Шибе й К. Одерман, Л. Діксі, Й. Ульман, Е. Леоте й А. Гільбо, А. П. Рудановський, Д. Чербони й ін.

Охарактеризуємо найбільш відомі теорії юридичного напряму.

Теорія одного ряду рахунків (Дегранж, Ваньє, Шибе й Одерман, Діксі, Ульман) визнає, що всі рахунки однакові за своєю природою й підкоряються загальним правилам реєстрації, а саме: ***хто одержує – дебетується, хто дає – кредитується.***

Але одні автори, наприклад Дегранж, вважають, що всі рахунки, по суті, є рахунками власника. Такі теорії названі М. С. Помазковим *суб'єктивними.* Інші автори стверджують про те, що рахунки ведуться від імені господарства як юридичної особи, а власник вважається кредитором даного господарства.

Теорія двох рядів рахунків заснована на уявленні господарської діяльності підприємства як сукупності відносин господарюючих суб'єктів. Бухгалтерський баланс побудований з двох рядів рахунків, які протиставляються один одному. Правила запису на рахунках залежать від специфічних особливостей кожної групи рахунків. Проф. М. С. Помазков також поділяє дану групу теорій на *суб'єктивні* (рахунки ведуться від імені власника) і *господарські* (рахунки ведуться від імені юридичної особи). До суб'єктивних теорій можна віднести теорії Леоте й Гільбо, Чербоні, до господарських теорій – теорію Рудановського.

Теорія Дегранжа (**"La tenue des livres rendue facile", 1795**). Едмон Дегранж вказував на те, що рахівництво має двояке завдання: по-перше, надає

відомості про стан рахунку кожного кореспондента, по-друге, висвітлює стан справ на будь-який момент, тобто надає відомості про рух цінностей, прибутки, збитки тощо. Для вирішення поставлених завдань бухгалтер користується рахунками двох груп: рахунком для осіб, з якими підприємство перебуває в господарських відносинах (спеціальні рахунки), і рахунком цінностей (загальні рахунки). Дегранж відзначав, що в кожній без винятку операції беруть участь дві особи: одна з них одержує будь-яку цінність, інша особа – цю цінність віддає. Перша особа є боржником, або дебітором, друга особа – вірителем, або кредитором. Ця обставина й підлягає реєстрації шляхом складання спеціальних статей, у яких фігурують одночасно дві особи: дебітор і кредитор. Таким чином, господарські операції відображаються на рахунках відповідно до правила: ***дебетувати того, хто одержує, кредитувати того, хто дає.***

Теорія Ваньє (1840р.). Іполит Ваньє свого часу розвивав думку, що рахунки ведуться не від імені власника, а від імені підприємства як юридичної особи. Усі ці рахунки об'єднуються в три групи: рахунок комерсанта (до даної групи входять рахунок капіталу та рахунок прибутків і збитків), рахунки цінностей, які знаходяться на підприємстві і операцій, що є об'єктами рахунку кореспондентів.

Теорія Шибе й Одермана (1891 р.). А. Шибе й К. Одерман зупинилися на з'ясуванні деяких основних понять: актив, пасив та чистий капітал (чисте майно). Під активом вони розуміють сукупність того, чим володіють на правах власності; під пасивом – права третіх осіб або кредиторів, а під чистим капіталом (чистим майном) – різницю від вирахування суми пасиву зі суми активу. Під впливом операцій в активі, пасиві й чистому капіталі відбуваються зміни, для обліку яких відкриваються рахунки.

Досліджуючи характерні риси складових частин активу й пасиву, Шибе й Одерман запропонували таку класифікацію:

✓ матеріальні блага (наприклад, гроші, рухоме й нерухоме майно – актив);

✓ вимоги до інших осіб (вимоги, засновані на розрахункових відносинах, або особисті вимоги; вимоги на боргових документах (векселях і документах до одержання), паперових грошах).

Виходячи з наведеної класифікації активу й пасиву, Шибе й Одерман запропонували класифікацію рахунків:

✓ рахунок капіталу з відповідними допоміжними рахунками (рахунок прибутків і збитків тощо);

✓ рахунки матеріальних благ;

✓ рахунки боргових документів;

✓ особисті рахунки.

За допомогою зазначених груп рахунків ураховуються зміни, що відбуваються в активі й пасиві балансу.

Теорія Діксі (1921р.). Лоуренс Діксі зазначав, що в основі закону подвійності лежить поняття ***трансферту,*** тобто передачі чого-небудь від однієї особи до іншої, або від одного місця до іншого. Крім того, варто відокремлювати господарство від його власника. Господарство втілює у собі, з

одного боку, цінності й права вимоги до третіх осіб, тобто те, що відомо під загальною назвою активу, а з іншого боку, зобов'язання стосовно третіх осіб, або пасив. Різниця між активом і пасивом, або капітал, також має бути віднесена до пасиву, оскільки сума зобов'язань характеризує її величину зобов'язань підприємства перед його власником. Зміни, що відбуваються під впливом господарських операцій, в активі, пасиві й капіталі підприємство враховує, користуючись рахунками. Діксі запропонував таку класифікацію рахунків, які відкриваються підприємством:

✓ реальні рахунки, що мають справу з матеріальними цінностями;

✓ особисті рахунки, що відображають угоди з різними особами, з якими є ділові взаємини;

✓ номінальні (безособові) рахунки, що мають справу з різними доходами й видатками.

Незважаючи на запропоновану класифікацію, Діксі заявляв, що істотної різниці між реальними й особистими рахунками не існує, оскільки за всіма цінностями стоять особи, які є відповідальними за них перед господарем.

Теорія Ульмана (1904 р.). Йозеф фон Ульман приймає за вихідну точку своїх міркувань універсальне правило рахункової реєстрації, а саме: що дає кредитується, що одержує дебетується. Він встановлює, що підставою для дебетування й кредитування є не самі факти одержання або видачі чого-небудь, а виникаючі з цих фактів юридичні взаємини, тобто право вимоги при видачі й зобов'язання при одержанні. Це міркування приводить до формулювання такого правила: ***якщо для рахунку виникає право вимоги, то рахунок кредитується, якщо для рахунку виникає зобов'язання, то відповідно рахунок дебетується.*** Таке формулювання може бути надано лише на підставі попередньої персоніфікації рахунків, тобто в результаті попереднього наділення властивостями суб'єктів – носіїв прав вимог і зобов'язань.

За теорією Ульмана, усі рахунки є уособленими. Кожна операція при реєстрації на рахунках підкоряється загальному правилу: з виникненням права вимоги рахунок кредитується, з виникненням зобов'язання – дебетується. Ця теорія дещо відрізняється від попередніх, але дає пояснення правилам реєстрації господарських операцій на рахунках бухгалтерського обліку з погляду юридичних понять "право" і "обов'язок".

Теорія Леоте й Гільбо. Ежен Пьер Леоте й Адольф Гільбо вважали, що особа, яка здійснює господарські операції з третіми особами за власний рахунок, зобов'язана вести облік усіх своїх операцій для встановлення впливу останніх на те майно, яким воно володіє й розпоряджається. Обов'язок ведення обліку випливає з тієї обставини, що діяльність такої особи має не лише юридичне, але й соціальне значення. Особу, яка зобов'язана вести облік власного майна і його змін, називали ***початковим рахівником.*** Початковий рахівник є одночасно капіталістом і власником, і комерсантом, і адміністратором.

На відміну від них, прихильники ***економічного напряму*** вважали, що врешті-решт на всіх рахунках обліковуються цінності, тобто щось матеріальне, і назвали свою теорію матеріалістичною.

Підкреслимо, що сучасний економічний напрям облікових теорій представлений мікро- та макроекономічними теоріями. У свою чергу сучасний юридичний напрям облікових теорій характеризують теорії: податкова, правова, біхевіористична й етична.

Поклав початок цьому напряму італійський інженер Джузеппе Форні, який видав в 1790 р. "Трактат про справжній подвійний запис". Він розвинув думку про те, що завданням подвійного методу є облік активів і пасивів, як "сукупності економічних благ", незалежно від будь-яких стосунків із суб'єктами господарювання. Такий напрям швидко розвинувся в умовах виникнення великих, особливо акціонерних, підприємств.

Видатними представниками цієї школи були Є.Є. Сіверс, Л. Гомберг, М.О. Блатов, Ч. Гаррісон, Ф. Розвівайся й ін. Найбільш яскраві теоретичні побудови розглянуті нижче.

Теорія Сіверса. З обґрунтуванням мінової теорії Євстафій Євграфович Сіверс виступив у Санкт-Петербурзі 6 лютого 1892 р. з доповіддю "Рахунковедення й рахівництво". Вирішальне значення в побудові теорії Сіверса має класифікація цінностей. До першої категорії Сіверс відносить ***дійсні,*** або абсолютні, цінності, тобто цінності, якими господарство володіє внаслідок минулих подій. Дійсні цінності поєднано у дві групи:

- ***речовинні*** цінності, до яких зараховуються всі матеріальні цінності (предмети споживання) і гроші;
- ***нематеріальні*** цінності – засвоєні людиною вміння що-небудь робити, а також набуті знання

До другої групи цінностей відносяться *умовні цінності,* або *відносні*. Подібного роду цінностями слід вважати: право вимоги або право передачі цінностей до іншого господарства, або виконання робіт (надання послуг).

Теорія Гомберга. У 1897 р. Лев Гомберг запропонував теорію, що одержала назву філософської. Він вказував, що в господарському житті конкретного підприємства необхідно досить суворо виділяти господарські дії й господарські явища. Під господарськими діями Л. Гомберг розумів одержання або видачу товару, видачу заробітної плати. До природних явищ він відносив усі зміни товарної маси, які відбулися в результаті одержання або видачі товарів, а також збільшення товарної маси в результаті нарахування заробітної плати**.** Природні явища, які викликані діями господарюючого суб'єкта, є наслідком таких дій, але змінити їх наслідок господарюючий суб'єкт уже не може. Отже, дія (наприклад, одержання товару) є причиною, а явище (збільшення товарної маси) є наслідком. Дослідження подібних явищ виражається як у певній оцінці, так і в порівнянні ряду явищ одне з одним. Єдиним вимірником для всіх без винятку явищ є грошова одиниця. Звідси можна зробити висновок, що господарські явища можна вивчати незалежно від природи цінностей. Така можливість відкривається рахунковеденню завдяки існуванню однакової оцінки явищ, які здобувають характер математичних величин.

Теорія Блатова. Микола Олександрович Блатов (1875–1942 рр.) – росіянин і радянський бухгалтер, прихильник об'єктивного трактування

подвійного запису на основі закону міни. Він сконструював модель всіх можливих видів обміну в господарстві, які можна зобразити за допомогою подвійного запису, – "квадрат професора Блатова" (рис. 5.1). Так, мінова теорія виділяє три групи цінностей: речові (*Р*), грошові (*Г*) і умовні, тобто зобов'язання до оплати (*У*).

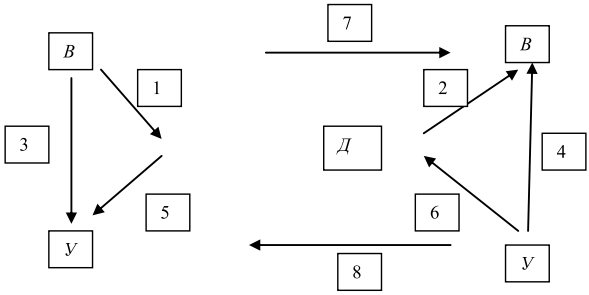

Рис. 5.1. Квадрат професора М.О. Блатова

Дана модель визначає класифікацію рахунків і кореспонденцію між ними. Це дозволяє зробити висновок, що бухгалтерський баланс є наслідком подвійного запису.

Квадрат професора Блатова ілюструє всі потоки цінностей:

1 – обмін речовинних цінностей на гроші (продаж товарів за готівку);

2 – обмін грошей на речовинні цінності (покупка товарів за готівку);

3 – обмін речовинних цінностей на умовні цінності, тобто на обіцянку платежу (продаж товарів з відстроченням платежу, що призводить до виникнення дебіторської заборгованості);

4 – обмін умовних цінностей на речовинні цінності (покупка товарів з відстроченням платежу, що спричиняє до виникнення кредиторської заборгованості);

5 – обмін грошей на умовні цінності (видача грошей під звіт);

6 – обмін умовних цінностей на гроші (оплата рахунків покупцями);

7 – обмін одних речовинних цінностей на інші речовинні цінності (розбирання будинку на дрова);

8 – обмін одних умовних цінностей на інші умовні цінності (переведення боргу й залік взаємних вимог).

Критики відзначали недолік моделі М. О. Блатова, а саме: ***ігнорування операційних, результатних, збірно-розподільчих і регулюючих рахунків, що зменшує її пізнавальну цінність.***

Балансову теорію бухгалтерського обліку розробляли в основному представники німецькомовних країн Європи, а також російські автори.

Розквіт балансової теорії припадає на першу половину XX ст. Якщо юридична й економічна школи пояснювали бухгалтерський облік на основі юриспруденції й політичної економії відповідно, то представники балансової теорії виходили із суті самої бухгалтерії. Сутність бухгалтерського обліку вони

бачили в тих документах і регістрах, які надходять до бухгалтера. Облікова процедура – це мета, метод і предмет бухгалтерського обліку. Наукова сторона бухгалтерії зводиться до максимально точної формалізації облікової процедури, що перетворює її у своєрідну математичну мову господарського процесу.

Найвищу заслугу балансова школа отримала внаслідок розвитку обчислювальної техніки, створення карткових форм рахівництва, усунення з обліку хронологічного запису (журналу), розповсюдження математичних і статистичних методів, уніфікації плану рахунків.

Представники балансової теорії приділяли величезну увагу вивченню балансу й спрощенню його структури. Вони вважали, що баланс повинен бути зрозумілим будь-якій грамотній людині для того, щоб вона могла прийняти правильне рішення. Рухаючись від загального до часткового, вони вважали, що рахунки логічно виходять з балансу (відповідають його статтям), а не навпаки. Рахунки необхідні для точного й повного виявлення змін в окремих статтях балансу. Рахунки в найбільш загальному вигляді зберігають структуру балансу, тобто діляться на дві частини, і мають органічний зв'язок з балансом. Усі господарські операції можна представити у вигляді схем, що дозволяють установити їхній вплив на статті балансу, приймаючи знак "+" для позначення збільшення і знак "–"для позначення зменшення. Звідси виводиться закон подвійності: ***кожна операція є двоїстою за своєю природою, оскільки результатом є подвійна зміна в балансі, причому основною ознакою балансу є рівність підсумків його активу й пасиву, що залишається незмінним***. Правило реєстрації на рахунках випливає з рівності балансу. Як і в балансі, на лівій стороні рахунку (у дебеті) відображається збільшення активних і зменшення пасивних статей балансу, на правій стороні рахунку (у кредиті) відображається збільшення пасивних і зменшення активних статей.

Однак критики виявляли уразливі місця й у балансових теоріях. Насамперед вони відзначали сумнівність у правильності ототожнення пасивних частин майна з негативним майном (М. Берлінер, Л. Пті, Й. Ф. Шер, Ф. В. Єзерський і ін.). Очевидно, що таке розуміння природи пасивних частин майна було викликано прагненням об'єднати активні й пасивні рахунки в єдиний ряд рахунків майнових, що й приводило до рівнозначності:

- збільшення активної й зменшення пасивної частин майна;
- зменшення активної й збільшення пасивної частин майна.

Теорія Крекніта. За думкою В. Крекніта (робота опублікована в 1896 р.), кожне підприємство – це самостійне ціле, що може мати матеріальні цінності, права вимоги й борги. Стаття балансу "Капітал" являє собою суму заборгованості власника підприємства. Звідси ***баланс*** – це співвідношення матеріальних цінностей і прав вимоги (актив) і борги підприємства (пасив). Господарські операції впливають на окремі частини активу й пасиву бухгалтерського балансу, які стосовно підприємства можуть виникати, існувати або зникати. Реєстрації підлягають тільки відносини виникнення й зникнення окремих частин активу й пасиву, оскільки стан не має потреби в додатковій реєстрації (якщо цінності або борги виникли й не зникли, то вони, безсумнівно, ще перебувають на балансі). Тому кожний рахунок поділяється на дві частини,

одна з яких слугує для реєстрації виникнень, а інша – для реєстрації зникнень. Оскільки факти виникнення й зникнення є прямо протилежними одне одному, як і стан майна в активі або пасиві, то відповідно виникнення активу повинне відображатися на лівій частині рахунку, а виникнення пасиву – на правій; зникнення активу – на правій частині рахунку, а зникнення пасиву – на лівій. Таким чином, метою подвійного рахівництва є планомірна реєстрація виникнень і зникнень, що мають місце відносно окремих частин активу й пасиву.

Прибутки та збитки також повинні записуватися відразу після їхнього виникнення. ***Прибуток*** – це борг підприємства стосовно того, хто приймає на себе ризик, тобто стосовно того, хто має право на прибуток. Якщо є чистий капітал, то цією особою буде власник підприємства, що прийняв на себе ризик. Якщо ж майна виявляється менше боргів, то такими особами будуть кредитори підприємства.

Таким чином, теорію Крекніта характеризують такі положення:

✓ підприємство варто вважати самостійним організмом, що володіє матеріальними цінностями, правами вимоги й боргами;

✓ капітал являє собою органічну частину пасиву, кредиторську заборгованість власнику;

✓ рахунки призначені для реєстрації виникнень і зникнень окремих частин активу й пасиву балансу в рівновеликій сумі.

Теорія Берлінера. В основі рахункової теорії, яка запропонована німецьким автором Манфредом Берлінером в 1924 р., лежить поняття про підприємство, яке відособлене від власника. Майновий стан підприємства відображається його балансом, що складається із двох частин – активу й пасиву. ***Актив*** являє собою сукупність позитивного майна, а ***пасив*** – негативного (борги), що може знищувати частково або повністю позитивне майно (погашення боргів, пов'язане з вибуттям майна або зменшенням капіталу). Зміни активних (+) і пасивних (–) статей можуть бути лише двоякого роду: збільшення (прихід, +) і зменшення (видаток, –). Представивши баланс як узагальнюючий рахунок підприємства, ліва частина якого (актив) збігається за значенням з дебетом рахунків (+), а права частина (пасив) – з кредитом рахунків (–), обґрунтування подвійного запису можна представити математично (на підставі правил додавання додатних і від'ємних чисел):

1) + (+ Майно) = +,

тобто збільшення позитивного майна записується в дебет;

2) – (+ Майно) = –,

тобто зменшення позитивного майна записується в кредит;

3) + (– Майно) = –,

тобто збільшення негативного майна записується в кредит;

4) – (– Майно) = +,

тобто зменшення негативного майна записується в дебет.

Усі зміни активу й пасиву Берлінер називає ***господарськими оборотами,*** які поділяє на зовнішні (взаємовідносини з третіми особами) і внутрішні (усі інші). В основі всіх без винятку оборотів лежить акт міни, що припускає

одночасне й рівновелике збільшення однієї статті балансу й зменшення іншої статті балансу.

Для здійснення запису на рахунках завжди необхідно дебетувати один рахунок і кредитувати інший, причому перший запис носить позитивний характер, а другий – негативний.

Теорія Галагана. Олександр Михайлович Галаган (1879–1938 рр.) вважав, що рахівництво має свій певний об'єкт дослідження, а саме: одиничне підприємство та робота цього підприємства. Одиничне підприємство не може ототожнюватися з особистістю його власника, тому в бухгалтерському обліку повинно бути проведено чітке розмежування між цими двома факторами господарської діяльності. У той же час між підприємством і його власником існують постійні й певні взаємовідносини, облік яких являє собою одне з найголовніших завдань рахівництва.

Підприємство, виконуючи у своїй діяльності волю власника, для здійснення цієї діяльності повинне мати певне майно. Стан цього майна та всі зміни, які в ньому відбуваються, показуються в особливій таблиці, яка має назву баланс. Баланс підприємства поділяється на дві частини – актив і пасив. ***Актив підприємства*** являє собою сукупність речових і особистих прав цього підприємства, ***пасив*** – сукупність зобов'язань підприємства перед окремими юридичними й фізичними особами, а також перед власником підприємства. Останній вид зобов'язань завжди дорівнює різниці між активом і підсумком зобов'язань підприємства перед третіми особами. Різниця, яка виникла, має назву ***рахункового (чистого) капіталу*** і є вираженням загальної суми цінностей, вкладених у справу його власником, за які підприємство несе певні зобов'язання перед своїм власником. Таким чином, як борги підприємства, так і рахунковий капітал рівною мірою є зобов'язаннями підприємства. Але між цими двома видами зобов'язань існує певне розходження, що полягає у різній юридичній природі цих зобов'язань. Характерна риса зобов'язань перед третіми особами полягає в тому, що такі зобов'язання завжди виражаються у твердій грошовій сумі, у той час як зобов'язання підприємства перед власником жодного разу не можуть виражатися в точно визначеній грошовій сумі.

Отже, основними особливостями теорії Галагана є такі:

✓ в основі рахунковедення лежить поняття про підприємство як про самостійне ціле, яке володіє матеріальними цінностями, правами вимоги й зобов'язаннями перед третіми особами й власником підприємства;

✓ усі рахунки, які відкриті в межах підприємства, є однорідними за своєю природою й призначені для реєстрації позитивних (по дебету рахунку) і негативних (по кредиту) впливів господарських операцій на майновий стан підприємства.

Теорія Россі. Джузеппе Россі (1845–1921 рр.) – професор рахівництва, видатний представник школи логісмографії, автор філософського трактату з рахівництва. Він свого часу розвивав математичну теорію бухгалтерського обліку, в основу якої покладене рівняння, що виражає майновий стан

підприємства (5.1).

$$А – П – К = 0 \quad (5.1)$$

де, *А* – актив;

П – пасив (зобов'язання);

К – чистий капітал.

Це рівняння показує, що майновий стан підприємства формується з позитивних і негативних елементів, які в сукупності дорівнюють один одному. Рівняння може бути перетворене в інше рівняння:

$$А = П + К \quad (5.2)$$

Під впливом діяльності підприємства у складі цих елементів відбуваються позитивні й негативні зміни:

- позитивними є стан статей активу й збільшення цього стану, а також зменшення стану статей пасиву;
- негативними вважаються стан статей пасиву й збільшення цього стану, а також зменшення стану статей активу.

Основне завдання рахунковедення полягає в поточній реєстрації всіх позитивних і негативних змін і обчисленні економічного значення всіх елементів, які виявляються в результаті господарської діяльності конкретного підприємства.

Таким чином, Россі не намагається досліджувати економічну або юридичну природу цінностей або окремих частин підприємства. Усі правила записів на рахунках зводяться лише до забезпечення правильності математичних рівнянь, окремі частини якого автоматично показують порядок запису на рахунках тих чи інших сум. Однак залучення математичного апарата дало Россі можливість створити шахову форму рахівництва, що дозволяє фіксувати факти господарського життя в матрицях.

Теорія Кольманна. Робота Л. Кольманна була опублікована в 1904–1906 р. Автор назвав свою теорію ***матеріалістичною господарською теорією***. Він розглядає підприємство як сукупність інвентарних цінностей і інвентарних боргів, іншими словами, як майнову масу, що складається з "інвентарних активів" і "інвентарних пасивів". Замість "уособлення господаря" Кольманн стає на місце керівника підприємства. З погляду керівника, капітал являє собою математичні відносини, які існують між керівником та власником підприємства і є негативною величиною (–). Відмінність чисто матеріалістичної теорії від раніше розглянутих господарських теорій (М. Берлінер та ін.) полягає у різному розумінні природи прибутків і збитків (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Відмінності матеріалістичної теорії від господарських

Господарська теорія	***Матеріалістична теорія***
Прибуток – послуги господарства (власника)	Виникнення негативного математичного відношення керівника підприємства до власника підприємства
Збиток – послуги третіх осіб. Частина активного майна (до списання за рахунок власника підприємства)	Зникнення негативного відношення керівника до власника підприємства

Теорія Шера (1922). Швейцарський бухгалтер Йоганн Фрідріх Шер (1846 – 1924) відзначав, що подвійна, або систематична, бухгалтерія є найбільш досконалою з трьох видів бухгалтерії, оскільки дає змогу побачити не лише кругообороті цінностей підприємства, але і витрати, і доходи окремого підприємства.

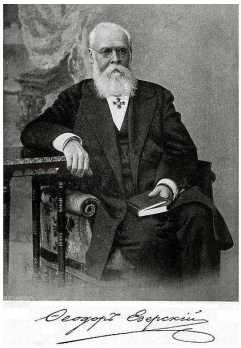

Теорія Єзерського. Федір Венедиктович Єзерський (1836–1916 рр.) – російський економіст, теоретик і практик бухгалтерської справи, творець потрійної форми обліку (відома також за назвою "російська потрійна система рахівництва").

На думку Єзерського, така форма обліку усуває недоліки подвійної бухгалтерії, оскільки дозволяє на будь-який момент часу надати власникам дані про фінансовий результат підприємства й установити дату, з якої воно (підприємство) почне покривати свої витрати і давати прибуток.

Ф. В. Єзерський встановлює три основні завдання, які рахівництво повинне вирішувати з метою задоволення потреб економічного життя сучасного суспільства:

- надавати безперервну картину активу й пасиву підприємства, тобто його безперервний інвентар;
- показувати окремо для кожної галузі або спеціальності підприємства валові прибутки та збитки;
- мати досить прості формули перевірок, які можуть гарантувати без будь-яких помилок точність відповідних висновків.

Усі ці завдання рахівництво вирішує шляхом реєстрації господарських оборотів підприємства, причому реєстрація ця складається із записів хронологічних, систематичних й зведених. Кожному виду записів повинні відповідати свої книги, або, як наголошував Ф.В.Єзерський, ***паралелі.***

Теорія Лунського. Лунський Микола Севастьянович (1866–1956) – професор-математик. Друкувався у виданнях "Счетоводство", "Известия Московского коммерческого института". Темы: коммерческие вычисления, общие вопросы учета.

Професор М. С. Лунський у роботах, написаних у 1900–1928 рр., критикує деякі положення теорії Шера й разом з тим детально й чітко обґрунтовує найголовніші її положення.

Відштовхуючись від формули ***А – П = К***, М. С. Лунський підкреслює, що чистий капітал є розрахунковою величиною, яку можна отримати шляхом вирахування із загальної суми активу загальної суми боргів, наявних на даному підприємстві. Капітал дає уявлення про ту суму майна, яке не обтяжене боргами і

не підлягає змішанню з різними рахунковими категоріями або ж злиттям у єдине ціле. Тому описувати балансове рівняння формулою $А = П$, де пасив представляє джерела утворення майна, тобто поєднує в єдине ціле капітал і борги, неправомірно. Однак якщо в пасиві балансу виділити дві складові частини – капітал і зобов'язання, то переміщення їх на одну сторону може бути обґрунтованим. У цьому випадку можна говорити про вузьке розуміння поняття "пасив" (борги) і широке (сукупність власних і позикових джерел).

Теорія Панайотопуло. Грецький фахівець Панайотопуло надав власні теоретичні погляди в доповіді на п'ятому Міжнародному рахунковому конгресі (Брюссель, 1926 р.), де вказав, що основним предметом рахунковедення є принципи й правила, які стосуються головним чином:

- ✓організації рахівництва на конкретному підприємстві;
- ✓систематичної реєстрації господарських операцій підприємства;
- ✓виявлення й аналізу економічного стану підприємства.

Кожне підприємство володіє певним майном або активом (матеріальні або нематеріальні цінності). Вартість всіх цих цінностей повинна бути виражена в грошовій одиниці. Наявність такого майна об'єднано з певними правами власності на нього. Право власності розпадається на права третіх осіб, або пасив, і права власника підприємства, або капітал. Ці види прав конкретизуються шляхом оцінки їх в тих самих грошових одиницях, які були прийняті для оцінки активу. Безсумнівно, між майном підприємства й правами власності на це майно повинна бути повна відповідність, яка певним чином проявляється у тотожності сум. Таким чином, в основі рахунковедення знаходиться та рівність, яка незмінно існує на будь-якому підприємстві, з одного боку, між майновою масою цього господарства ($А$) та правами третіх осіб (П), а з іншого боку, власника даного підприємства ($К$), які поширюються на дану масу. Зазначена рівність характеризується рівнянням $А = П + К$, яка є того ж часу вираженням балансу підприємства.

Для обліку всіх без винятку змін, які виникають внаслідок проведених господарських операцій підприємства, в активі, пасиві й капіталі відкриваються особливі двосторонні таблиці, або рахунки, на яких стан і збільшення активу записуються на тій же стороні, на якій вони знаходяться у рівнянні балансу, а зменшення відображають на протилежній стороні рахунків.

Теорія Дюмарше. Жан Батист Дюмарше – автор позитивної теорії, викладеної у роботах, які видані в період 1914–1927 рр. Саме французький вчений Жан Батист Дюмарше створив герб бухгалтерів. Сферою його дослідження було визначення поняття "рахунок". Незаперечною є та обставина, що рахункова наука може мати відношення винятково до питань виробництва, розподілу й споживання цінностей. Тобто він наголошував, що повинен існувати досить тісний зв'язок між рахунковеденням та політичною економією. Таке трактування обліку походить з розуміння підприємства як організму.

Він розглядає еволюцію обліку як розвиток ембріона; бухгалтер не конструює рахунків, а відкриває і описує їх подібно до того, як зоолог знаходить і описує тих чи інших молюсків. Усі ці "живі організми" (рахунки) виводилися Дюмарше з елементарної "клітинки", початкового бухгалтерського

рахунку, яким виступає рахунок Капіталу. Відповідно до цієї концепції, значення дебету і кредиту не може даватися апріорно, воно завжди випливає з конкретних особливостей рахунку.

Тим часом лише деякі економісти висвітлювали рахункові питання, причому навіть ці деякі економісти не могли проникнути в сутність рахунковедення та надати чітке уявлення про рахунок.

Дюмарше надав таке визначення терміну "рахунок": рахунком називається будь-який клас одиниць цінностей.

Отже, у другій половині XIX ст. бухгалтерський облік стає єдністю теорій (рахунковедення) і практики (рахівництва).

5.2. СВІТОВІ НАЦІОНАЛЬНІ БУХГАЛТЕРСЬКІ ШКОЛИ

З другої половини XIX ст. у різних країнах відбувається формування світових бухгалтерських шкіл. Найбільш впливовими з них на розвиток облікової думки у світі вважаються італійська, французька, німецька, англо-американська, російська та українська. Ці школи характеризувалися перевагою відповідних поглядів, концепцій, суджень. Розглянемо основні риси кожної з них.

Італійська бухгалтерська школа.

На початку XIX ст. в обліку сформувалося дві тенденції: одна розглядала облік з позиції виробничих відносин, які виникають при збереженні та русі матеріальних цінностей (юридичний аспект); інша повністю ґрунтувалася на обліку майна та інших господарських засобів (економічний аспект).

Піонером тут знову стає Італія. Основоположником юридичної теорії був Н. д'Анастасіо. У 1803 р. він висуває такі тези:

- ❖ облік – це реєстрація прав та обов'язків власника;
- ❖ у центрі облікової системи перебуває рахунок "Капітал".

За ним усі факти господарської діяльності мають проходити через цей рахунок. Наприклад, надходження матеріалів відображається за дебетом рахунку "Матеріали" кредитом рахунку "Капітал" і одночасно дебетом рахунку "Капітал" і кредитом рахунку "Постачальники". Отже, комірник одержував матеріальні цінності не від постачальника, а від власника, якому їх продавав постачальник. Ця система ще називалася четвертною, тому що кожна операція відображалася щонайменше чотири рази. Такий підхід посилював контрольну функцію обліку.

Послідовниками Н. д'Анастасіо були Дж. Борнагіні, а згодом Ф. Вілла та Д. Чербоні.

Юридичний аспект бухгалтерської теорії був розвинений тосканською школою, засновником якої був Франческо Марчі (1822–1871 рр.) та Джузеппе Чербоні (1827–1917 рр.)

Ф. Марчі був переконаним прихильником персоналізації. Він вважав, що за кожним рахунком стоїть людина. Такий підхід привів Марчі до формулювання правила подвійного запису : "***Той, хто одержує цінність, або***

стає боржником, – дебетується, той, хто видає цінність, або стає кредитором, – кредитується".

Д. Чербоні розглядав бухгалтерський облік як науку адміністративних функцій, частину юриспруденції. Він був засновником логісмографії – вчення, зміст якого полягав у послідовній персоналізації рахунків. Предметом його вивчення були права і зобов'язання фізичних та юридичних осіб. В основі теорії лежали два принципи:

- ❖ персоніфікації (кожному рахунку відповідала певна особа, група осіб);
- ❖ дуалістичності (сума кредиторської заборгованості підприємства його власнику завжди дорівнює сальдо розрахунків цього підприємства з агентами і кореспондентами). Принцип дуалістичності можна сформулювати як постулат Чербоні: "сума кредиторської заборгованості підприємства його власнику завжди дорівнює сальдо розрахунків цього підприємства зі своїми агентами і кореспондентами".

Прибічники економічної теорії, беручи до уваги свої твердження, за якими на рахунках обліковуються матеріальні цінності, називали ще свою теорію матеріалістичною. Представниками економічного напряму були Дж. Л. Кріпп та Р. Коффі. Метою обліку є визначення кількості рахунків для обліку матеріальних цінностей, змін обсягу і складу майна, дослідження результатів господарської діяльності.

Р. Коффі вважав, що бухгалтерський облік базується на єдиній теорії, суть якої може бути охарактеризована у визнанні економічної природи рахівництва. Кожному виду матеріальних цінностей відповідає певний рахунок. Звідси виникла класифікація рахунків за типом (видами) цінностей.

Усі рахунки поділяються на основі реальних і раціональних (фіктивних) цінностей. Перша група поділяється на рахунки особисті (дебіторів і кредиторів) і матеріальних цінностей, решта – на рахунки основних і оборотних коштів. Друга група включає рахунок капіталу і всі результативні рахунки. Дві групи рахунків Коффі називав двома серіями і визначав суть подвійного запису щодо цих серій.

Міланський бухгалтер Людовіко Джузеппе Кріпп (1838 р.) уже більш чітко трактував бухгалтерський облік як економічну науку, мета якої – з'ясування і дослідження результатів діяльності господарства, де об'єктами господарської діяльності виступають різні матеріальні цінності. За Дж. Л. Кріппою, всі рахунки поділяються на дві групи: капітал та його частини, другі пояснюють структуру перших. Дж. Л. Кріпп повністю заперечував юридичні аспекти обліку. Облік не відображає прав та обов'язків осіб, що беруть участь у господарському процесі, а лише фіксує зміну та рух цінностей, а динаміка зобов'язань – це тільки наслідок, далеко не основний, господарських процесів. Тобто юридична теорія підміняє суть формою, а причину – наслідком.

У той же час була і третя група вчених-бухгалтерів, які вказували, що ще не настільки зрозумілий подвійний запис, щоб стверджувати конкретно про якусь теорію чи концепцію. До цієї групи "скептиків" належали В. Джитті (1856–1945 рр.), М. Ріва (1830–1903 рр.).

В Італії існували різні бухгалтерські школи.

Представники *ломбардської школи* (Ф. Вілла) синтезували юридичні та економічні аспекти обліку. Ф. Вілла (1801–1884 рр.) вважав, що всі його попередники визначали бухгалтерію тільки як про мистецтво ведення рахунків і книг. Для того щоб бухгалтерія піднялася до рівня науки, вона повинна досліджувати свої принципи і категорії. На практиці бухгалтерія є комплексом економіко-адміністративних понять, призначених для ведення рахунків і книг. Її мета – контроль організації господарства і майна. Контроль передбачає збереження цінностей і ефективність їх використання, забезпечення максимальних результатів за мінімальних втрат. Це положення зробило Віллу "батьком італійської бухгалтерії". Бухгалтерський облік, за Ф. Віллою, складається з трьох частин:

1) теорія обліку – економіко-адміністративні відносини;
2) правила ведення регістрів та їх практичне використання;
3) організація управління, у тому числі ревізія рахунків.

Рахунки Ф. Вілла поділяв на три групи: депозитні (майнові), особисті й методологічні (підсумкові). Депозитні рахунки відкриваються для зберігання матеріальних цінностей, особисті мають тільки юридичне значення. Тому подвійний запис відображав як юридичну, так і економічну інформацію.

Управління, згідно з теорією Вілли, є частиною адміністративного права, яке здійснюється не шляхом контролю цінностей, а за допомогою контролю діяльності працівників підприємства, з яких вирішальну роль відіграють матеріально відповідальні особи – хранителі. Приймаючи товар, хранителі брали на себе відповідальність перед власником, яка збільшується під час вступу і зменшується у разі списання цінностей. Усі рахунки в обліку повинні відкриватися агентам (працюють усередині підприємства) і кореспондентам (фізичним і юридичним особам, які працюють на стороні).

Оскільки управління передбачає постійне переміщення прав і зобов'язань між агентами і кореспондентами, то виникає необхідність безперервного збільшення відповідальності в одних і зменшення її в інших осіб. Так, координація прав і зобов'язань визначає подвійний запис: особа, відповідальність якої збільшується, – дебетується, якої зменшується – кредитується.

При цьому об'єктом обліку Вілла вважав не правові відносини, а матеріальні або грошові цінності, у зв'язку з якими виникають ці відносини. Бухгалтерський облік був у нього комплексною економіко-правовою дисципліною.

Тосканська школа. Засновниками тосканською школи були Франческо Марчі (1822–1871рр.) та Джузеппе Чербоні (1827–1917 рр.). Тосканська бухгалтерська школа розвинула юридичний аспект бухгалтерської теорії.

Згодом тосканську школу очолює Дж. Чербоні, який розглядає бухгалтерський облік як науку адміністративних функцій, частину юриспруденції. Дж. Чербоні застосовував поняття аналізу та синтезу. Він мав багато послідовників: Д. Россі, К. Белліні, К. Чербоні (син), Маса, Мондіні, Ріва та ін.

Зміст логісмографії полягає в послідовній персоналізації рахунків, мета –

контроль діяльності агентів і кореспондентів господарства; предмет – права і обов'язки фізичних і юридичних осіб; метод – реєстрація.

З юридичної точки зору, метою бухгалтерського обліку є контроль за діяльністю осіб, що беруть участь у господарських процесах. Їх поділяли на чотири групи: власник, адміністратор, агенти (депозитарії – хранителі цінностей, матеріально відповідальні особи, зайняті на підприємстві), кореспонденти (фізичні і юридичні особи, з якими підприємство веде розрахунки).

Відповідно до цього групування проводять і розподіл рахунків. Оскільки адміністратор є посередником між власником, з одного боку, і агентами та кореспондентами – з іншого, то дебетовий і кредитовий обороти цього рахунку завжди будуть рівними, рахунок не має сальдо, і тому він виключається із загальної системи рахунків. Рахунки агентів і кореспондентів зводяться в єдину групу рахунків.

Таким чином, логісмографічний баланс включає два основні рахунки першого порядку: рахунок власника і рахунок агентів та кореспондентів.

У логісмографії всі господарські операції поділяли на три групи:

- юридичні – відображали розрахунки з кореспондентами;
- статичні – показували внутрішні зміни у складі майна;
- економічні – свідчили про розрахунки підприємства з власником.

Джузеппе Россі (1845–1921 рр.) створив справжню філософію обліку на основі аналізу господарських операцій. Операції він вважав предметом бухгалтерського обліку і класифікував їх у три групи:

- ❖ економічні (виробництво, розподіл або споживання матеріальних благ);
- ❖ юридичні (з'ясування, придбання, втрата або припинення прав і зобов'язань);
- ❖ адміністративні (переміщення цінностей).

Оскільки кожна операція стосується двох суб'єктів, а операції поділяються на три типи, то основний принцип обліку Россі називає подвійною потрійністю. Крім того, автор відомий як крупний історик в області обліку і творець шахової форми рахівництва.

Россі належить досить оригінальне формулювання постулатів Пачолі:

1. сума сальдо по всіх рахунках дорівнює нулю;
2. сума оборотів по всіх рахунках дорівнює нулю.

Представник тосканської школи Клітофонте Белліні (1852–1935 рр.) змінив трактування агентів шляхом виділення двох видів агентів: депозитаріїв (хранителів) – матеріально-відповідальних осіб і виконавців. Предметом обліку визнавалися господарські операції, а метою – кількісні вимірювання фактів господарського життя. Їх запис і контроль виконання велися з метою найбільш ефективного управління підприємством. Тобто в облік входили й адміністративно-правові відносини.

Кожна господарська операція включає об'єкт, суб'єкт і відносини між суб'єктом і об'єктом. Ці відносини містять в собі дві групи особових і неособових рахунків. В особових рахунках сторони називаються дебетом і

кредитом, в неособових – приходом і витратою. У зв'язку з цим, стверджував Белліні, виникає необхідність складання двох балансів: перший – майновий, відображає відносини власника з агентами і кореспондентами, другий – фінансовий – з адміністратором. Майновий баланс включає весь традиційний актив, всю кредиторську заборгованість і зміни капіталу, фінансовий – перелік результатів рахунків.

Венеціанська школа. Представники венеціанської школи на противагу логісмографічній теорії визнавали предметом обліку не відносини між людьми, а цінності. У даному випадку облік – це наука про економічний контроль, що надає руху цінностям. Отже, венеціанська школа розвивала економічний напрям трактування обліку.

Головою венеціанської школи був Фабіо Беста (1845–1923 рр.). Він брав до уваги те, що суспільство – це сукупність інтересів. Господарство – це одна з основних частин суспільства, де стикається багато інтересів, осіб з приводу різних цінностей. Інтерес – це зовнішній юридична сторона економічної суті – цінностей. Тому не слід замінювати причину наслідками, як це, на його думку, робив Дж. Чербоні.

Ф. Беста вперше поділив контроль на попередній, поточний та подальший. Він вважав поточний контроль вдало організованим тільки в тому випадку, якщо в ньому передбачена "протилежність інтересів" агентів підприємства, в обліку має бути забезпечений взаємний контроль матеріально відповідальних осіб.

Беста сформулював знамениту теорію фонду, давши визначення терміну ***"фонд"*** *як загального обсягу вартості, вкладеної у підприємство.* Фонд складається з окремих елементів, кожному з яких відповідає певний рахунок. Усі рахунки мають вартісний характер і поділяються на прямі і похідні. Прямі включають весь актив і кредиторів, а похідні – власні засоби і результати. Прямі рахунки відображають прямі елементи і поділяються на позитивні (актив) і негативні (кредитори). Зміни всіх прямих і похідних елементів можуть мати активний і пасивний характер.

Розвиваючи економічний аспект, очолювані Ф. Бестою венеціанці В. Альфієрі, К. Гіділья, Д. Мальоне та інші внесли дуже багато нового і корисного в бухгалтерську науку. В. Альфієрі (1863–1930 рр.) розробив проблеми обліку кошторису, ґрунтуючись при цьому на принципі, що кошторис є вираженням "передбачення економічної діяльності".

Серед італійських учених були такі, що намагалися поєднати всі ідеї італійської школи. Серед них Емануель Пізані (1845–1915 рр.), який сформував учення – ***статмографію*** (*від грец. – статмо – баланс і графія – опис*), що означає ***балансоведення.*** Він розглядав облік з механістичної точки зору. З механіки він запозичив поняття динаміка і статика. Під динамікою він розумів майнові рахунки, під статикою – рахунки чистого майна.

Е. Пізані вважав, що бухгалтерія вивчає три види операцій: динамічні, статичні і статико-динамічні. Перші поділяються на внутрішні (зміна майна агентів) і зовнішні (зміна майна кореспондентів), другі – на залежні і незалежні від управління, треті включали одночасно модифікації і пермутації.

Модифікаціями вважалися груп юридичних і економічних операцій, оскільки вони змінювали підсумок балансу.

Статичні операції (пермутації) не змінювали підсумок балансу.

Учений вивів постулат:

Сальдо динамічних рахунків = сальдо статичних рахунків = сума прибутку

Ідея цього постулату стала майже загальним досягненням італійської школи бухгалтерів. Кожна господарська операція, за Пізані, передбачає вхід і вихід, причому обсяг інформаційного входу дорівнює обсягу виходу. Е. Пізані розрізняв два шляхи викладення бухгалтерського обліку – логічний (іде від складного до простого) та історичний (від простого до складного, від окремого до загального).

Французька бухгалтерська школа.

Французькі економісти XIX ст. розглядали бухгалтерський облік з економічної точки зору – як частину політичної економії. Розширення меж бухгалтерської обліку до політичної економії, зближуючи їх, змусило і бухгалтерську методологію поширитися до раніше не властивих їй меж, до створення обліку всієї господарської діяльності, тобто до того, що отримало назву макрообліку.

Представники французької бухгалтерської школи підтримували економічне трактування бухгалтерського обліку. Метою обліку вважалося виявлення ефективності використання ресурсів підприємства, а не контроль за збереженням цінностей, як вважали італійці. Кредо цієї школи: ***"Бухгалтер – економіст, а не сторож чужого добра"***. За допомогою спеціальної методології облік показує рух самого капіталу, ресурсів та цінностей.

Якщо юридична теорія італійців виходила з пояснення подвійного запису з правила Дегранжа: "***Той хто одержує, – дебетується, той, хто видає, – кредитується***" і тому намагалася тлумачити всі рахунки як рахунки особисті, то економічне трактування французької школи пояснювало всі рахунки як рахунки засобів і процесів (операційних). Економічне пояснення подвійного запису – "немає надходження без витрачання" привело до трактування всіх рахунків як рахунків коштів і процесів (операційних).

Найбільш повно цей погляд розділяли П. Ж. Прудон та Р. П. Коффі, які вважали, що бухгалтерський облік – це частина політичної економії.

Крім них, прихильниками економічного напряму були Е. П. Леоте, А. Гільбо, Ж. Б. Дюмарше, Ш. Пангло, Р. Делапорт, Ж. Бурнісьєн та інші.

Ежен П'єр Леоте – представник французької бухгалтерської школи XIX ст., тісно співпрацював з А. Гільбо. Для Леоте облік – це веління рахунків, за допомогою яких досягаються реєстрація, систематизація і координація фактів господарського життя.

Баланс, на його думку, є не що інше, як наслідок "подвійного запису" – "синтезу рахунків", що не закрилися. Він заданий рахунками, але разом з тим є квінтесенцією всього обліку – синтезом «реального і фіктивного активу та пасиву власника на певний термін». Тут під фіктивним активом розуміються

збитки, а під фіктивним пасивом – обсяг власних засобів. Леоте і Гільбо спробували побудувати елементарну модель господарської операції:

$$R = y. \tag{5.3}$$

Адольф Гільбо (1819–1895 рр.) – представник французької бухгалтерської школи XIX ст. Йому належить визначення: "Рахівництво, як додаток математики до вивчення економічних кількостей, є наукою про рахунки, що належать до результатів праці і перетворень капіталу".

А. Гільбо ввів у теорію обліку терміни "уніграфічний (простий) запис" і "діаграфічний (подвійний) запис". У співпраці з Леоте Гільбо висунув доктрину трьох функцій обліку:

1) рахівницької, яка пов'язана з розробкою спеціальної логіки, з класифікацією об'єктів тощо;

2) соціальної, яка зіставляє класові інтереси;

3) економічної, яка дозволяє за допомогою облікової інформації здійснювати управління господарськими процесами.

У 1860 р. Гільбо запропонував постійне ведення рахунку "Реалізація товарів". Ця вимога одержала назву перманентного інвентарю, що вказувало на дві обставини: 1) постійне, безперервне збереження в обліку первинної оцінки і 2) безперервне отримання фінансових результатів.

Таким чином, для Е. Леоте та А. Гільбо, облік – це ведення рахунків, за допомогою яких досягаються реєстрація, систематизація і координація фактів господарського життя. Баланс, з їхньої точки зору, на противагу вченню німецьких авторів, є не що інше, як наслідок подвійного запису. Баланс передбачає рівні двох "мас" – активної і пасивної. Перша включає основні засоби, оборотні кошти, витрачені засоби, засоби у дебіторів і збитки, друга – власні засоби, засоби кредиторів і прибутки. Регулюючі рахунки вводяться в баланс, і тим самим створюються ніби два баланси – "брутто" з регулюючими статтями і "нетто" – без них.

Німецька бухгалтерська школа.

На відміну від італійської школи, панівним напрямом якої був юридичний, і французької школи, де переважали економічні аспекти обліку, німецька школа велике значення надавала процедурним питанням обліку.

Концепція німецькомовної школи полягала у підході до бухгалтерського обліку не ззовні, тобто в пошуках облікового змісту бухгалтерії в інших науках. Його шукали в самій бухгалтерії, у самій процедурі облікового процесу. Тому і напрям німецької школи називається процедурним.

Метою обліку вважали розробку раціональних облікових процедур. Отже, предметом обліку були процедури.

Характерними особливостями обліку того часу були:

✓ пошук облікового змісту не в інших науках, а в самій бухгалтерії, у процедурах облікового процесу;

✓ розуміння бухгалтерського обліку як частини господарської

статистики; остання трактувалася як аналіз господарської діяльності, що здійснюється за даними обліку (Ф. Ляйтнер);

- ✓ поділ обліку на торговий і виробничий (Б. Пенндорф);
- ✓ розвиток балансоведення (Й. Шер);
- ✓ розвиток основних видів балансу: динамічний (Е. Шмаленбах, Е. Косіоль), статичний (М. Берлінер, Г. Нікліш), синтез динамічного і статичного (Ф. Шмідт);
- ✓ класифікація і розвиток методів оцінки (Ф. Ляйтнер);
- ✓ розвиток суб'єктивістського підходу щодо оцінки (І. Крайбіг, В. Ле-Кутр);
- ✓ розвиток теорії двох рядів рахунків (Ф. Гюглі, Й. Шер, І. Крайбіг);
- ✓ удосконалення планів рахунків (Й. Шер, Е. Шмаленбах);
- ✓ розвиток методів нарахування амортизації (Е. Шмаленбах, П. Герстнер, І. Крайбіг, А. Кальмес);
- ✓ розвиток теорії калькуляції (А. Кальмес, Ф. Ляйтнер, Й. Шер);
- ✓ аналіз господарської діяльності і аналіз балансу (Й. Шер, Ф. Ляйтнер, П. Герстнер);
- ✓ виникнення інституту бухгалтерів-ревізорів (1884 р., Німеччина).

Ця школа сутність бухгалтерського обліку вбачала в конструюванні форм рахівництва, послідовності записів на рахунках, у тих документах та регістрах, що надходили до бухгалтерії.

Засновником цієї школи був **Йоганн Фрідріх Шер** (1846–1924 рр.), який вважав, що "предметом бухгалтерії можуть бути тільки внутрішні і зовнішні господарські та правові факти, які вже здійснилися", а хронологічний і систематичний облік слід розуміти як хронологічну і прагматичну історіографію, що фіксує рух речових (тілесних) і юридичних (безтілесних) благ.

За Й.Ф. Шером, бухгалтерія є історіографією господарського життя, викладеною за законами систематизації. Предметом бухгалтерії можуть бути тільки здійснені господарсько-правові факти як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. В основу обліку Й. Ф. Шер поклав не рахунки, а баланс. Тому його теорію часто називають балансовою теорією. Баланс Шера – це альфа і омега бухгалтерії: все починається з балансу, і все закінчується ним. Шер був засновником теорії балансоведення. Виникнення балансоведення було обумовлено пропагандою балансу як основною вихідною концепції обліку і діяльності крупних юристів, які потім створили спеціальну галузь права – балансове право (Штауб, Рем, Симон). Балансове право висунуло низку вимог до балансу, які й нині лежать в основі його складання. До них відносять:

1 *точність*. Обумовлена вимогами закону і цілями, які висуває найвища адміністрація;

2 *повноту.* Капітал в балансі показаний у повній номінальній, а не у фактично внесеній сумі. Різниця відображена в активі як окрема стаття дебіторської заборгованості;

3 *ясність.* Баланс повинен бути зрозумілим різним користувачам;

4 *правдивість.* Баланс складений з урахуванням вимог закону, та всі його

числа витікають з первинних документів;

5 *послідовність.* Поділялась на зовнішню (зберігання із року в рік структури балансу) і внутрішню (зберігання принципів оцінки минулого року в поточному році);

6 *єдність балансу*. Баланс основної компанії містить показники балансів своїх філіалів.

Сформульовані вимоги до балансів обумовили необхідність їх класифікації. У зв'язку з цим у Німеччині стали розрізняти баланс-брутто (з урахуванням нерозподіленого прибутку) та баланс-нетто (вже з розподіленим прибутком). Причому закон передбачав обов'язковість складання балансу-брутто.

І дотепер майже всі підручники з теорії бухгалтерського обліку при вивченні методу бухгалтерського обліку починають з балансу, а не з рахунків.

Йоганн Шер використовує декілька рівнянь капіталу

$$А - П = К. \quad (5.4)$$

Це рівняння отримало назву постулату Шера: сума капіталу підприємства дорівнює різниці між обсягом майна і кредиторською заборгованістю підприємства.

Рівняння $А - П = К$ показує статику підприємства.

Динаміка виражається двома іншими рівняннями:

$$А - П = К + Пр - З. \quad (5.5)$$

Рівняння (5.5) повторює рівняння (5.4); їх відмінність полягає в тому, що у першому випадку фінансові результати відображаються на рахунку "Капітал", а в другому – на рахунку "Прибутки і збитки".

$$А - П - К = Пр. \quad (5.6)$$

Баланс у звітній формі виступає у вигляді балансового рівняння:

$$А = К + П. \quad (5.7)$$

Рівняння (5.7) формує початковий баланс

$$А + З = К + П + Пр, \quad (5.8)$$

рівняння (5.8) – подальший баланс.

Учений дає визначення проміжного балансу, "який складається для будь-якого моменту і знаходиться між початком і кінцем операційного року".

Аналізуючи актив балансу, Шер групував статті в порядку убуваючої ліквідності засобів, які знаходяться у власності підприємства (засоби, якими підприємство не володіє на правах власності, до балансу не включались). Групування статей пасиву починається з власних засобів, потім показуються залучені засоби і в завершення – сальдо рахунку фінансових результатів. Усі рахунки відносно балансу були поділені на активні і пасивні. Зміст сторін рахунків розглядався як: дебет активного рахунку – збільшення, кредит – зменшення, у пасивних рахунках – навпаки.

Генріх Нікліш (1876–1943рр.) – представник німецької облікової думки, учень Шера. Розвиваючи погляди Шера, Нікліш створив загальне вчення про статичний баланс. ***Основними ідеями були***:

- ❖ баланс – перетворений інвентар;
- ❖ пасив включає рахунки власника і кредиторів;
- ❖ можливі тільки чотири типи змін балансу:

1) доцентрові (дебет активного рахунку, кредит активного);
2) відцентрові (дебет пасивного рахунку, кредит активного);
3) концентричні (дебет і кредит активних рахунків);
4) периферійні (дебет і кредит пасивних рахунків).

Типи (1) і (2) повторюють модифікації, а типи (3) і (4) – пермутації італійської школи.

Представником німецької бухгалтерської школи першої половини XX ст. був Вальтер Ле-кутр, який визначив правило Вальтера Ле-кутра, яке містить формальні вимоги до балансу, а саме: сувору відповідність кожному рахунку певної статті балансу (тотальний баланс). Особливою заслугою В. Ле-кутра було те, що він підкреслив абсолютно різне значення балансу для різних осіб: керівника, власника, кредиторів, суспільства в цілому, тобто наголосив, що баланс треба будувати і розуміти з точки зору його адресата.

Ейген Шмаленбах (1873–1955 рр.) – найвизначніший німецький теоретик бухгалтерського обліку XX ст., автор теорії динамічного балансу, називав баланс "акумулятором сил".

Е. Шмаленбах визначав ***актив***, окрім грошових коштів, як витрати, які ще не стали доходами, тобто підприємство витратило гроші, але ще не утилізувало їх. Це сприяло виділенню таких розділів:

- витрати, але ще не витрати (придбання матеріалів тощо);
- витрати, але ще не надходження засобів (дебіторська заборгованість);
- цінності, які стануть витратами (напівфабрикати тощо);
- цінності, які стануть доходами (готова продукція тощо);
- гроші (каса, розрахунковий рахунок тощо).

Пасив Шмаленбах визначав як доходи, які ще не стали витратами. Пасив поділявся на розділи:

- витрати, але ще не витрати (заборгованість постачальникам, заборгованість по заробітній платі тощо)
- надходження, але ще не витрати (одержані позики, позики тощо);
- витрати, які стануть цінностями (резерви тощо);
- доходи, які стануть цінностями (одержані аванси тощо);
- капітал.

Учений надавав великого значення питанням графічного зображення бухгалтерських операцій. Він розробив оригінальну систему графіків, де кожен рахунок був зображений у вигляді певної геометричної фігури: "...прямокутники є рахунками з дебетовими сальдо, трикутники – рахунками з кредитовим сальдо, п'ятикутники – рахунками із змінним сальдо; кружками позначені рахунки транзитного характеру". Лінія, яка входить до фігури справа, показує, що рахунок дебетується, зліва – кредитується.

Е. Касіоль – представник німецької бухгалтерської школи першої половини XX ст., фахівець із балансоведення. Касіоль відзначав відмінність між граничними і проміжними балансами. Під граничними він розумів

початковий і завершальний баланси підприємства, відповідно як метрику про народження і свідоцтво про смерть підприємства, під проміжними балансами – баланси, що складаються за певний проміжок часу роботи підприємства: місяць, рік тощо. Відправним пунктом теорії Касіоля було твердження, що предметом бухгалтерського обліку є господарські обороти або, як він пояснював, атоми вартості, причому для виведення господарських результатів необхідно правильно розподілити ці результати по відповідних періодах.

Пауль Герстнер – представник німецької облікової школи кінця XIX і початку XX ст., теоретик балансоведення. Трактуючи поняття капіталу як різницю між активом і кредиторською заборгованістю, П. Герстнер підкреслював, що рахунок капіталу не можна коментувати в юридичному напрямі. Він доводив, що "це аніскільки не означає, що основний капітал є боргом підприємства". Герстнер надав класичне в німецькій літературі визначення основного капіталу: "є сума зв'язаних статей активу, яка, після покриття всіх боргових зобов'язань, повинна за статутом залишитися для розподілу між акціонерами".

Значним є внесок ученого у вигляді серії аналітичних характеристик балансу. Він сформулював п'ять правил для оцінки пасиву, п'ять – для оцінки активу і одне – для оцінки взаємозв'язку пасиву і активу.

Альберт Кальмес с видатний представник німецької облікової школи першої половини XX ст., який розробив теорію калькуляції та теорію промислового обліку. Його концепція спрямована проти всього, що створювали італійські автори. Якщо італійські автори починали облік з людини, яку контролює бухгалтер, то для Кальмеса суть обліку, його значення полягають в об'єкті, субстанції уречевленої праці, визначенні собівартості. Учений виходив з того, що "рахівництво фабрики є нерозривною складовою її організації, а тому організація і рахівництво справляють одне на одного взаємний вплив і перебувають між собою в тісному зв'язку".

Калькуляція в теорії і практиці розглядається як технічний розрахунок, який не має жодного зв'язку з бухгалтерією. Кальмес писав, що "бухгалтерія є основою і контролем калькуляції, а ця остання є продовженням бухгалтерії в деталях". Проголошуючи об'єктом обліку господарську діяльність підприємства в цілому, учений хотів дійти в обчисленні собівартості до кожного предмета, що знаходиться на підприємстві. У зв'язку з цим все виробництво чітко поділялося на основне і допоміжне. Поділ визнавався об'єктивним, але насправді мав суб'єктивний характер. Власник сам оголошував, що він вважав основним, а що побічним, допоміжним. Далі виділялися витрати комерційного відділу, їх не включали в собівартість. Загальні витрати були частиною собівартості основної продукції.

Внесок німецької школи в розвиток європейської і світової бухгалтерських шкіл визнано вагомим, хоча вона, як і італійська та французька школи, багато чого не могла пояснити. Ідучи від загального до часткового, вона найчастіше) не знала, що вважати загальним. Однак усі три школи, незалежно одна від одної, в умовах взаємної критики, конкуренції взаємодоповнювали одна одну і значно розвивали бухгалтерську наукову думку.

Англо-американська бухгалтерська школа.

Англія і весь англомовний світ стояли зовсім на інших позиціях створення бухгалтерських шкіл. Для англійської бухгалтерської школи рахунковедення не було наукою. Англійські фахівці ігнорували наукові ідеї бухгалтерської думки, проте прагнули виробити суто практичні прийоми роботи. Англомовний світ у цій сфері твердо стояв на позиціях позитивізму. Як відомо, позитивізм це напрям філософії, що заперечує будь-який філософський, а звідси і методологічний підхід до науки. Головною рисою позитивізму є феноменалізм (зведення завдань науки до опису явищ). Тому такі відомі англійські бухгалтери-позитивісти, як Дж. С. Міль (1806 –1873 рр.), Г. Спенсер (1820 – 1903 рр.*)* у своїх працях не винаходили, а описували, не пропонували, а викладали.

В англо-американській літературі кінця XIX ст. можна виділити шість організаційних принципів:

1. *Розподіл праці.* Робота бухгалтерії – це виконання простих маніпуляцій, відповідно основним завданням бухгалтера є звичайний збір та групування звітних даних.

2. *Локалізація інформації.* Усі дані первинного обліку обробляються оперативними робітниками. Вони отримують серію регістрів, де фіксують всі факти господарського життя.

3. *Конкуренція в контролі.* М. Кіркман писав, що “це ключ або принцип, який лежить в основі рахівництва. Уміння ним користуватися становить мірило ділової здатності рахівника”. Кіркман так формулював цей постулат: “Будь-яке свідчення повинно бути звіреним з відповідним свідченням з іншого, абсолютно самостійного джерела” [Рахівництво 1889, с. 20]. Цей принцип інакше називається коллацією.

4. *Дієвість бухгалтерії.* Один раз на місяць бухгалтер заповнює журнал (вносить кореспонденцію рахунків) на основі регістрів, які ведуться на місцях оперативними робітниками.Усі вони, як правило, відображають місячні підсумки облікових регістрів, які заповнені функціональними робітниками. Протягом місяця бухгалтер лише контролює роботу функціональних служб, а вся первинна документація заповнюється оперативними робітниками.

5. *Методологічна незалежність.* Кожна фірма сама встановлює правила організації, методології і ведення бухгалтерського обліку. Скільки фірм, стільки і способів обліку.

6. *Внутрішній контроль.* Основним завданням обліку є не допущення зловживань з боку робітників підприємства. Сюди також можна віднести комплекс заходів з організації взаємовідносин між співробітниками бухгалтерії та робітниками інших відділів, з розподілу обов’язків, підтримки дисципліни.

На цих же принципах будувалась організація бухгалтерського обліку. При цьому відповідальність за його побудову, за оперативність ведення несе не бухгалтер, а керівник. Бухгалтер “не має права, без згоди керівництва, вводити які-небудь зміни в існуючій системі рахівництва” [Рахівництво, 1901]. У разі узгодження з керівництвом допускалися будь-які не тільки організаційні, методичні, але методологічні зміни в системі обліку.

Теорія бухгалтерського обліку була фактично технікою, а не наукою, її не можна було порівняти з європейськими дослідженнями.

Англійські автори в дечому копіювали своїх колег з континенту. Хоча на певну увагу заслуговували праці англійських бухгалтерів Д. В. Фультона, К. Купера, Т. Вельтона, В. Ф. Фостера, К. Г. Фолсома, які провели дослідження значення рахунка "Капітал", інвентарної оцінки, визначення прибутку. Вивчаючи більш детально полеміку, яка час від часу виникала між англійськими бухгалтерами, можна зазначити, що вона стосувалася не наукових ідей, а була спрямована на вирішення прагматичних завдань. Так, різні підходи К. Купера і Т. Вельтона щодо визначення прибутку були зумовлені тим, що перший отстоював інтересні акціонерів, а другий – кредиторів.

На розвиток методології бухгалтерського обліку того часу зробили величезний вплив такі вимоги законодавства про виплату дивідендів:

1) дивіденди не можна виплачувати з капіталу і 2) дивіденди можна виплачувати тільки з прибутку. Це зажадало визначення таких категорій, як капітал і прибуток. У результаті склалися дві групи осіб: одна вважала, що все повинна визначити держава, інша, переважаюча, переконувала, що це справа самих бухгалтерів, а не прерогатива держави. Цю позицію розділяв Л.Р. Діксі (1864–1932 рр.). Саме Лоуренс Роберт Діксі був найвідомішим англійським ученим того часу.

Зокрема, він пояснив, що таке безгрошовий (потенційний) прибуток і збиток, який утворюється внаслідок зміни ринкових цін на активи порівняно з обліковими.

Лоуренс Роберт Діксі був основоположником аудиту. У 1892 р. він визначив аудит як роботу, пов'язану з підтвердженням достовірності, правильності та об'єктивності бухгалтерського балансу. Учений стверджував, що основне призначення балансу – чітко розподіляти фінансові результати між суміжними звітними періодами та правильно відображати фінансовий стан підприємства. Це була революція в обліку, оскільки до XIX ст. складання балансу та закриття рахунків не мало систематичного характеру, а здійснювалося бухгалтерами лише з метою контролю правильності рознесення записів у Головній книзі.

Л.Р. Діксі вбачав мету аудиту у виявленні фальсифікації, випадкових помилок, недоліків в організації обліку.

Послідовниками Л. Р. Діксі у вивченні аудиту були А. Т. Ватсон, Чедвік.

Цікаво, що А. Т. Ватсон виокремив найбільш типові бухгалтерські злочини:

- ❖ неоприбуткування цінностей, перш за все грошових;
- ❖ документ оформлюють не тим днем;
- ❖ штучно завищують залишки по грошових та матеріальних рахунках;
- ❖ завищують підсумки платіжних відомостей; завищується заробітна плата "друзям" бухгалтера;
- ❖ виписуються гроші на підставних осіб;

❖ завищують ціни внаслідок змови з постачальниками;

❖ відбувається фіктивне кредитування рахунку “Каса”, або відображення фіктивної кредиторської заборгованості;

❖ відбувається сплата завищених комісійних та ділення їх з отримувачами;

❖ підробляються документи; сплата декілька разів одного і того ж документа.

Враховуючи суто прагматичні завдання, англійські бухгалтери розуміли бухгалтерію не як складну метафізичну систему, а як систему стосунків між працівниками бухгалтерії і працівниками підприємства. Тобто істинна бухгалтерія вивчала, на їхню думку, психологію людей.

У 20–40-х роках XX ст., певною мірою спираючись на досягнення німецької школи, починається бурхливий розвиток англо-американської школи. Поклавши в основу прагматизм і психологію, ця школа своїм основним завданням вважала перетворення обліку на знаряддя управління. Відомі представники цієї школи – Р. Антоні, Ч. Гаррісон, Г. Емерсон, А. Ч. Літлтон, Д. О. Мейя, В. Е. Патон, Г. Свіней, Д. А. Хіггінс, Ч. Е. Шпруг – запропонували чимало нових підходів, нових ідей щодо ведення бухгалтерського обліку.

Бажання переробити облік на знаряддя управління змусило бухгалтерів англомовних країн звернутися до використання психології. Покладаючи в основу психологічний аспект, англо-американська школа провідним приймає біхевіоризм, за яким предметом психології є не свідомість, а поведінка. Досягнення біхевіоризму 20-х років XX ст. втілилися в різних галузях науки (соціологія, економіка тощо). Основна схема біхевіоризму – “стимул-реакція”. Ця ж схема була перенесена і на бухгалтерію: документ – це стимул, реакція бухгалтера викликається цим стимулом (документом).

Завдяки психологічному трактуванню забезпечувалася стандартизація бухгалтерської роботи. Вона перетворювалася на набір заздалегідь заданих варіантів рішень. І це ще більшою мірою, ніж німецька формалізація, полегшувало використання комп’ютерів.

Розвиваючись, психологічний напрям прискорив процес алгоритмізації облікових робіт, сприяв зародженню та виникненню управлінського обліку.

Заслугою англо-американської школи була розробка нового виду обліку управлінського на підставі систем управління витратами “стандарт-кост” та “директ-костинг” (Г. Емерсон, Ч. Гаррсон, Ч. Кларк, В. Е. Патон та ін.).

Натуральний вимірник займає основне місце, віддаляючи грошовий на позиції допоміжного. Це дало змогу розвинути бухгалтерію від синтетичного до аналітичного обліку. Підвищення рівня аналітичності обліку, у свою чергу, дало можливість розробити нормативи витрат, стандарти. Стандарти закладалися в бухгалтерські рахунки, тому вони повністю втрачали юридичний та економічний зміст.

Стандартизація обліку в плані встановлених нормативів забезпечувала “нормальний” процес обліку і зближувала його з плануванням та управлінням. Але тому що поряд зі стандартами витрат обліковували і відхилення від них, то через нормальні процеси визначалися реальні. Оскільки в практиці завжди є

відхилення і нормальні процеси ніколи не збігаються з реальними, то останні якраз і слід вважати нормальними**. Основне правило даного підходу**: брати до уваги типи господарських операцій, до яких належать всі відхилення, а не лише норматив (стандарт). Натуральні вимірники та стандартні витрати (стандарт-кост) певною мірою балансувались обліком за центрами відповідальності. Ідея ведення обліку, запропонованого представниками англо-американської школи, дещо реставрувала юридичний аспект у бухгалтерії. Правда, центри відповідальності синтезували з принципами стандартних витрат.

Практичним підходом в англо-американській обліковій школі до обліку виробничих витрат можна вважати систему "стандарт-кост". Під нею розуміють наперед розроблені облікові кошториси витрат на виробництво одного або кількох виробів, які використовуються для оперативного порівняння з фактичною собівартістю виробленої продукції. Ця система передбачає :

а) розробку норм стандартів;

б) складання стандартної калькуляції;

в) облік фактичних витрат з виділенням відхилення від стандартів.

На підставі цього встановлюється стандартна собівартість з метою визначення нової ціни реалізації та рентабельності виробництва.

"Стандарт-кост" означає стандартну вартість: "стандарт" – це кількість необхідних матеріальних і трудових витрат для випуску одиниці продукції або заздалегідь обчислені витрати на виробництво продукції чи надання послуг; "кост" – це грошовий вираз виробничих витрат, що припадають на одиницю продукції. Система "стандарт-кост" застосовується переважно для забезпечення контролю за прямими витратами виробництва: трудовими і матеріальними.

"Директ-костинг" – це система калькуляції витрат виробництва, за якою до витрат на виробництво відносять лише змінні витратні, а постійні та постійні накладні витрати не входять до елементів собівартості. Вони, як витрати певного періоду, відносяться на фінансовий результат того періоду, в якому були здійснені. Отже, постійні і накладні витрати охоплюють вартість товарних запасів на початок і кінець року незавершеного виробництва.

Практичне застосування системи "директ-костинг" істотною мірою визначається правильним розподілом витрат на постійні та змінні. Складність розробки методу точного розподілу витрат полягає в тому, що той самий вид витрат в одному випадку зараховують до змінних витрат, в іншому – до прямих. Наприклад, відрядну оплату праці робітника відносять до змінних витрат, а якщо він працює за системою погодинної оплати, витрати зараховують до постійних.

Російська бухгалтерська школа.

У першій половині XIX ст. розпочалося формування російської бухгалтерської школи, під впливом якої розвивався облік на східних землях України. Засновниками цієї школи були такі російські бухгалтери, як:

❖ **К. І. Арнольд** розрізнив теорію і практику бухгалтерського обліку, запровадив синтетичний рахунок "Товари", а також класифікацію рахунків у російській літературі, виокремивши особисті (кореспонденти) і безособисті, які

поділяв на майнові (облік капіталу і результативні);

❖ **І. Ахматов** вважав, що наука про бухгалтерський облік є частиною політичної економії. Він виділяв такі рахунки: основні (синтетичні) і допоміжні (аналітичні); за змістом господарських фактів (товарів, особисті – дебіторів і кредиторів, рахунки за кордоном); за характером сальдо (дебетові – активні, кредитові – пасивні).

❖ **Е. О. Мудров** віддавав перевагу систематичному запису, а не хронологічному. Рахунки він поділяв на майнові, особисті та допоміжні, до яких відносив рахунки власних засобів і результатів.

Карл Іванович Арнольд приїхав з Німеччини та був у Росії першим викладачем бухгалтерського обліку. За К. І. Арнольдом, метою бухгалтерії є розкриття причин змін у складі майна, а предметом бухгалтерії є кругообіг капіталу (господарських засобів). Він розробив оригінальну систему обліку товарів; для обчислення собівартості запропонував вести калькуляційну книгу. Згідно з даними калькуляційної книги до собівартості товарів включаються природні втрати в шляхи, транспортні видатки та мито. Для пояснення подвійного запису К. І. Арнольд залучає математичний апарат, тому що відстоював погляди німецької школи. Особливий внесок він вніс у формування російської бухгалтерської термінології, а саме: надав поняття облікового регістра; ввів термін "рекапітуляція" як поняття групування облікових даних, дієслова "сторнувати", "дебетувати" та ін. К. Арнольд першим виступив із ученням про ревізію й методи її проведення. Нарешті, він першим навів у своїй роботі історичні відомості про бухгалтерський облік й поклав початок вивченню історії даної науки.

Іван Ахматов служив у Петербурзькій торговельній фірмі та розглядав бухгалтерський облік як частину політекономії. Предметом обліку він оголосив не саме господарство, а його зображення на рахунках, не господарські процеси, а методи облікового зображення інформації про ці процеси. Таким чином, уже на початку XIX ст. намітилися два напрями в трактуванні обліку: предметне (майно, кругообіг капіталу, прибуток) і методологічне (будова рахунків). І. Ахматов описав використання подвійної бухгалтерії не тільки для торгівлі, але й для промислового виробництва. У центрі уваги був хронологічний запис, тобто пам'ятна книга, записи в якій ведуться з указанням обов'язкових реквізитів.

Ераст Олексійович Мудров – учитель математики й фізики в Оленецькій гімназії м. Петрозаводськ. За Е. О. Мудровим предмет обліку – це будь-яка праця, що має на меті прибуток. Е. Мудров наголошував на існуванні двох основних варіантів організації промислового обліку:

✓ виділення виробничого обліку й калькуляції в особливий цикл, не пов'язаний із загальним обліком;

✓ включення виробничого обліку до єдиного облікового циклу.

Е. О. Мудров рекомендував виділяти спеціальний рахунок для обліку найбільш секретних операцій; при оцінці товарів виходив із собівартості на відміну від К. Арнольда. Мудров наполягав на тому, що природа подвійного запису випливає з господарських оборотів; віддавав перевагу систематичному

запису, оскільки хронологічний, на його думку, потрібний тільки як запам'ятовувальний пристрій.

Отже, роботи авторів XVIII і першої половини XIX ст. стали розквітом російської національної самосвідомості й привели до формування основ російської школи бухгалтерського обліку.

У другій половині XIX ст. російська бухгалтерська думка знайшла продовження в працях П. І . Рейнбота і О. В. Прокоф'єва.

П. І. Рейнбот запропонував складну систему калькуляції: витрати, які пов'язані з вартістю товару, розподілялись пропорційно вартості; витрати, які пов'язані з масою, розподілялися пропорційно вазі. У 1875 р. П. І. Рейнбот випустив книгу "Фабричне рахівництво", в якій описав промисловий облік. Аналітичні рахунки він пропонував відкривати за ділянками (цехами, майстернями тощо), на сучасній мові за центрами відповідальності. До прямих витрат він відносив: 1) матеріали; 2) заробітну плату; 3) амортизацію. Усі інші витрати розглядались як загальні та один раз на рік розподілялися пропорційно сумі оборотних коштів, які закріплені за даними підрозділами. Результати показували по рахунку "Товари", причому протягом року готова продукція обліковувалася лише в натуральному вимірі. По закінченні року виконувалась калькуляція шляхом ділення прямих та частини накладних витрат, які відносяться до даної майстерні, на обсяг готової продукції. У такий спосіб визначалась собівартість. Баланс він розглядав як рахунок, який закриває інші синтетичні рахунки. Таким чином, з праць Рейнбота було розпочато ведення оперативного обліку в Україні та в Росії.

О. В. Прокоф'єв був прихильником староіталійської бухгалтерської школи і першим, хто створив посібник для вивчення подвійної італійської бухгалтерії, в якому показував, що записи до Журналу і Головної книги здійснюються за кожною окремою операцією, а не сумарним підсумком за певний період часу.

В. Ф. Єзерський вважався російським новатором бухгалтерської думки. На відміну від П.І. Рейнбота та О.В. Прокоф'єва, Ф. В. Єзерський (1870 р.) прагнув, щоб бухгалтерський облік найбільш вичерпно відображав результати господарської діяльності, з визначенням фінансових результатів не один раз на місяць чи рік, а відображенням в облікових регістрах постійно (за різний проміжок часу).

В. Ф. Єзерський поставив перед обліком нові завдання:

- ✓ визначення фінансових результатів за різний проміжок часу за допомогою бухгалтерських записів;
- ✓ використання тільки цін покупки і оцінки за собівартістю, використання рахунку націнки (торговельної знижки), розрахунок реалізованої торговельної націнки за середнім відсотком;
- ✓ об'єднання аналітичного й синтетичного обліку;
- ✓ досягнення самоконтролю шляхом заздалегідь заданого в обліку збігу контрольних сум (19 показників);
- ✓ проведення інвентаризації послідовно та постійно (наприклад, сьогодні перевіряють чай і каву, завтра сірники та цукор тощо).

Ф. В. Єзерський дав визначення “мертвої точка”, тобто рівня, з якого підприємство починає отримувати прибуток, покриваючи понесені витрати.

Система Єзерського була рекомендована для вивчення в усьому світі бухгалтерським конгресом у Шарлеруа (Бельгія, 1912 р.), оскільки її ідеї були зовсім новими для сучасників.

Великою заслугою В. Ф. Єзерського було те, що відбулося становлення бухгалтерської освіти. Відкриті ним рахівничі курси у 1872 р. в Москві, а потім і в Петербурзі користувалися величезною популярністю. Тут одержували освіту не лише чоловіки, але й жінки. Спільні заняття приносили користь і чоловікам, тому що на молодих людей значно впливало те, що жінки найчастіше працювали акуратніше й відповідали краще. Єзерський постійно підкреслював, що жінка-рахівник “є справжнім скарбом для хазяїна за своєю сумлінністю й ретельністю. Там, де потрібна посидючість, вона завжди окупить своє жалування тією користю, що принесе справі точність і акуратність, властиві жіночій праці”.

З кінця XIX ст. сформувалися дві школи бухгалтерів – московська (Р. Я. Вейцман, М. С. Лунський, Г. А. Бахчисарайцев, О. М. Галаган) і петербурзька (А. М. Вольф, Є. Є. Сіверс, О. І. Гуляєв, Н. О. Блатов).

На перших етапах свого становлення російська бухгалтерська школа розвивалася за ідеями німецької школи. Пізніше в російській школі стали розрізняти два напрями – Московський та Санкт-Петербурзький. Їх розділяло вчення про рахунки і баланс (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Відмінності Московської і Санкт-Петербурзької бухгалтерських шкіл

Московська школа	***Санкт-Петербурзька школа***
1. Рахунки є елементом балансу. Система рахунків задана балансом, отже, навчати потрібно від балансу до рахунку.	1. Баланс є наслідком системи рахунків, навчати потрібно від рахунку до балансу.
2. Баланс є спрощеною формою інвентарю.	2. Баланс спирається тільки на рахунки й не пов’язаний з інвентарем.
3. Рахунки поділяються на активні й пасивні (два ряди рахунків).	3. Усі рахунки є однорідними (один ряд рахунків).
4. Подвійний запис є наслідком групування рахунків у балансі.	4. Подвійний запис є наслідком закону міни.
Представники: Н. С. Лунський – автор балансової теорії обліку, займався питаннями економічного аналізу. Г. А. Бахчисарайцев – сформулював положення балансової теорії у 31 тезис. Ф. І. Бельмер – займався підняттям престижу бухгалтерської професії.	*Представники:* Є. Є. Сіверс – запропонував ведення попередільної калькуляції (напівфабрикатний метод обліку витрат). А. І. Гуляєв – розробив учення про структуру собівартості.

Московську школу очолював ***М. С. Лунський***. У Московському комерційному інституті протягом багатьох років він проводив плідну наукову і педагогічну роботу з бухгалтерського обліку. Він запропонував балансову теорію подвійного обліку, яка була викладена в його "Скороченому підручнику комерційної бухгалтерії" (**1900 р.**), а у 1911–1912 рр. широко висвітлювалась у зарубіжній літературі в працях теоретиків обліку.

Свій теоретичний курс професор М. С. Лунський розпочинав з характеристики балансу (активу, пасиву, типів балансових змін) і викладав теорію рахунків, виходячи від балансу. Саме М. С. Лунський поклав початок новому напряму в методиці бухгалтерського обліку, яка склалась і діє нині. У теорію обліку він ввів категорії "сущого" і "належного". Категорії "сущого" відповідав інвентар, "належного" – баланс.

Яскравими представниками Московської школи також були Г. А. Бахчисарайцев, Ф. І. Бельмер, Р. Я. Вейцман, О. М. Галаган.

Г. А. Бахчисарайцев розвинув ідею балансової теорії обліку. Він стверджував, що всі методи прикладної бухгалтерії повинні походити з понять про баланс. Баланс є початком і кінцем рахівництва. Рахунок є органічною частиною балансу, а відношення рахунків до балансу є математичним: ціле дорівнює сумі своїх частин, вивчення рахунків раніше за вивчення балансу логічно не можливе. Усі операції відносно балансу поділялися на чотири категорії, рахунки ділились – на активні та пасивні. Усі пасивні рахунки – особисті, активні рахунки могли бути як особистими так і речовими.

Ф. І. Бельмер розвивав вчення про баланс як незалежний документ від плану рахунків. Він вважав, що в балансі немає рахунків і його звітна балансова таблиця не може ототожнюватися з головним балансом Головної книги ні за змістом, ні за підсумками. Бельмер стверджував, що Журнал відіграє головну роль, а не Головна книга, і хронологічний запис є основним.

У цілому ця школа розвивалася в руслі ідей класичної німецької школи.

Для вчених цієї школи було характерним:

- ✓ пропонували вивчати облік від балансу до рахунків;
- ✓ покладали баланс в основу обліку;
- ✓ визначали рахунки елементами балансу;
- ✓ стверджували, що закон подвійності є наслідком закону балансу;
- ✓ наголошували на незалежності інвентарю від плану рахунків;
- ✓ стверджували, що баланс є перетвореним інвентарем;
- ✓ пропонували відображати в балансі тільки майно, що знаходиться у власності підприємства;
- ✓ поділяли рахунки на балансові та позабалансові;
- ✓ пропонували оцінювати активи за собівартістю;
- ✓ розглядали амортизацію як знос, величину раніше понесених витрат, що списується у визначеній сумі на витрати даного звітного періоду;
- ✓ виступали проти резервування сумнівної дебіторської заборгованості.

Представниками Санкт-Петербурзької школи були Є. Є. Сіверс, М. О. Блатов, А. М. Вольф, Л. І. Гомберг, П. І. Рейнбот, І. Р. Ніколаєв, О. І. Гуляєв, П. І. Савічев. У цілому ця школа розвивалася в напрямі ідей

італійської та французької шкіл. Багато уваги приділялось обліковим теоріям. Наприклад, А. М. Вольф уперше виклав мінову теорію, пізніше її розвинув Є. Є. Сіверс, а в подальшому мінова теоріябула основою досліджень О. М. Блатова. За цією теорією подвійний запис виступає природним наслідком обміну, який покладено в основу діяльності підприємств.

Санкт-Петербурзьку школу очолював **Є. Є. Сіверс**. У теорії обліку він виділяв дві частини: теорію обліку та теорію книг, де викладалася методика ведення різних регістрів. Теорія книг трактувалась Сіверсом як наука про методи бухгалтерського обліку. Він був автором мінової теорії, суть якої полягала в тому, що в основі подвійного запису знаходиться обмін благами. Виходячи з позицій мінової теорії, Сіверс групував усі господарські обороти, які трактуються як мінові, причому присвоєння прибутку розглядалось як обмін цінностей на "права" власника.

Положення про мінову теорію як про наслідок подвійного запису приводило до висновку, що баланс є наслідком рахунків. Звідси походило положення про незалежність балансу від інвентарю.

Є.Є. Сіверсом була надана детальна класифікація рахунків:

1. Майнові рахунки: 1) основні; 2) перехідні (калькуляційні): а) заготівель; б) споруд; в) виробництва.
2. Особисті рахунки: 1) підприємницького капіталу: а) основні; б) перехідні (результативні); 2) позикового капіталу: а) рахунки осіб та організацій; б) рахунки кредитних запасів.

Ця класифікація стала великим досягненням того часу, оскільки в ній виділялися групи калькуляційних та результативних рахунків.

Також Є.Є. Сіверс відомий і як педагог. Він показав, що треба навчати сутності, а не лише техніці; замість бланків його ученики заповнювали схеми рахунків "самолетики".

У 1888 р. **Адольф Маркович Вольф** створив перший у Росії журнал "Рахівництво". А. М. Вольф мав міжнародну популярність. Він був членом Болонської академії рахівників, дійсний членом Спілки італійських рахівників, членом-кореспондентом Колегії бухгалтерів Урбіно, Інституту нідерландських рахівників.

У журналі "Рахівництво" друкували свої матеріали великі представники облікової думки, які підтримували подвійну бухгалтерію: Е. Г. Вальденберг (історик обліку), С. М. Барац (розглядав питання галузевого обліку), Л. І. Гомберг (найвідоміший теоретик обліку). До роботи в журналі залучалися автори з провінції: Батеньков (м. Нижній Новгород), Беретті (м. Володимир), Попов (м. Красноярськ), Руссиян (м. Одеса) та ін. З журналом співробітничали й іноземні автори: Й. Ф. Шер, Е. П. Леоте, Ф. Беста, В. Джитгі й ін.

А. М. Вольф спробував створити філософію обліку, в основі якої знаходилося вчення Чербоні про класифікацію господарських функцій на засновницькі , виконавчі та заключні. Він протиставив науку рахуковедення практиці – рахівництву. Вольф розглядав науку про облік, як "господарський шлях, за яким слід було вести дане підприємство, відповідно враховуючі економічні та юридичні вимоги". Вольфу належала класифікація цінностей, яка

потім стала обов'язковою для представників Санкт-Петербурзької школи: 1) цінності речові; 2) гроші; 3) умовні цінності. У зв'язку з цим він виділяв три групи рахунків: майна, послуг, розрахунків.

Послідовником А. М. Вольфа був В. Д. Бєлов, який розвинув теорію обліку, дослідив зв'язок бухгалтерії з іншими дисциплінами, показав загальні сторони та відмінності між ними. Методи бухгалтерського обліку він ототожнював з методами кіно, розглядаючи перевірку як кадри кіноленти, а весь облік – як захоплюючий фільм. Він розмежовував інвентар та баланс, вважаючи, що баланс – це висновок з книг, а інвентар – це опис з натури, за допомогою якого можна уточнити баланс.

Видатним представником економічного напряму був російський бухгалтер Л. І. Гомберг (1912 р.). Науку з бухгалтерського обліку він назвав економологією. Зазначимо, що представники політичної економії також давали відповідну оцінку значенню бухгалтерського обліку в економічній науці.

Для вчених цієї школи характерним було те, що вони:

- ✓ пропонували вивчати облік від рахунку до балансу;
- ✓ в основу обліку покладали первинні документи;
- ✓ стверджували, що баланс є наслідком системи рахунків;
- ✓ вважали, що баланс опирається тільки на рахунки і пов'язаний з інвентарем;
- ✓ наголошували на тому, що в основі закону подвійного запису лежить обмін діяльністю між учасниками господарського процесу;
- ✓ пропонували відображати в балансі не тільки майно, що перебуває у власності підприємства, але й у його тимчасовому володінні;
- ✓ вимагали відображати всі активи тільки на балансових рахунках;
- ✓ пропонували оцінювати активи за поточними ринковими цінами;
- ✓ розглядали амортизацію як фінансовий фонд, який дозволяє відновити парк основних засобів;
- ✓ висунули ідею резервування сумнівної дебіторської заборгованості.

Українська бухгалтерська школа.

Формування та розвиток української бухгалтерської школи відбувалося в нерозривному зв'язку з такими відомими світовими обліковими школами, як: італійська, французька, німецька та англо-американська. Але найбільший вплив на формування української школи здійснила російська школа.

За радянський період українська бухгалтерська школа розвивалася паралельно з Московською та Санкт-Петербурзькою науковими школами. Спеціалізовані вищі навчальні заклади розташувалися в Києві, Харкові,Тернополі, Одесі, а згодом і в інших містах.

Видатними вченими, що вплинули на розвиток обліку в період існування Радянського Союзу були: професори М. Х. Жебрак, І. А. Басманов, В. Ф. Палій, А. І. Лозінський, В. Б. Івашкевич, М. С. Помазков, О. С. Наринський, П. С. Безруких, С. О. Щенков, А. Ш. Маргуліс та ін.

Становлення бухгалтерського обліку було тісно пов'язано з опрацюванням його з урахуванням етапів розвитку нашого суспільства:

колективізації, індустріалізації, воєнного періоду, повоєнних етапів становлення народногосподарського комплексу.

Основні методологічні принципи (методологія) обліку: бухгалтерський баланс, рахунки бухгалтерського обліку та подвійний запис, документація, оцінка та калькуляція, інвентаризація та звітність того часу набули найважливішого значення в організації бухгалтерського обліку, яким постійно приділялася значна увага з боку урядових органів.

Поряд з вирішенням методологічних і методичних принципів в організації бухгалтерського обліку важливе місце мало визначення форм бухгалтерського обліку.

Методика розробки та опрацювання (в динаміці) форм бухгалтерського обліку супроводжувалась удосконаленням його методології: насамперед оцінки і калькуляції, сальдового методу обліку, грошової оплати, розробки плану рахунків бухгалтерського обліку на різних етапах розвитку підприємств різної форми власності та ін.

Значний внесок в розвиток, організацію і удосконалення бухгалтерського обліку в Україні зробили: С. Д. Бутко, І. М. Малишев, П. П. Німчинов, С. М. Рогаченко, О. Л. Галкін, М. Я. Цейтлін, М. І. Гурін, М. Ф. Огійчук, В. Я. Плаксієнко та ін.

У нашій країні отримали розвиток Журнал-Головна, меморіально-ордерна, журнально-ордерна та таблично-автоматизована форми обліку.

У сучасних умовах опрацювання теорії бухгалтерського обліку важливе місце посідає розробка методології організації фінансового, податкового та управлінського обліку з урахуванням вимог міжнародних стандартів бухгалтерського обліку.

З набуттям Україною незалежності (1991 р.) українська наукова школа бухгалтерського обліку обрала самостійний шлях.

Видатними її представниками, які успішно розбудовують теорію й практику бухгалтерського обліку, є М. Я. Дем'яненко, П. Т. Саблук, М. Г. Чумаченко, М. Т. Білуха, Ф. Ф. Бутинець, Б. І. Валуєв, А. М. Герасимович, В. Г. Горєлкін, З. В. Гуцайлюк, І. П. Житна, Г.Г. Кірейцев, Л. М. Крамаровський, Б. С. Кругляк, М. В. Кужельний, В.Г. Лінник, Б.М. Литвин, Н. М. Малюга, Є. В. Мних, Ю. І. Осадчий, М. С. Пушкар, В. С. Рудницький, В. В. Сопко, Л. К. Сук, Б. Ф. Усач, В. Г. Швець, В. О. Шевчук та інші.

Зазначимо, що нині українська наукова бухгалтерська думка представлена регіональними науковими школами.

Київська (столична) школа заснована професором П.П. Німчиновим. Основний напрям школи – розвиток теоретико-методологічних аспектів обліку і контролю, аналізу та аудиту). З цієї школи вийшли акад. М. Г. Чумаченко, професори М. Т. Барановський М.Т. Білуха, О. С. Бородкін, Ф. Ф. Бутинець, П.І. Гайдуцький, А. М. Герасимович, акад. М. Я. Дем'яненко, В. І. Єфіменко, І. П. Житна, В. П. Завгородній, І.І. Каракоз, Г. Г. Кірейцев, Б. С. Кругляк, М. В. Кужельний, А. М. Кузьмінський, А. С. Лісецький, В. Г. Линник, Ю. Я. Литвин, І. В. Малишев, Ю. І. Осадчий, акад. П. Т. Саблук,

В. І. Самборський, В. В. Сопко, Л. К. Сук, В. С. Труш, В. Г. Швець, В. О Шевчук та багато інших.

Своїми науковими здобутками, підготовкою висококваліфікованих кадрів з бухгалтерського обліку Київська школа відома в усьому світі. Тут працюють кращі наукові сили держави, а її вчені всебічно допомагають розвитку регіональних наукових шкіл.

Житомирська школа. Створена на початку 1970 р**.** доцентом Ф. Ф. Бутинцем за активної підтримки його вчителів професорів П. П. Німчинова та І. В. Малишева. Основний напрям школи – дослідження проблем теорії та методології господарського контролю. З цієї тематики Ф. Ф. Бутинець свого часу опублікував у московських виданнях понад 40 наукових робіт, підготував і видав велику кількість навчально-методичної літератури, захистив докторську дисертацію.

Луганська школа. Засновником є професор І. П. Житна. Наукова школа досліджує проблеми економічного аналізу та актуальних економічних питань використання виробничого потенціалу.

Львівську школу започаткував професор Є. В. Мних. Школа відома дослідженням проблем теорії, методології та практики економічного аналізу, удосконалення обліку та аудиту в Україні. Активно працюють у цьому напрямі Я. А. Гончарук, І. М. Павлюк, В. С. Рудницький, Б. Ф. Усач, В. О. Озеран.

Одеська школа започаткована професором В. Ф. Палієм. Основним її напрямом досліджень є проблеми обліку, аналізу, аудиту інвестицій і основних фондів в АПК).

Тернопільська школа. Започаткував школу професор Ю. Я. Литвин. У центрі уваги дослідників – вивчення проблем обліку, аналізу та аудиту, підготовки висококваліфікованих наукових кадрів.

Харківська школа. Засновником її є Микола Федорович фон Дітмар. Науковці опікуються проблемами обліку та контролю в АПК, у торгівлі та громадському харчуванні. Школа посідає провідне місце в Україні у сфері наукових досліджень з проблем обліку, аналізу та аудиту, підготовки висококваліфікованих наукових кадрів.

Інші бухгалтерські школи.

Крім перелічених вище шкіл, існували й інші напрями в розвитку теорії обліку.

Бельгійська школа, видатним представником якої був Баттайль Мартін, який у 1804 р. описав бельгійську форму рахівництва. За даною формою рахівництва передбачався поділ журналу на чотири самостійних регістри:
1) купівля; 2) продаж; 3) каса; 4) фінансові результати. Їх обороти наприкінці місяця переносились у Головну книгу.

Японську школу, представляв Івата Івао (1485–1540 рр.), який вважав, що статичний баланс – це перетворений інвентар, усі статті якого можуть бути перевірені шляхом інвентаризації.

Нідерландська школа. Основні теорії школи були викладені видатним бухгалтером Яном Імпіном (1485–1540 рр.), який вказував на деякі особливості

ведення рахунків свого часу.

Австрійську школу представляв видатний теоретик, спеціаліст з балансоведення першої половини XIX ст. І. Крайбіг.

Амстердамська школа. Її керівником був Т. Лімперг (1879–1961 рр.). У 20–30-х роках він висунув теорію, згідно з якою облік повинен вестися не за собівартістю і не за поточними цінами, а звітність повинна відображати цінності, що обліковуються, за відновленою вартістю. В області теорії оцінки представники цієї школи запропонували переоцінку товарів не за загальним індексом, а за індивідуальними індексами цін. Зокрема, Л. Перідон ввів два пасивних рахунки, призначених для обліку резервів, підвищення цін і знецінення грошей; при цьому мали дебетуватися рахунки "Товари" і "Грошові кошти" (в умовах конвертованої валюти).

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність облікових теорій та їх функцій?
2. Наведіть існуючі класифікації облікових теорій.
3. Охарактеризуйте теорію юридичного напряму розвитку бухгалтерського обліку.
4. Охарактеризуйте теорію економічного напряму розвитку бухгалтерського обліку.
5. Розкажіть про балансову теорію бухгалтерського обліку.
6. Визначте характерні особливості італійської школи бухгалтерського обліку.
7. У чому полягає внесок представників французької класичної школи в розвиток обліку?
8. Наведіть аргументи, що вказують на вплив німецької школи на розвиток бухгалтерського обліку в інших країнах.
9. З'ясуйте, у чому полягає внесок учених англо-американської школи в розвиток бухгалтерського обліку.
10. Проаналізуйте відмінності між Московською та Санкт-Петербурзькою школами.
11. Назвіть представників української школи бухгалтерського обліку та розкажіть про її внесок у розвиток обліку.

ТЕСТИ

1. Предметом вивчення юридичної школи бухгалтерського обліку були:

а) документи; **в)** ресурси підприємства;

б) цінності; **г)** факти господарського життя.

2. Базовою наукою балансової школи є:

а) право; **в)** математика;

б) політекономія; **г)** філософія.

3. Професор М. С. Помазков усі облікові теорії поділяв на:

а) економічні, юридичні, філософські;

б) персоналістичні й матеріалістичні;

в) теорії одного ряду рахунків, двох рядів рахунків, трьох рядів рахунків;

г) теологічні, метафізичні, позитивні.

4. Представники якої школи спробували поєднати юридичні та економічні аспекти обліку:

а) венеціанської; **в)** ломбардської;

б) тосканської; **г)** туринської.

5. Основний напрямок німецької школи:

а) економічний; **в)** процедурний;

б) юридичний; **г)** статистичний.

6. В якій школі бухгалтерського обліку найпоширенішим напрямом розвитку обліку був позитивізм:

а) німецька; **в)** італійська;

б) французька; **г)** англо-американська.

7. Представники якої з течій російської школи вимагали відображення всіх активів тільки на балансових рахунках:

а) Московської; **в)** Санкт-Петербурзької;

б) Саратовської; **г)** Київської.

8. Назвіть вченого англо-американської школи, який був засновником системи "стандарт-кост":

а) Ч. Кларк; **в)** Ч. Гаррісон;

б) Р. Антоні; **г)** Д. О. Мей.

9. Представниками московської школи були:

а) А. М. Вольф, Є. Є. Сіверс, М. А. Блатов;

б) М. С. Лунський, Г. Бахчисарайцев, Ф. І. Бельмар;

в) П. П. Німчинов, Г. Г. Кірейцев, Ю. І. Осадчий;

г) Д. В. Фультон, К. Купер, Т. Вельтон, В. Ф. Фостер.

10. Автором балансової теорії, бухгалтерський баланс якої є наслідком подвійного запису, є:

а) О. М. Ґалаґан; **в)** Е. Шмаленбах;

б) М. С. Лунський; **г)** Й. Ф. Шер.

11. Яка школа розглядала баланс як рівність прав і обов'язків господарюючих суб'єктів:

а) німецька; **в)** французька;

б) італійська; **г)** англо-американська.

12. До основних представників Санкт-Петербурзької школи належать:

а) А. М. Вольф, Є. Є. Сіверс, М. А. Блатов, Л. І. Гомберг;

б) М. С. Лунський, Г. Бахчисарайцев, Ф. І. Бельмер, Р. Я. Вейцман;

в) Л. І. Гомберг, І. Р. Ніколаєв, М. С. Лунський, Р. Я. Вейцман.

г) вірної відповіді немає.

13. Однією з основних відмінностей німецької школи від італійської та французької є:

а) вивчення бухгалтерського обліку від балансу до рахунків;

б) трактування бухгалтерії як частини юриспруденції;

в) визначення метою бухгалтерського обліку управління ресурсами;

г) бухгалтерський облік є технікою, а не наукою.

14. Біхевіористичний підхід в американському трактуванні

бухгалтерського обліку в XX ст. полягав у тому, що:

а) обліковий процес розглядали як процес поведінки бухгалтерів;

б) мета обліку полягала в калькулюванні собівартості продукції;

в) основним завданням обліку вважалося складання фінансової звітності;

г) мета обліку полягала в забезпеченні інформацією процесу управління.

15. Засновником Московської школи бухгалтерського обліку був:

а) М. С. Лунський; **в)** К. І. Арнольд;

б) Є. Є. Сіверс; **г)** Л. І. Гомберг.

16. Українську бухгалтерську школу започаткував:

а) П. П. Німчинов; **в)** Ю. Я. Литвин;

б) І. В. Малишев; **г)** Ф. Ф. Бутинець.

17. До представників української школи бухгалтерського обліку належать:

а) Ф. Ф. Бутинець, М. В. Кужельний, Я. В. Соколов, М. Т. Білуха;

б) В. Ф. Палій, Ф. Ф. Бутинець, М. С. Пушкар, О. С. Бородкін;

в) Я. В. Соколов, Т. М. Малькова, І. В. Малишев, Н. М. Малюга;

г) М. Баттайль, Івата Івао, Я. Імпін, І. Крайбіг, Т. Лімперг.

18. Створення таких систем обліку витрат, як "стандарт-кост", "директ-костинг", "центри відповідальності", "диференційна система" було досягненням:

а) російської школи; **в)** німецької школи;

б) англо-американської школи; **г)** французької школи.

19. Засновником теорії балансоведення є:

а) Л. Пачолі; **в)** Й. Шер;

б) Е. Мудров; **г)** І. Крайбіг.

20. Теорія Є. Є. Сіверса отримала назву:

а) мінова; **в)** математична;

б) філософська; **г)** економічна.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Розвиток балансових теорій (абсолютного, динамічного й номінального балансу) в історії обліку.

2. Теорії аналітичного характеру (мінова, логічна), їх значення в обліку.

3. Історія розвитку бухгалтерського обліку й контролю в Росії в період громадянської війни.

4. Розвиток російської радянської школи обліку в соціалістичному суспільстві.

5. Особливості розвитку російської школи обліку в період НЕПу й після грошової реформи.

6. Розвиток обліку в період Великої Вітчизняної війни (1941–1945рр.) і в повоєнний час (1945–1991 рр.).

7. Сучасні напрями розвитку російської та української бухгалтерських шкіл.

8. Вплив західних світових бухгалтерських шкіл на формування української школи обліку.

Термінологічний словник

Біхевіоризм – прийом, відповідно до якого метою обліку є вироблення способів впливу на поведінку бухгалтерів, а через них і на інших осіб, зайнятих господарською діяльністю.

Директ-костинг – система обліку витрат, згідно з якою в складі собівартості необхідно враховувати лише прямі (змінні) виробничі витрати, причому така система може бути використана як для фактичних, так і для нормативних витрат.

Диференційна система – напрям у калькулюванні собівартості, суть якого полягає в ідентифікації та зборі інформації про витрати за всіма видами діяльності, які належать до повного технологічного процесу: проектування, виробництво, маркетинг, реалізація, експлуатаційне обслуговування.

Економологія – учення про відкриття та ведення рахунків, що пояснює подвійний запис, виходячи з логічного закону причинно-наслідкового зв'язку: запис за кредитом – це причина, за дебетом – наслідок.

Макрооблік – вид обліку економічного напряму, метою якого є визначення всього народного багатства країни.

Облік за центрами відповідальності – облік із метою контролю за технологічними процесами й діяльністю осіб, зайнятих у них.

Облікова теорія – наукові основи бухгалтерського обліку (рахунковедення); послідовність міркувань, що у своїй сукупності пояснює та принципово обґрунтовує метод подвійного запису, принципи організації й ведення обліку.

Стандарт-кост – система обліку витрат, яка відповідає двом правилам: 1) усі витрати повинні бути вказані в зіставленні зі стандартами (нормативами); 2) збільшення й зменшення при порівнянні дійсних витрат зі стандартами повинно бути розмежовано за причинами.

Теорія – сукупність взаємопов'язаних принципів (концепцій), визначень і суджень, що формують систему уявлень про явища, яка дозволяє ці явища пояснювати та попереджувати.

Теорія двох рядів рахунків – теорія обліку, відповідно до якої в подвійній системі обліку виділяються два ряди рахунків: майнові та рахунки чистого капіталу. Майнові рахунки на дебетовій стороні містять відомості про збільшення, а на кредитовій стороні – про зменшення складових частин майна. Рахунки чистого капіталу, навпаки, на дебетовій стороні містять дані про зменшення, а на кредитовій – про збільшення чистого капіталу.

Теорія одного ряду рахунків – теорія обліку, за якої всі рахунки належать до одного ряду, в якому однаково відображають зміни на дебетовій стороні статті зі знаком (+), а на кредитовій – зі знаком (–).

Теорія трьох рядів рахунків – теорія обліку, відповідно до якої в основі обліку лежить рівність між активною майновою масою господарства (актив) і правами третіх осіб (пасив) та власника даного господарства (капітал), які розповсюджуються на цю майнову масу. Така рівність визначається рівнянням $А = П + К$, яке одночасно є вираженням балансу господарства.

Управлінський облік – система обробки та підготовки інформації про діяльність підприємства для внутрішніх користувачів із метою управління підприємством.

Школа бухгалтерського обліку – територіальні об'єднання вчених бухгалтерії, які дотримуються відповідних напрямів і теорій у межах певних країн.

Тема 6. РОЗВИТОК ОБЛІКУ В КРАЇНАХ СВІТУ XX–XXI СТ. ТА НАЦІОНАЛЬНІ СИСТЕМИ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ

План:

1. Розвиток обліку в країнах світу.
2. Національні системи бухгалтерського обліку і звітності та їх відмінності.
3. Історичний розвиток та принципи побудови планів рахунків у країнах світу.
4. Розробка стандартів (норм) бухгалтерського обліку та аудиту.

6.1. РОЗВИТОК ОБЛІКУ В КРАЇНАХ СВІТУ

Бухгалтерський облік в Германії.

Традиційно в Германії розрізняють два види балансу: податковий і комерційний. Комерційний баланс складається з рахунків поточного бухгалтерського обліку, а податковий баланс будується з комерційного. З появою праць Е. Шмаленбаха і Ф. Шмідта податковий баланс втратив своє початкове значення. Законодавчо це було закріплено в 1965 р.

На початку XX ст. в Германії намагалися довести непотрібність Журналу як регістра і впровадити таку форму обліку, як картки. Перша карткова форма – хинтц – була створена Ст. Бахом, друга – А. Шимером у 1914 р. Найбільшого поширення отримала форма дефінітив, автором якої був Ервін Габерфельд. Ця форма була більш пристосована до практичних умов праці складних господарств і використовувала зручнішу систему реєстрації документів. Наряду з новими формами не втрачала своїй актуальності і книжна форма обліку.

У питаннях обліку витрат у Германії у той час намітилися три напрями: бухгалтерський, математично-статистичний і плановий. Дискусія велася довкола питань відносно найбільш раціональних способів побудови номенклатури витрат на виробництво і вибору методів розподілу непрямих витрат. Прибічники першого напряму вважали, що бухгалтерська методика розподілу витрат є єдино допустимою.

Математично-статистичний напрям існував в трьох варіантах: Д.Р. Лонгмана і Г. Шифа, До. Руммеля, А. Вольтера. Ця методологія грунтується на побудові коефіцієнтів кореляції між окремими видами витрат і мірою зайнятості. До Руммель розраховував коефіцієнти кореляції між витратами і випуском готової продукції, А. Вольтер будує криві витрат на

підставі коефіцієнта регресії.

Плановий напрям реалізується в системі план-костен (на рахунок виробництва відносяться лише прямі витрати). Тут заздалегідь встановлювалися витрати виробничих ресурсів за обсягом, видами і причинами, внаслідок чого вся система обліку орієнтувалася не на минуле, а на майбутнє.

Фінансово-господарська діяльність підприємств Німеччини підлягала зовнішньому контролю, а отже, і державному регулюванню. У другій половині XX ст. декілька найбільших фірм Німеччини почали впроваджувати міжнародні стандарти бухгалтерського обліку, які дають значно краще уявлення про фінансові показники фірми, ніж існуючі норми.

Бухгалтерський облік у Франції.

У XX ст. обидва напрями теорії бухгалтерського обліку – юридичний і економічний – знайшли своїх послідовників у Франції. Проте на погляди бухгалтерів більш всього вплинув юридичний напрям. Після Другої світової війни французькі вчені винайшли ще декілька оригінальних теорій у сфері бухгалтерського обліку. Перш за все, це теорія можливого запасу Марселя Марі (1945 р.).

Прагнучи виділити значення інформації про фінансові операції, Жерар Лерой (1957 р.) запропонував чітко розмежовувати дані про торговельну, промислову і фінансову діяльність. Раціоналізм даної системи (трьох-аспектної) полягає в тому, що вона дозволяє миттєво проаналізувати стан підприємства з трьох точок зору: товарів (облік виробництва і витрат); результатів (облік реалізації і ведення господарської діяльності); бюджету (фінансування).

Значним досягненням у розвитку подвійного запису була теорія Ж. Мейера (1962 р.), в основі якої лежала думка про те, що кожний економічний агент купує ресурси, використовує їх, вирішує питання про організацію економічних потоків матеріальних, трудових та фінансових ресурсів. Рух зазвичай визначається як перехід відповідної кількості товарів, послуг, грошей або кредитів з одного сектора економіки в інший. Тобто потік відображає процес перетворення економічних вартостей, в якому агент (або сектор) слугує точкою відправлення.

Розвиваючи ідеї Ж. Мейера, видатний вчений Дивіз виокремлював три види потоків: технічний – оборот товарів; юридичний – рух вимог та кредитів; грошовий – оборот грошових коштів. Розгляд фактів господарського життя не з точки зору окремого підприємства, а позиції господарських потоків був новим словом у розвитку подвійного запису. Це пов'язує облік підприємств з загальногосподарським обліком. У такий спосіб, принципи подвійної бухгалтерії, проголошені більше 500 років тому Лукою Пачолі, отримали нове втілення вже не на мікро-, а на макрорівні.

У практиці французького обліку в XX ст. значного поширення набуло створення різних резервів, які дають можливість зробити економіку більш захищеною від будь-яких негативних явищ, які досить часто зустрічаються в

умовах ринку.

Контроль за діяльністю державних підприємств у Франції умовно поділяють на два основні різновиди. Перший – внутрішній, його забезпечують фінансові контролери підприємств, адміністрації (підприємства, які не продають своєї продукції, і бюджетні установи), державні бухгалтери і Генеральна інспекція фінансів. Другий – зовнішній, його здійснює Облікова палата і її регіональні підрозділи. Облікова палата існує у Франції з 1303 р., а Генеральна інспекція фінансів (аналог КРУ України) – з 1816 р.

Внутрішній контроль спрямований на те, щоб перевіряти законність здійснених операцій та стан збереженості державного майна з метою недопущення його розкрадання.

Окрім того, французькими вченими в XX ст. також багато уваги приділялося питанням організації бухгалтерського обліку. Ними було розроблено ряд ключових принципів, на яких засновується організація обліку у Франції: механізація обліку; економія часу; скорочення строків; безпечність (самоконтроль та ревізія); чіткість.

Бухгалтерський облік в англомовних країнах.

Двадцяте сторіччя – це епоха глобальних перетворень у промисловості, торгівлі й соціальному житті. По-перше, соціалістична революція в Росії розколола світ на два конкуруючих економічних і політичних блоки. По-друге, дві світові війни призвели до Великої економічної депресії в країнах Європи. США також випробували на собі всі тяготи економічної депресії, оскільки, внаслідок відмови від політики ізоляціонізму, на початку XX ст. основні ринки збуту перебували в європейських країнах. Геополітичне розташування США, віддаленість від театру воєнних дій виявилися вкрай вигідними. У той час як Європа воювала, а потім відновлювалася, американська економіка набирала силу, поставляючи у Великобританію й Росію продовольство, військову техніку тощо. Тому еволюція бухгалтерського обліку в XX ст. відбувалася під впливом комерційної й політичної експансії США.

Саме зростання економічного потенціалу країни у післявоєнний період, концентрація промислового капіталу, розвиток колективних форм власності збільшили попит на послуги бухгалтерів, що і привело до швидкого розвитку теорії й практики бухгалтерського обліку.

Еволюція рахівництва та рахунковедення у XX ст. також відбувалася під впливом комерційної та політичної експансії США. Характерною рисою стало оновлення облікової науки в університетах та професійних організаціях. Починаючи з 20–30-х років XX ст., з пошуком принципів бухгалтерського обліку стала розвиватись і теорія обліку. Це було пов’язано із спробою застосування наукового підходу до практики рахівництва, специфікацією та стандартизацією бухгалтерського обліку спочатку добровільно, а потім введення внутрішніх (професійних) норм.

Перші спроби введення принципів бухгалтерського обліку були розпочаті окремими фахівцями. Пізніше дослідження мали колективний характер. Роботи авторів, як правило, не були спрямовані на певну облікову діяльність, а

охоплювали проблему в цілому. В основі досліджень було покладено спостереження практики обліку (емпіричний підхід), а не вивчення норм (нормативний підхід). Отримані результати розглядалися як частина бухгалтерського обліку, що замикало цикл дослідження "практика–теорія–практика". Крім того, у роботах були відсутні критичні оцінки практики, аналізу методів дослідження. Отже, нові покоління бухгалтерів навчалися на тому ж рівні, що, мабуть, не сприяло розвитку бухгалтерського обліку.

Найбільш відомими дослідниками першої половини XX ст. були В.Е. Патон (1922 р.), Т.Н. Сандерс, Х.Р. Хатфілд і У. Мор (1938 р.), С. Гилман (1939 р.).

В.Е. Патон висунув десять основних бухгалтерських постулатів:

1) самостійно господарюючий суб'єкт (майнова відособленість);
2) функціонуюче підприємство (безперервна діяльність);
3) рівність сукупної вартості майна загальній вартості капіталу;
4) бухгалтерський баланс як засіб відображення фінансового стану підприємства;
5) постійна грошова одиниця виміру;
6) витрати як вихідна оцінка (історична вартість);
7) витрати як оцінка продукції (фактична собівартість);
8) пріоритетність вирахування збитків з накопиченого прибутку;
9) прибуток як джерело виплат дивідендів акціонерам;
10) ФІФО як метод оцінки запасів (оцінка за вартістю перших за часом закупівель).

Т.Н. Сандерс, Х.Р. Хатфілд і У. Моор провели дослідження на основі опитування осіб, які складають і використовують фінансову звітність, вивчення літератури, законодавчих документів. У результаті вони визначили основні принципи:

- бухгалтерський облік повинен повідомляти про фінансовий стан та формування прибутку підприємства;
- статті капіталу й доходів повинні бути розмежовані;
- дані минулих періодів повинні бути доступні для аналізу;
- послідовне облікове трактування об'єктів;
- переважним є консервативний підхід;
- нереалізований дохід не повинен включатися в розрахунок прибутку;
- позареалізаційний прибуток має бути відображений окремо;
- виправлення помилок попередніх звітних періодів повинні відображатися у звіті про прибутки й збитки;
- відповідність і періодичність витрат і результатів.

С. Гілман виділив і охарактеризував доктрини (вимоги) і угоди (припущення) бухгалтерського обліку. До основних він відніс консерватизм, розкриття, послідовність і матеріальність. До інших – самостійність господарюючого суб'єкта, оцінку та звітний період.

В.Е. Патон та А.Ч. Літлтон розробили ряд основних концепцій, або припущень, бухгалтерського обліку, зокрема: самостійно господарюючий суб'єкт; безперервність; оцінку господарської діяльності; витрати, які

формують вартість продукції і послуг; затрати і результати; об'єктивність.

Колективні дослідження проводилися в рамках університетів і професійних організацій. Американська бухгалтерська асоціація (ААА) у 1936 р. опублікувала Тимчасове положення про принципи бухгалтерського обліку. Тимчасове положення 1936 р. зіграло значну роль, адже ААА була авторитетною організацією як в академічних колах, так і серед професійних бухгалтерів. Воно поклало початок тривалому процесу обговорення принципів бухгалтерського обліку. Положення коментували фахівці й критикували як представники науки, так і бухгалтери-практики. Це сприяло збільшенню обсягу спеціальної літератури.

Найбільш гарячі дискусії були пов'язані з трактуванням рахунків "Капітал", "Прибутки і збитки". Від розуміння сутності капіталу й фінансових результатів залежить будова й зміст відповідних бухгалтерських звітів. Група вчених, які вкладали в поняття капіталу й фінансових результатів економічний зміст, одержала назву ***персоналістів.*** Представники бухгалтерської науки, які вважали капітал юридичною категорією, відносилися до ***інституалістів.***

Основні відмінності в поглядах наведені на рис. 6.1.

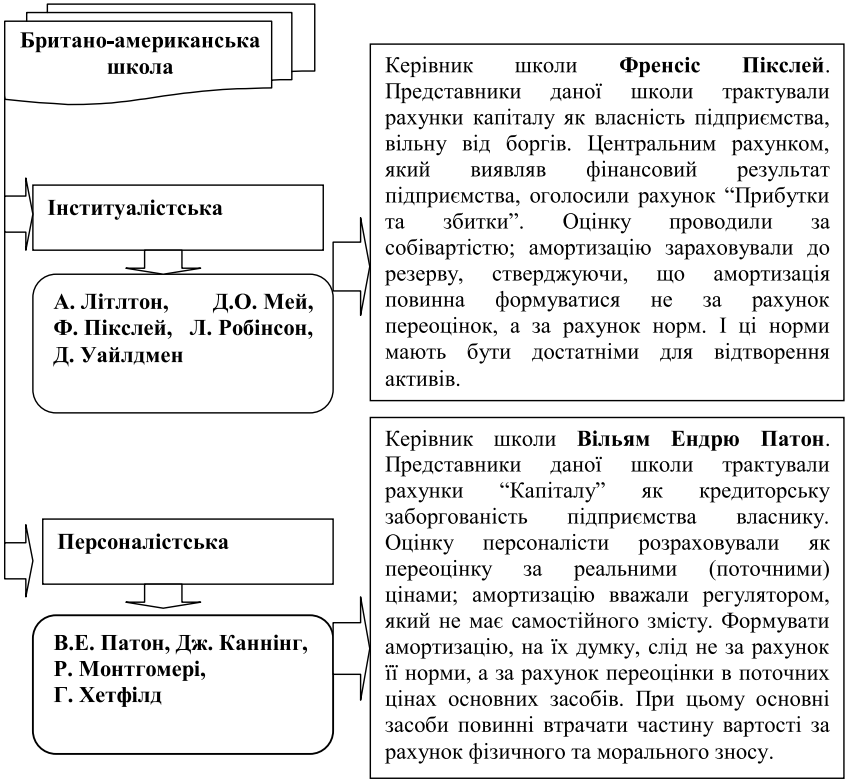

Рис. 6.1. Сучасні школи в англомовній обліковій думці

Персоналісти, і перш за все глава їхньої школи В. Патон, убачали мету обліку у виявленні фінансового становища підприємства, у той час як головний інституаліст О. Мей цю мету бачив в обчисленні фінансового результату.

Персоналісти також помічали, що мета підприємства – збільшення його оборотів, постійне економічне зростання, а отже, абсолютно байдуже, чи досягнуто це зростання за рахунок свого або залученого капіталу. Завдання бухгалтера – перш за все правильно оцінити засоби підприємства і його прибуток. Точність останньої обумовлена об'єктивністю першої. На практиці роль бухгалтера зводиться до отримання та подання даних про джерела коштів та їх використання, русі, оборотності.

Відповідно до поглядів персоналістів, прибуток – тільки частина капіталу і, отже, рахунок "Прибутки та збитки" – субрахунок балансового рахунку "Капітал".

Персоналісти були безумовними прихильниками переоцінки. Вони вважали, що реалістичність обліку досягається систематичною переоцінкою активів підприємства, і лише це дозволяє уникнути прихованих резервів.

Усередині персоналістської школи утворилася група вчених на чолі з Генрі Свінеєм (1936 р.). Вони називали свою концепцію стабілізованою бухгалтерією. Достовірне визначення фінансового результату може бути досягнуто тільки при застосуванні правильної оцінки, яка залежить від цілей господарської діяльності підприємства. Тому важливо не те, скільки заплатили за той чи інший предмет сьогодні або тим більше в минулому, а те, якою буде ефективність використання цього предмета в майбутньому.

Заслугою персоналістів можна вважати те, що вони розпочали старанно диференціювати фінансові результати.

До заслуг американських бухгалтерів слід віднести доказ того, що прибуток, обчислений в бухгалтерському обліку, не відображає економічного змісту – дійсного результату господарської діяльності. Усвідомлення цього привело великих американських учених до чіткого розмежування понять бухгалтерського та економічного прибутку. Перше визначає прибуток як результат реалізації товарів або послуг, друге – як наслідок – результат «роботи» капіталу. Різниця між цими підходами провів Ірвінг Фішер (1867–1947 рр.). Для Фішера прибуток породжується капіталом, але не залежить від вартості майна, навпаки, оцінка капіталу прямо залежить від величини доходів фірми, бо капітал – це актив, здатний приносити прибуток. Інституалісти щиро вважали, що заборгованість – самому собі логічний нонсенс, змішувати борги з капіталом не можна. Мета підприємства – не зростання капіталу взагалі, а зростання власного капіталу. У зв'язку з цим і завдання бухгалтера насамперед аналітичне, воно зводиться до виявлення і розкриття причин утворення прибутку і виникнення збитків.

Оскільки в основі обліку має лежати не балансове, а капітальне рівняння $А - П = К$, інституалісти вважали дивіденди по акціях безумовною витратою. Якщо подібні виплати не включати у витрати, то так можна дійти до того, що і амортизація, і зарплата будуть визнані частиною доходу. Адже дивіденд – це складова доходу, а не прибуток, стверджували вони.

Інституалісти рішуче відстоювали оцінку за собівартістю. Бухгалтер, на їх думку, повинен підтримувати оцінку активів на первісному рівні, тобто за собівартістю.

Основною метою будь-якого комерційного підприємства є отримання прибутку. Перед бухгалтерами було поставлене завдання не тільки вчасно й точно визначати фінансовий результат, але й забезпечувати управлінський персонал інформацією, яка необхідна для прийняття рішень. Максимізація прибутку в умовах ринкової економіки, коли ціна визначається співвідношенням попиту та пропозиції, можлива лише за умов ефективного управління витратами. Тому іншим напрямом розвитку обліку стає виробничий облік, який має забезпечити інформаційні потреби управління.

Свої нові ідеї інженер-шляховик Гаррінгтон Емерсон випробував, коли обійняв посаду менеджера на одному з невеликих американських заводів, а пізніше описав їх у роботі "Продуктивність праці як основа оперативної роботи й заробітної плати". Він наголошував, що традиційна бухгалтерія має той недолік, що жодного відношення між тим, що є, і тим, що має бути, не встановлює. Суть застережень полягає у фіксації всіх відхилень від норми.

Чартер Гаррісон, використовуючи ідеї Емерсона, сформулював принципи системи стандартних витрат ***(standard costing). Стандартні витрати*** – це встановлені норми витрат, засновані на натуральних вимірниках, які вводилися в систему бухгалтерських рахунків. Такий спосіб запису показує, як фактичні результати господарських процесів відхиляються від заздалегідь намічених цілей.

Основний постулат "стандарт-кост": *фактичні показники витрат завжди перевищують нормативні*. Це пов'язано з тим, що норма – це мінімальні витрати для даних умов, тобто в дійсності облік складається з фіксації множинності відхилень. Якщо ж відхилень не виникло або фактичні витрати менше нормативних, то це означає, що була визначена низька норма витрат та її необхідно скоригувати, тобто збільшити. У даній системі неможливо виконати план. Будь-які затрати порівняно з нормами призводять до перевитрачання коштів, аналіз яких є джерелом інформації про невикористані ресурси підприємства, його потенційні і невиправдані витрати.

Основними завданнями системи стандартних витрат є управління витратами й контроль витрат; встановлення реальних цін; підготовка бюджетів різних рівнів і різних прогнозів.

Видатний економіст Джон Моріс Кларк у 1923 р. вказав, що для адміністратора кожна стаття витрат має різну цільову настанову, а розподіл витрат не має значення для прийняття управлінських рішень. Цю ідею у 1936 р. використовував для розробки методології обліку в системі прямих витрат ***(direct costing) Джонатан Харріс.*** Він відзначав, що прямі витрати відносять прямо на вироби і є змінними (варіюються залежно від обсягу випуску продукції), а непрямі витрати виникають за певний період і є постійними (не залежать від обсягу виробленої продукції). Тому перші повинні капіталізуватися й фіксуватися як витрати тільки після реалізації виробів, а інші відразу списуються на витрати звітного періоду по мірі виникнення. Таким

чином, мінімальна відпускна ціна може бути знижена до величини прямої собівартості, навіть якщо вона виявиться нижче повної собівартості.

Практичне застосування "директ-костинг" істотною мірою визначається правильним розподілом витрат на постійні і змінні. Складність розробки методу точного розподілу витрат полягає в тому, що той самий вид витрат в одному випадку зараховують до змінних витрат, в іншому – до прямих.

Спробу об'єднати принципи двох розглянутих систем обліку витрат в одній системі ***"директ-стандарт"*** почав ***Гант,*** однак, як вказували критики, таке сполучення не завжди буває вдалим.

Споконвічно системи обліку витрат були задумані як інструмент, який дозволяє виявити невикористані резерви, без зв'язку з конкретними виконавцями. Надалі виникла ідея використовувати величину витрат для оцінки тих чи інших адміністраторів. Це привело до формування у 1952 р. Джоном А. Хіггінсом концепції обліку за центрами відповідальності ***(responsibility center).*** Облік операцій у місцях їхнього виникнення припускає, що керівники сегментів підприємства підзвітні й відповідають за свою ділянку роботи.

Виділяють чотири види найбільш загальних центрів відповідальності: центри витрат, центри доходів, центри прибутку, інвестиційні центри. Центри відповідальності переміщають увагу користувачів з економічної позиції на юридичну; їхнє формування має за мету створення для адміністраторів умови самоконтролю. Юридичне значення нормативів пов'язане з обмеженням повноважень адміністраторів (межа довіри), економічне значення повинно бути орієнтиром, тобто підказкою, в організації поведінки адміністратора.

Центри відповідальності нагадують юридичне трактування обліку та принципи "стандарт-кост". Якщо "стандарт-кост" прагне надати граничну оцінку досягнень підприємства, тобто виявити невикористаний потенціал, то європейська юридична школа цікавиться не потенціалом, а лише динамікою прав і відповідальності осіб, зайнятих в господарському процесі. Якщо юридична школа вимагала від бухгалтера постановки під контроль агентів і кореспондентів, то облік за центрами відповідальності має іншу мету – створити для адміністратора умови самоконтролю.

У разі визначення центрів відповідальності перш за все беруть до уваги технологічну структуру підприємства, а далі виділяють її горизонтальний і вертикальний розрізи. Перший обмежується довкола діяльності кожної особи, яка є відповідальною за центр. Другий – зумовлює ієрархічні сходи правомочності осіб, що приймають управлінські рішення. Кожен з центрів може бути центром або витрат, або доходів, або ефекту інвестицій. У першому випадку звіт складають по витратах, у другому – по прибутку та в третьому – за строками окупності. Керівник центру повинен нести фінансову відповідальність за прийняті обов'язки з виконання завдань. При цьому кожний центр може виконувати різні функції. Це пов'язано з тим, що об'єктом центру виступає людина, агент, адміністратор, а не окремі функції та засоби.

Принципи центрів відповідальності, використані в дусі інформаційної і психологічної шкіл, значно вплинули на організацію бухгалтерського обліку, його майбутнього. Органічним розвитком стандарт-кост і інших методів

з'явився метод "SIT" – "System-in-time" (точно в строк), на відміну від традиційних аналітичних прийомів аналізу, пов'язаних з обчисленням коефіцієнтів використання робочого часу, устаткування, продуктивності праці, де в основу покладені відсотки відхилень від графіка робіт та стандартів.

В умовах обліку за центрами відповідальності організовують облік якості готової продукції. США визнає: чим нижчими є витрати на поправний і непоправний брак, тим вищою є якість роботи колективу. "Директ-костинг" і облік за центрами відповідальності різко змінили традиційні погляди на собівартість, показали її умовність і відносність.

Визначення центрів відповідальності пов'язане з використанням принципів психології в управлінні (біхевіоризм – наука про поведінку). Так, предметом обліку й контролю стає психологія поведінки осіб, зайнятих у господарському процесі, мотиви їх дій, а не права та обов'язки. Наука про поведінку допомогла стандартизувати бухгалтерську роботу. Використовуючи принцип "стимул–реакція" (документ як стимул визначає реакцію, або поведінка як адміністратора, так і бухгалтера), американці побудували алгоритм роботи бухгалтера й підготували ґрунт для використання ЕОМ в обліку.

Таке підпорядкування бухгалтерського обліку цілям управління привело до того, що в США бухгалтерський облік стали поділяти на фінансовий облік і управлінський. Уперше їх відмінності сформулював ***Чарльз Хорнгрен*** у середині XX ст. (табл. 6.1).

Таблиця 6.1

Порівняння фінансового та управлінського обліку

Ознака	***Управлінський облік***	***Фінансовий облік***
Користувачі інформації	Внутрішні користувачі (менеджери, керівники, тощо)	Зовнішні користувачі: (податкові органи, банки, інвестори, акціонери тощо)
Мета обліку	Забезпечення інформацією внутрішнього керівництва підприємства різних рівнів для прийняття управлінських рішень	Складання звітності для зовнішніх користувачів з метою оцінки фінансового стану підприємства
Свобода вибору способів обліку	Повна свобода, яка заснована на професійній компетенції та відповідальності бухгалтера	Чітко регламентовані законодавством принципи
Часовий аспект	Націленість на майбутнє	Відображення та оцінка минулих подій
Вимірники	Як натуральні, так і грошові	Тільки грошовий вимірник
Звітний період	Період, який є зручний для підприємства (день, тиждень, декада, місяць тощо)	Календарний рік з розбивкою на квартали. Дані подаються наростаючим підсумком
Набір показників	Не визначений	Визначений відповідними стандартами
Ступінь відповідальності	Дисциплінарна відповідальність, догана, позбавлення премії	Адміністративні (штрафи) чи кримінальна відповідальність

В англо-американській бухгалтерії можна виділити три головні особливості:

- чітке протиставлення бухгалтерського (фінансового) обліку податковому;
- надання переваги не державному, а професійному (громадському) управлінню;
- робота не за єдиним Планом рахунків, а на основі професійного судження самого бухгалтера.

6.2. НАЦІОНАЛЬНІ СИСТЕМИ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ І ЗВІТНОСТІ ТА ЇХ ВІДМІННОСТІ

Сучасний рівень економічної інтеграції країн висуває, як один із засобів міжнародного спілкування – бухгалтерський облік. Натепер більшість великих корпорацій є спільними підприємствами. Це стає звичайним явищем. Для сучасного бізнесу інвестиційний потік стирає всі кордони, хоча є певні труднощі щодо особливості та адекватності відображення інформації в певних країнах.

Система (від дав.-гр. σύστημα – "сполучення", "ціле", "з'єднання") – це сукупність елементів, які знаходяться у взаємозв'язку один з одним і утворюють визначену цілісність, єдність.

Виходячи з цього, ***система бухгалтерського обліку*** – це визначений логічний комплекс, сформований на основі плану рахунків, який узагальнює процеси постачання, виробництва і реалізації, вирішує чітко визначену мету на мікро- і макрорівнях та забезпечує керівництво підприємства і його центри відповідальності необхідною інформацією на основі реалізації тактичних і стратегічних рішень.

Іншими словами, це інформаційна система про стан та зміни ресурсів підприємства, про характер і результати господарської діяльності.

Бухгалтерський облік має всі ознаки, які є характерними для системи:

- сукупність упорядкованих елементів (елементи методу бухгалтерського обліку) та наявність зв'язків (включаючи зворотні) між ними;
- дії (різні підрахунки, калькуляційні розрахунки, порівняння із застосуванням нормативів, аналіз показників тощо) збереження певної стійкості в заданих параметрах під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів;
- визначені цілі її функціонування.

В основі різноманіття національних систем лежить, в першу чергу, вплив соціального середовища. Розгляд чинників соціального середовища дозволяє визначити типові моделі розвитку бухгалтерського обліку, що має особливе значення для кращого розуміння можливостей їх зміни під впливом цих чинників, передбачення проблем, з якими може зіткнутися кожна країна, а також для вибору оптимального рішення на підставі досвіду країн з подібними системами розвитку бухгалтерського обліку.

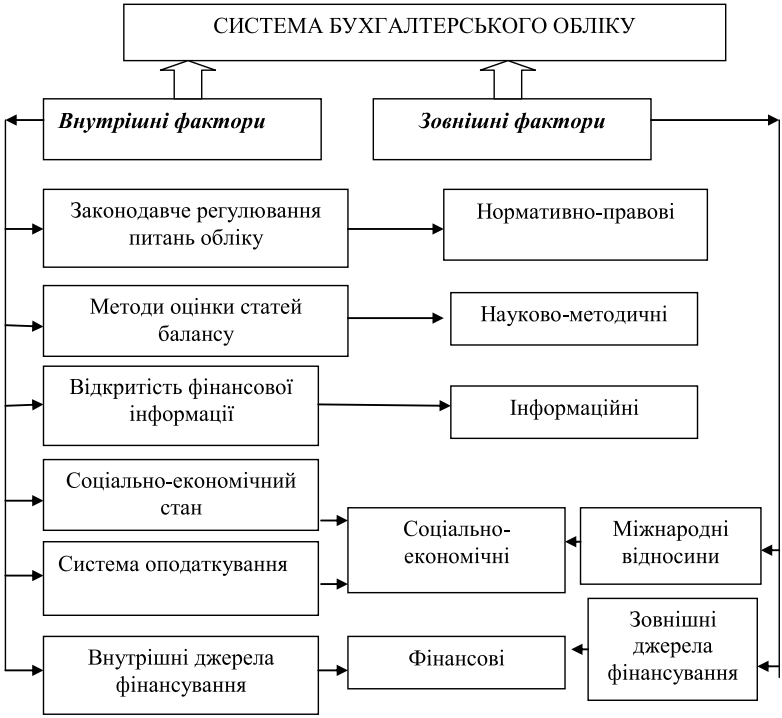

Рис. 6.2. Групування факторів впливу на формування систем бухгалтерського обліку

Кожна країна має свою історію, мову, релігію, набуті знання та досвід, свої цінності, політичну систему тощо. Кожна країна йшла своїм шляхом становлення, розвитку, долала кризи теж по-різному. При цьому в процесі розвитку господарських відносин у кожній країні формувалися певні національні особливості ведення бухгалтерського обліку та узагальнення інформації. Однак має місце певна схожість зовнішніх факторів (економічних, політичних тощо) різних країн, що обумовлює наявність багатьох спільних рис систем бухгалтерського обліку цих країн.

До основних чинників впливу на побудову і функціонування національних систем бухгалтерського обліку відносяться: 1) загальноекономічна ситуація в країні; 2) наявність законодавчої бази; 3) вплив видатних теоретиків і професійна самоврядність; 4) розкриття фінансової інформації; 5) система оподаткування; 6) юридичне середовище; 7) національні особливості; 8) загальна атмосфера в країні; 9) джерела фінансування; 10) вплив інших країн.

Певна схожість зовнішніх чинників у двох різних країнах, як правило, обумовлює і наявність багатьох загальних меж систем бухгалтерського обліку, які в них використовуються. Це дозволяє провести класифікацію національних

систем обліку.

Класифікація моделей обліку сприяє більш точному визначенню подібних і відмінних характеристик щодо ведення обліку і подання інформації у фінансовій звітності в різних країнах світу.

Причини і необхідність класифікації систем бухгалтерського обліку полягають в такому:

- сприяє більш точному визначенню спільних та відмітних меж між країнами;

- допомагає зміцненню в країні бухгалтерського обліку і обрати найбільш придатну для даної країни систему;

- є хорошим пізнавальним інструментом, надає прекрасну можливість зосередиться на "ключових країнах", кожна з яких є прикладом підходу до формування системи бухгалтерського обліку та звітності конкретного типу;

- є орієнтиром, який дозволяє передбачити проблеми, які можуть виникнути перед країною, дії подібної системи.

Кількість класифікації залежить від того, яка ознака є в основі класифікаційного групування. Частіше за все в економічній та обліковій літературі системи обліку класифікують за суб'єктивно-географічною ознакою.

Виділяють такі системи обліку:

- ❖ Англо-американську;
- ❖ Континентальну;
- ❖ Південноамериканську;
- ❖ Країн Східної Європи (радянської орієнтації);
- ❖ Ісламську;
- ❖ Інтернаціональну.

Деякі економісти виділяють англійську і американську системи в дві окремі групи, а також окрему німецько-датську групу (Нідерланди, Швейцарія, Норвегія, Швеція, Данія, Фінляндія). В економічній літературі має місце окремі виділення таких національних бухгалтерських систем: країн Європейського Союзу, Французької, Організації Об'єднаних Націй тощо.

Розглянемо особливості наведених систем обліку.

Англо-американська система (Великобританія, Австралія, США, Канада, Індія, Нідерланди, Пакистан, Мексика та ін.) вважається найбільш ліберальною і найменш консервативною, оскільки вона містить альтернативні варіанти оцінки і обліку. Обрані підприємством варіанти оформляються у вигляді облікової політики. Плани рахунків є професійними, тобто розробляються підприємствами самостійно. Характерні фінансові основи обліку, тобто існує тісний зв'язок з акціонерним капіталом та цінними паперами різного рівня.

Континентальна система (Австрія, Греція, Іспанія, Італія, Франція, Німеччина, Японія та ін.) орієнтована на банки і податкові правила. Бухгалтерський облік характеризується значною консервативністю. Має регламентовану основу, але в альтернативних варіантах оцінки. План рахунків може бути єдиним професійним. Притаманна висока залежність від банківської

системи і держави.

Південноамериканська система (Аргентина, Бразилія, Перу, Уругвай, Еквадор та ін.) орієнтована виключно на податкові правила. Методологія бухгалтерського обліку законодавчо уніфікована і передбачає обов'язковий перерахунок звітності на зміну цін. Характерні жорсткі вимоги держави до обліку і контролю доходів фірм і населення.

Ісламська система (країни Близького Сходу) знаходиться під значним впливом релігійних ідей і має свої особливості: забороняється отримувати дивіденди як прибуток; при оцінці активів і зобов'язань компанії перевага надається ринковим цінам.

Система країн Східної Європи (радянської орієнтації). Їм притаманні риси: єдина бухгалтерія, витратна база плану рахунків, мета облікової системи – зниження собівартості.

Окремо виділяють також такі національні бухгалтерські системи, як:

• ***Країн Європейської Співдружності*** – дві бухгалтерії (загальна та аналітична), прибуткова база плану рахунків, мета облікової системи – збільшення прибутку.

• ***Інтернаціональна система***. Необхідність розвитку цієї системи випливає з потреби в міжнародній погодженості обліку, насамперед в інтересах МНК і іноземних учасників міжнародних валютних ринків.

При розгляді питання організації бухгалтерського обліку в зарубіжних країнах виділяють дві домінуючі моделі обліку:

1) англо-американську модель, яка практикується більшістю американських, англійських, японських, канадських і голландських підприємств і є, безумовно, домінуючою у світі;

2) французьку модель (учені називають її німецькою для франко), яка значно поширена в Європі. Деякі іноземні експерти виділяють "змішану" модель, яка сполучає в собі риси двох домінуючих моделей.

6.3. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ТА ПРИНЦИПИ БУДОВИ ПЛАНУ РАХУНКІВ РІЗНИХ КРАЇН СВІТУ

Під ***планом рахунків бухгалтерського обліку*** розуміють систему бухгалтерських рахунків, яка передбачає їх кількість, угрупування і цифрове позначення залежно від об'єктів і мети обліку.

План рахунків має виконувати певні функції:

- надавати інформацію для внутрішніх і зовнішніх користувачів;
- задовольняти інформаційні потреби різних рівнів управління;
- забезпечувати складання форм фінансової звітності безпосередньо за даними бухгалтерських рахунків і субрахунків, а також можливість розрахунків за системою національних рахунків макроекономічних показників;
- агрегувати інформацію окремих рахунків і субрахунків з метою одержання узагальнюючих та консолідованих даних, можливості гнучкого трансформування рахунків і субрахунків без порушень загальної структури плану;

- ідентифікувати рахунки з показниками та статтями фінансової звітності підприємства і приміток до звітів, що забезпечує логічність побудови звітності та зручність при її складанні.

План рахунків визначає єдність інформаційної системи кожного підприємства.

Як і будь-яка інша бухгалтерська категорія, план рахунків має тривалу історію розвитку. Спочатку кожен бухгалтер на своєму підприємстві самостійно, на свій розсуд, формував план рахунків. Потім були спроби побудувати єдиний план рахунків з метою забезпечення достовірності і створення довіри до бухгалтерського обліку, підвищення його управлінських функцій, втілення на його основі системи оподаткування, що діє.

Перша спроба побудувати єдиний план рахунків належить А. де Графові, який в 1693 р. виділяв дві групи рахунків: "живі", які включали особові рахунки власника і рахунки третіх осіб, і "мертві": "Товари", "Кораблі", "Нерухомість", "Каса" і тому подібне.

Потім в 1775 р. Е. Дегранж запропонував єдиний план рахунків, звівши всю безліч синтетичних рахунків до п'яти: "Товари", "Каса", "Рахунки до здобуття", "Рахунки до сплати" і "Прибуток". Дегранжа вважають засновником плану рахунків у сучасному розумінні. У 1894 р. А. Годефруа виклав ідеї, які представляли план рахунків для великих підприємств, – промислових або торговельних. Саме А. Годефруа поклав початок традиції побудови плану рахунків, заснованого на розкритті розділів бухгалтерського балансу.

Е. П. Леоте і А. Гильбо в 1903 р. розробили перші плани, які претендували на гармонізацію обліку. Вони виходили з того, що в основі плану повинна лежати ідея персоніфікації рахунків, але їх план рахунків не залишив помітного сліду в теорії обліку і тим більше не мав глибоких наслідків у практичній роботі бухгалтерів.

План, виконаний швейцарським автором Й. Ф. Шером, в кінці XIX ст. на початку XX ст. був якнайповнішим. План був заснованим на ідеї балансового угрупування. Й.Ф. Шер виділяв три групи рахунків: ***А*** – рахунки майна, які розташовуються по низхідній ліквідності, – від каси через рахунки розрахунків (розглядаються як активно-пасивні) до рахунків основних засобів; закінчується серія рахунками виробництва; ***В*** – рахунки капіталу, до яких належать рахунки власних засобів і результатів; ***С*** – чисто процедурні рахунки (рахунки вступного та заключного балансу).

Й.Ф. Шер сформулював шість концептуальних вимог до плану рахунків: повнота; універсальність; легітимність; ліквідність; мобільність; правдивість. Він використовував і позабалансові рахунки, називаючи їх "вставними", і відносив до них рахунки, які слугують не для відображення величини майна, а мають на меті показати юридичну структуру майна. Усі ці рахунки мали суто юридичний характер.

Тому, на його думку, вживання "вставних" рахунків складає не господарська, а юридична вимога до бухгалтерії. Замість трактування розміщених в активі цінностей як володіння вводилося їх трактування як власності. Вважається, що саме з того часу почали свідомо використовувати

“вставні” позабалансові рахунки.

На створення єдиних планів рахунків у ХХ ст. вплинули такі чинники: функціонування аудиту; розвиток господарського права; виникнення фінансових імперій; тенденції стандартизації в багатьох сферах людської діяльності; складання консолідованої фінансової звітності; удосконалення систем освіти.

У 1901 році відбувся якісний стрибок у формальній організації планів рахунків, пов’язаний з ім’ям видатного бельгійського систематизатора і бібліотечного діяча Поля Отле. Він перегрупував план рахунків Е. Леоте і А. Гильбо і зробив його десятковим, завдяки чому кодування рахунків отримало чіткий зміст, полегшилося зберігання карток, на яких велися бухгалтерські рахунки; використання машин пояснювалося легкістю сортування перфо- і дуаль-карт; диференціація облікових ознак могла бути практично безкінечною.

Були і інші спроби створення єдиного плану рахунків, проте всі плани рахунків, які пропонувалися до 20-х років ХХ ст., розвивали структуру бухгалтерської звітності і тому ігнорували процес кругообігу капіталу. Крім того, вони недостатньо розкривали механізм здійснення витрат і виникнення доходів. Перша серйозна спроба здолати ці недоліки була зроблена в 1927 р. професором Кельнського університету Е. Шмаленбахом у праці “Плани рахунків”.

Новим у плані Е. Шмаленбаха стало те, що, по-перше, він трактував план рахунків не як такий, що розвиває статті балансу, а такий, який відображає кругообіг капіталу, і, по-друге, його план зв’язував кругообіг і план рахунків з децимальнім принципом. В його основу було покладено ідею виробничого і, перш за все, промислового обліку. Плану Е. Шмаленбаха був властивий монізм, тобто традиційне для німців об’єднання в єдиній системі виробничої і торговельної бухгалтерії.

Але існували й недоліки, властиві плану Е. Шмаленбаха. План, що охоплює фінансові і управлінські рахунки, які являють інтерес для адміністрації, у деякій мірі призводить до порушення комерційної таємниці. У плані Шмаленбаха велика увага приділяється управлінському обліку, але майже не береться до уваги фінансовий облік.

Не зважаючи на це, план рахунків за принципом кругообігу капіталу, запропонований в роботах Е. Шмаленбаха, превалював майже по всій континентальній Європі у першій половині ХХ ст. і був взятий за основу майже повсюдно.

У світовій практиці найвідомішими є три основні напрями в побудові планів: матричний, лінійний, ієрархічний. За *матричної побудови* плану рахунків усі рахунки розділяються на класи і групи, в яких виділяються підкласи, групи рахунків і самі рахунки. *Лінійна побудова* плану передбачає послідовний виклад номенклатури синтетичних рахунків, зведених в групи (наприклад, план рахунків американської фірми). У такому плані не застосовуються субрахунки, що спрощує вибір кореспонденції рахунків, спрощує організацію аналітичного обліку.

Ієрархічна побудова плану передбачає послідовний виклад номенклатури синтетичних рахунків з виділенням субрахунків.

Аналізуючи плани рахунків зарубіжних країн, можна виділити окремі моменти:

1. Чітке виокремлення чотирьох категорій в плані рахунків:
- балансові рахунки (активні, пасивні, активно-пасивні);
- рахунки витрат – випуск – результати;
- рахунки, які здійснюють зв'язок між фінансовою та управлінською бухгалтерією;
- рахунки управлінської, маржинальної, аналітичної, допоміжної бухгалтерії.

2. Визначення фінансового результату роботи підприємства 4 різними способами за 4 категоріями рахунків;

3. У більшості національних рахунків виокремлюють основні рахунки, субрахунки першого і другого порядку. При цьому коліровка рахунків проводиться, як правило, за десятковою системою.

Виділяють два основні підходи до структури плану рахунків:

1) ***двокруговий принцип***, тобто виділення двох автономних систем рахунків відповідно до завдань фінансового і управлінського обліку. Цей підхід реалізований в планах рахунків країн континентальної облікової моделі, у тому числі в більшості країн-членів ЄС;

2) ***інтегрований принцип***, згідно з яким рахунки управлінського обліку кореспондують з рахунками фінансового обліку в межах єдиної системи рахунків. Такий підхід є характерним для великих промислових підприємств країн англо-американської облікової системи.

Крім цього, країни світу можна поділити на дві групи стосовно обов'язковості та єдності плану рахунків:
- англо-американська група;
- європейсько-континентальна група.

Країни, що входять до англо-американської групи (Англія, США, Канада, Японія та ін.), не сформували єдині національні плани рахунків, а використовують лише професійні плани рахунків. Кожне окреме підприємство розробляє свій індивідуальний рахунковий план, з огляду на вимоги міжнародних стандартів і рекомендації, розроблені недержавними професійними організаціями бухгалтерів.

У країнах європейсько-континентальної групи (Франція, Німеччина та ін.) план рахунків затверджується в централізованому порядку і є єдиним та обов'язковим для використання всіма підприємствами.

У світі створені також три регіональні плани рахунків (1960–1980 рр.):
- План рахунків ЄС;
- План рахунків Африканського Союзу;
- План рахунків латиноамериканських держав.

План рахунків ЄС побудований з точки зору визначення бухгалтерського обліку, насамперед як функції управління та системи інформаційного забезпечення прийняття економічних рішень. Розроблений він з урахуванням положень Четвертої Директиви ЄС від 25 липня 1978 р., що встановлює єдині норми і вимоги для країн-учасниць, які координують національні облікові

системи, і є основою створення європейської регіональної системи бухгалтерського обліку країн-членів ЄС.

План рахунків Африканського Союзу розроблений у 1969 р., запроваджений як національний план рахунків в облікових системах більшості країн Африки та рекомендований міжнародними організаціями для країн, що розвиваються. Побудований цей план рахунків під значним впливом французької облікової системи і характеризується чітким виділенням дев'яти класів рахунків, поділених на два розділи: рахунки фінансової бухгалтерії і рахунки управлінської бухгалтерії.

План рахунків у США.

Характерною ознакою британо-американської облікової системи є відсутність загальноприйнятих національних планів рахунків. Отже, в США не існує єдиного, законодавчо регламентованого плану рахунків. Існують певні рекомендації зі складання плану рахунків, що наводяться в посібниках з фінансового обліку. Але ці посібники носять чисто рекомендаційний характер і просто допомагають бухгалтерам більш низької кваліфікації в розробці реального плану рахунків.

Американські фірми вправі використовувати власні плани, розроблені ними відповідно до своїх потреб. Але рахунки повинні приблизно співпадати з назвами статей балансу або звіту про прибутки і збитки компаній. Такі плани рахунків являють собою сукупність всіх рахунків фірми з відповідними індентифікаційними номерами.

Але відсутність єдиного плану рахунків не означає, що в США та в країнах британо-американської системи обліку в цій сфері панує анархія. Усі професійні плани рахунків будуються на певних принципах, на підставі яких кожна компанія самостійно формує свій план рахунків. Так, у США всі рахунки поділено на *шість груп*: 1) *Активи*; 2) *Пасиви*; 3) *Власний капітал*; 4) *Прибутки*; 5) *Витрати*; 6) *Податки*.

При складанні плану рахунків застосовуються різні кодові системи. Найпростіша з них передбачає двозначне кодування. Для більш крупних підприємств може застосовуватися тризначна система кодування, коли поряд з синтетичними рахунками використовуються і аналітичні рахунки.

Перша цифра коду відповідає порядковому номеру розділу плану рахунків. Друга цифра – номер рубрики в складі розділу. Наприклад: 11 – кошти; 12 – короткострокові цінні папери; 13 – дебіторська заборгованість; 14 – товарно-матеріальні запас; 15 – інші оборотні кошти; 16 – власність, будівлі, обладнання; 17 – довгострокова дебіторська заборгованість; 18 – інвестиції; 19 – інші необоротні засоби.

Далі йдуть рубрики, кодові номери яких починаються з двійки і відносяться до пасивів.

Рубрики, що починаються з трійки, характеризують стан капіталу власників компанії. У розділі "Доходи" за першою цифрою коду – четвіркою – стоїть нуль, а рубрики нумеруються по третій цифрі.

У рубриці витрат 51 відповідає собівартості реалізованої продукції, 52 –

витратам збуту тощо. У рамках цих рубрик існують субрубріки, наприклад: 111 – готівкові кошти (залишки на рахунках у банку) або 131 – дебіторська заборгованість за торговими операціями.

Дроблення рубрик посилює різноманітність між планами рахунків різних компаній, бо в міру поглиблення деталізації більшою мірою проявляється специфіка їх діяльності.

План рахунків Німеччини.

Зазначимо, що в Німеччині, попри загальнонаціональний характер, до плану рахунків висуваються мінімальні вимоги, які надають достатню кількість фінансових можливостей для впорядкування рахунків за допомогою різних критеріїв систематизації. У п. 238 Торгового кодексу Німеччини при побудові підприємствами робочого плану рахунків висуваються такі вимоги:

- порядок, що дозволяє поділ рахунків на активні, пасивні, витрати і доходи;

- поділ рахунків всередині цих груп, що дозволило скласти законодавчо встановлені форми звітності.

Рекомендація, предметом якої виступає загальна схема побудови системи рахунків, називається ***номенклатурою рахунків***. Відповідно підприємства можуть використовувати загальну систематизацію рахунків, яка міститься у номенклатурі, для того, щоб самостійно визначати вигляд і ступінь поділу основних рахунків залежно від індивідуальних особливостей підприємства. Поділ рахунків на класи відбувається на основі двох принципів:

- послідовності обліку (процесний принцип);
- структури звітності (балансовий принцип).

Принцип послідовності при побудові плану рахунків орієнтується на послідовність обліку. Ця основна ідея знаходить відображення в єдиній номенклатурі рахунків промисловості (ЄНРП). Вона була видана у 1951 р. Федеральним союзом німецької-промисловості як рекомендація, ґрунтується на теорії Е. Шмаленбаха і покладена в основу побудови державної номенклатури рахунків.

На практиці більш поширеним у Німеччині є використання Промислової номенклатури рахунків.

Десяткове кодування в Промисловому плані рахунків Німеччини 1992 р. дозволяє виділити:

- балансові рахунки (класи 0–4);
- рахунки витрати-випуск (класи 5–8);
- рахунки управлінської бухгалтерії (клас 9).

Законодавцями Німеччини рекомендується використання Плану рахунків (класифікованого переліку рахунків бухгалтерського обліку) для того, щоб бухгалтерія підприємства відповідала вимогам Закону про впорядкованість ведення книг. Історичний розвиток різних галузей господарства Німеччини виявив різні потреби у впорядкуванні бухгалтерського обліку. Тому союзами підприємців різних галузей національної економіки і торгово-промисловими палатами Німеччини були розроблені і визнані для загального застосування в

цих галузях плани рахунків, що відповідають потребам звітності в галузі. У промисловості, наприклад, використовується план рахунків, що введений в 1987 р. і відповідає специфіці виробничого процесу підприємства.

Підприємства розробляють плани рахунків залежно від власних потреб розвитку, але, не порушуючи загальних принципів, зокрема, структури Плану рахунків (табл. 6.3) і номенклатури рахунків. Номенклатура рахунків містить 10 розділів, пронумерованих цифрами від 0–9, які стоять на першому місці в номерах рахунків. Розділи номенклатури рахунків поділено на 10 груп, пронумеровані цифрами від 0 до 9, займають друге місце в номерах рахунків. Групи номенклатури рахунків розподіляються на 10 рахунків, вони займають третє місце в номерах рахунків. Рахунки підрозділяються на 10 субрахунків (четверте місце в номерах рахунків).

Таблиця 6.3

Структура Плану рахунків Німеччини

Клас рахунків	***Зміст***
0	Постійні активи та капітал
1	Фінансові рахунки
2	Доходи і витрати
3	Матеріали
4	Витрати (за елементами)
5–6	Рахунки собівартості
7–9	Рахунки управлінського обліку

План рахунків Франції.

Французький план рахунків (Plan comptable general, PCG) є найповнішим проти планів рахунків, прийнятих в інших країнах Західної Європи. Першу редакцію Спільного плану рахунків розробила Комісія з уніфікації бухгалтерського обліку ще у 1947 році. Це дозволило узгодити рахунки бухгалтерського обліку, які найчастіше використовувались, і форми найважливіших звітних документів та забезпечило порівнянність показників діяльності окремих компаній.

Французький Національний план рахунків переведений на інші мови та тією чи іншою мірою використаний багатьма країнами світу. Наприклад, загальні плани рахунків Іспанії та Бельгії, які перебувають у національній близькості до сфери політичного та економічного впливу свого потужнішого сусіда, та деяких африканських держав (Алжир, Марокко, Туніс) побудовано за французьким зразком.

Сучасний Загальний план рахунків Франції являє собою сукупність правил ведення бухгалтерського обліку. Його основні завдання зводяться до Стандартизації:

- організація системи бухгалтерського обліку лише на рівні окремих компаній, загальних дисконтних понять і бухгалтерських записів, і навіть характеру їхнього впливу на активи і пасиви, фінансовий стан та фінансовий результат;

- способи надання підприємствами даних про активи і пасиви, фінансовий

стан та фінансовий результат.

Національний план рахунків Франції складається з трьох розділів обсягом 374 сторінки, включаючи положення, термінологію, систему рахунків загального (фінансового) і аналітичного (управлінського) обліку. Загальний план рахунків Франції містить перелік рахунків та має значну деталізацію. Його побудовано за десятковою системою класифікації.

Номери основних рахунків складаються з двох цифр, перша з яких означає клас, друга – порядковий номер рахунку у відповідному класі. Позиція цифри, і навіть сама цифра номера рахунку, яка наступна за першою, свідчить про суть і структуру операцій. Передусім підкреслимо, що рахунками першого порядку є двозначні рахунки, закінчення яких від 1 до 8, і навіть нуль, означають групування господарських операцій, які відносяться до даного класу, крім рахунку 28 "Амортизація основних засобів", за своїм змістом є протилежним змісту інших рахунків класу 2 "Необоротні активи".

Сучасний французький план рахунків являє собою однорідні рахунки, об'єднані в класи рахунків. Класи 1–5 визначають результат, що випливає зі зміни майнового стану фірми, класи 6–8 – результат, що визначається величиною витрат і випуску, клас 9 (рахунок 90) – результат, що визначається в процесі трансформації витрат з фінансового в управлінський облік, клас 9 (рахунки 92–98) – виробничий результат, що визначається за відповідними центрами відповідальності. Це дозволяє обчислити показник прибутку (маржі) на різних рівнях управління як підсумковий результат діяльності підприємства і прибуток різними способами з метою оподаткування у фіскальній політиці залежно від форм власності і розмірів підприємства та з метою надання управлінцям підприємства. Структуру Французького плану рахунків представлено в табл. 6.4

Таблиця 6.4

Структура Плану рахунків Франції

Клас рахунків	***Зміст***
Фінансовий облік	
Балансові	
1	Капітал (власний акціонерний капітал, позики)
2	Необоротні активи
3	Запаси і незавершене виробництво
4	Рахунки до отримання і рахунки до оплати
5	Фінансові
Оперативні	
6	Витрати
7	Доходи
Спеціальні	
8	Спеціальні
Управлінський облік	
9	Рахунки контролю за витратами, групування та політичного аналізу.

План рахунків Іспанії.

Бухгалтерський облік в Іспанії бере свій початок із часів Середньовіччя, коли вона була великою світовою державою. Офіційно регулювання бухгалтерського обліку почалося з моменту введення у 1829 р. Комерційного кодексу, який було покладено в основу ведення бухгалтерського обліку. Подальший розвиток бухгалтерський облік одержав у Комерційному кодексі 1885 р., який досі діє, але з деякими змінами. Істотні зміни до Комерційного кодексу було внесено у 1989 р., що було викликано необхідністю приведення облікової системи Іспанії у відповідність до вимог директив ЄС.

Але методологічні питання ведення обліку досить повно було розкрито лише у 1973 р. у Загальному плані рахунків бухгалтерського обліку. Він містив низку правил, процедур обліку і зразків бухгалтерської звітності. Основою Іспанського плану рахунків став французький План рахунків бухгалтерського обліку (1959 р.).

Нині в Іспанії Загальний план рахунків має аналогічну будову з планом рахунків Франції. Він складається з чотирьох частин, перша частина дає чітке уявлення про спільну картину (номенклатуру) рахунків; друга – обліковий взаємозв'язок та облікові рішення; третя – вимоги до річного звіту; четверта – критерії оцінки.

План рахунків Росії.

З 1 січня 2001 р. в Росії діють новий План рахунків бухгалтерського обліку та Інструкція щодо його застосування, затверджені наказом Мінфіну РФ від 31.10.2000 р. № 94-н. План рахунків є єдиним і обов'язковим до застосування на підприємствах, які ведуть облік методом подвійного запису, усіх галузей національної економіки і видів діяльності (крім банків та бюджетних установ), незалежно від підпорядкованості, форми власності, організаційно-правової форми.

План рахунків бухгалтерського обліку являє собою модель реєстрації та групування економічної інформації про факти господарської діяльності. У ньому наведено найменування і номери синтетичних рахунків (рахунків першого порядку) і субрахунків (рахунків другого порядку).

В єдиному Плані рахунків усі рахунки бухгалтерського обліку згруповані у вісім розділів. Окремо виділені позабалансові рахунки. Основою групування рахунків по розділах є економічні особливості об'єктів. У кожному розділі відображені економічно однорідні види майна, зобов'язань і господарських операцій. Розташовані розділи у певній послідовності, відповідно до характеру участі майна в його кругообігу. Спочатку відображені розділи з рахунками майна, необхідного для виробничого процесу (розділ I "Необоротні активи", розділ II "Виробничі запаси"). Потім показані розділи з рахунками витрат виробництва, готової продукції і товарів, грошових коштів і розрахунків (розділи III–VI). Таким чином, у перших шести розділах згруповані рахунки майна і процесів у сферах виробництва і обігу. Майно відображено по розділам за принципом ліквідності – від такого, що важко реалізується, до майна, що реалізується легко (ліквідність).

У наступних розділах відображені капітал та фінансові результати підприємства (розділи VII, VIII). Зобов'язання підприємства наведено у розділі VI. Єдині підходи до застосування Плану рахунків та групування економічної інформації на рахунках бухгалтерського обліку встановлює Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку. У ній наведено коротку характеристику синтетичних рахунків і субрахунків: розкрито їх структура та призначення, економічний зміст інформації, яка узагальнюється на них, порядок відображення найбільш поширених фактів господарської діяльності. Субрахунки, передбачені у Плані рахунків, використовуються виходячи з вимог управління підприємством на макрорівні (держава).

На підставі Плану рахунків та Інструкції з його застосування підприємства мають право самостійно розробляти внутрішній (робочий) план рахунків бухгалтерського обліку. При цьому не обов'язково використовувати всі синтетичні рахунки, наведені у Плані рахунків, дозволяється вибирати ті з них, які підприємству дійсно необхідні. Порядок ведення аналітичного обліку встановлюється підприємством з урахуванням положень (ПБО) та Інструкції про застосування Плану рахунків.

План рахунків України.

У плані рахунків України (на той час – УРСР), затвердженому у 1985 р., було реалізовано інтегрований варіант побудови. Синтетичні рахунки в ньому нумерувалися за порядковою системою (від 0 до 99), а субрахунки – за десятковою (від 1 до 9). При цьому номер розподілу плану рахунків не включався в код рахунка, а розділи містили в собі серію рахунків різної чисельності. Крім того, в цей план рахунків було закладено принцип постатейного (калькуляційного) обліку витрат, який визначався умовами планово-адміністративної системи і законодавчо регулювався типовими положеннями по плануванню, обліку і калькулюванню собівартості продукції (робіт, послуг) у промисловості, сільському господарстві, будівництві, торгівлі, сфері послуг.

Враховуючи те, що Україна зовсім, хоч і повільно, але послідовно входить у європейський і світовий економічний простір, бухгалтерський облік і закон, який регламентує порядок його ведення, повинні враховувати міжнародні норми і правила. Тож прийняття 16.07. 1999 р. Закону "Про бухгалтерський облік і фінансову звітність України" є важливою подією в економічному житті держави. Відповідно до ухваленого Закону, одним з основних документів, що регламентують систему бухгалтерського обліку країни, виступає План рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань господарських операцій підприємств і закупівельних організацій та Інструкція про застосування. План рахунків України ґрунтується на плані рахунків Франції.

Натепер в Україні застосовують чотири плани рахунків:

❖ План рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій (затверджений Постановою МФУ № 291 від 30.11.1999 р.);

❖ План рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій суб'єктів малого підприємництва (затверджений Постановою МФУ № 186 від 19.04.2001 р.);

❖ План рахунків бухгалтерського обліку в державному секторі (затверджений Постановою МФУ № 1203 від 31.12. 2013 р.);

❖ План рахунків бухгалтерського обліку банків України (затверджений Постановою НБУ № 280 від 17.06.2004 р.).

План рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій структурно складається з 10 класів, які включають балансові, номінальні та позабалансові рахунки. План рахунків зорієнтований на потреби складання фінансової та внутрішньої звітності, тому й чітко розмежовані балансові рахунки, об'єднані в класи з розділами активу і пасиву балансу, номінальні рахунки для обліку витрат, доходів і результатів діяльності, а також позабалансові рахунки.

Кожен клас рахунків має конкретне призначення та тісно пов'язаний з інформаційними потребами внутрішніх і зовнішніх користувачів. У Плані рахунків використано децимальну систему кодування, за якої кожна цифра в коді рахунка визначає відповідну складову (клас, синтетичний рахунок, субрахунок). Так, код 105 означає: 1 – клас "Необоротні активи"; 0 – синтетичний рахунок "Основні засоби"; 5 – субрахунок "Транспортні засоби". Таким чином, діючий План рахунків розрахований на максимально можливу кількість 99 рахунків першого порядку, а кожен рахунок може вмістити до 9 субрахунків (рахунків другого порядку). Діючий План рахунків містить 76 синтетичних рахунків, 73 з яких призначені для всіх видів діяльності.

6.4. РОЗРОБКА СТАНДАРТІВ (НОРМ) БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ ТА АУДИТУ

Стандарт ведення бухгалтерського обліку і звітності означає комплекс документально оформлених правил ведення обліку. Кожне з таких "правил" визначає термінологію, методи, засоби, суть обліку при відображенні того чи іншого явища. У контексті бухгалтерського обліку стандарти поділяються на національні стандарти бухгалтерського обліку і міжнародні стандарти бухгалтерського обліку. Між національними і міжнародними стандартами обліку існує тісний зв'язок. Національні стандарти є первинними, на їх основі розробляються міжнародні стандарти.

Отже, ***стандарт бухгалтерського обліку*** – це нормативний документ, що визначає правила й процедури ведення бухгалтерського обліку та складання звітності.

Облікові стандарти є результатом взаємодії багатьох факторів: економічних, політичних, історичних, міжнародних тощо. Необхідність розробки стандартів виникає в результаті конфлікту інтересів осіб відносно діяльності підприємства. Показники, які обумовлені в системі бухгалтерського обліку, впливають на розподіл благ між різними групами. Внаслідок цього не виключено, що на бухгалтера може бути здійснено тиск з метою прийняття

вигідного рішення для тієї чи іншої групи осіб. Тому стандартизація способів бухгалтерського обліку необхідна не тільки бухгалтеру, але й користувачам бухгалтерської звітності.

Ідея облікового стандарту зародилася серед німецьких юристів ще в 1878 р., хоча серйозна робота з розробки та впровадження стандартів розпочалась лише зі середини XX ст. У зв'язку з розвитком міжнародних економічних відносин, зі спеціалізацією і кооперацією виробництва, утворенням транснаціональних корпорацій досить гостро встала проблема неузгодженості облікових і аудиторських стандартів. З метою усунення таких невідповідностей виникла необхідність розробки відповідних положень. Поштовхом для розробки бухгалтерських стандартів послугував виступ Вільяма Ріплі на початку 20-х років, в якому американський учений розкрив майже повну практичну непридатність бухгалтерських звітів. Крім того, необхідність розробки стандартних положень бухгалтерського обліку пов'язана з новими вимогами до бухгалтерського обліку і бухгалтерської професії.

У 1936 р. Американська асоціація бухгалтерів видала перші стандарти, автором яких був В. Е. Патон. Але ця перша спроба не мала наукового характеру. Стандарти не об'єднали ідеї теоретиків та повсякденні проблеми практиків.

Професійні бухгалтерські організації різних країн також намагалися, досягти однаковості способів бухгалтерського обліку, які застосовувалися на практиці господарюючими суб'єктами. Наприклад, Інститут присяжних бухгалтерів Англії й Уельсу в 1946 р. почав публікувати рекомендації. Аналогічно поступили Австралійський інститут і Новозеландська спілка. Темами рекомендацій професійних організацій ставали, як правило, приватні питання, які з'являлися внаслідок появи труднощів на практиці.

У 1958 р. А. Дженнінгс спробував розробити стандарти, які б об'єднали ідеї теоретиків і повсякденні проблеми практиків. У 1973 р. був створений спеціальний орган для розробки методологічних проблем – Комітет з міжнародних стандартів обліку, об'єднуючий представників більш ніж 100 бухгалтерських організацій з 75 країн світу. Тому виникає парадоксальний, на перший погляд, висновок: немає жодної країни, система обліку якої відповідала б обліковим стандартам у повному обсязі.

У той же час про системи обліку більшості економічно розвинених країн можна сказати, що за основними вимогами вони відповідають міжнародним стандартам. В останні роки питання про стандартизацію бухгалтерського обліку викликали гарячі дискусії, які оформилися як ринковий і регулятивний підходи.

В основі ***ринкового підходу*** лежить припущення про те, що звітна інформація подібно до інших товарів і послуг є економічним товаром. Тому вона піддається впливу попиту (з боку користувачів) і пропозиції (з боку господарюючих суб'єктів). У взаємодії цих ринкових сил досягається рівновага, коли розкривається оптимальний обсяг інформації за оптимальною ціною. Прихильники такого підходу вважають небажаним, щоб стандарти були обов'язковими для виконання.

Захисники ***регулятивного підходу*** вважають, що помилки й аномалії ринку, а також очевидна асиметрія відносно кількості і якості інформації, яка доступна різним користувачам, призводить до зростання недовіри з боку інвесторів. Така ситуація може бути виправлена за допомогою регулювання. Але виникає питання, хто повинен встановлювати такі стандарти – професійні бухгалтерські організації, тобто приватний сектор, або органи, що представляють інтереси суспільства в цілому, тобто суспільний сектор. У сучасному бухгалтерському обліку існує величезний вплив на те, які практичні методи або стандарти будуть вважатися прийнятними. І цей вплив здійснюють владні організації, що беруть участь у їхній розробці.

Незважаючи на спроби гармонізувати стандарти розробкою прийнятих у міжнародному стандарті правил обліку, між системами обліку в різних країнах усе ж залишаються відмінності (рис. 6.3).

Рис. 6.3. Чинники, які визначають відмінності між системами обліку в різних кранах

У країнах англо-американської системи обліку розробкою принципів та стандартів займаються спеціальні професійні організації: в США – Американський інститут присяжних бухгалтерів; у Великобританії – Інститут присяжних бухгалтерів Англії та Уельсу; в Австралії – Інститут присяжних бухгалтерів Австралії тощо. Стандарти цих країн мають рекомендаційних характер.

В інших країнах, де облік будується на континентальній моделі, стандарти розробляються переважно законодавчими органами з більшим чи меншим ступенем впливу професійних організацій та носять нормативний характер (Франція, Італія, Іспанія, Німеччина, Україна, Росія тощо).

У багатьох країнах існують організації, які наділені правом встановлювати стандарти бухгалтерського обліку. Наприклад, у Великобританії у 1974 р. був створений шляхом перетворення Інституту присяжних бухгалтерів Англії, Уельсу й Шотландії, що існував з XIX ст., Консультативний комітет бухгалтерських організацій. У 1990 р. його функції були передані Раді

по стандартах бухгалтерського обліку (ASB), що призначається владою і підзвітна Раді з подання фінансової звітності (FRS) для суспільного сектору. У Канаді на рівні Співдружності провідною організацією є CICA, представництва якої є в кожній з десяти провінцій. Професійне регулювання бухгалтерського обліку в Австралії здійснюють дві організації: Австралійське суспільство дипломованих бухгалтерів-практиків (ASCPA), що існує з XIX ст. і налічує сьогодні близько 75 тис. чоловік, та Інститут присяжних бухгалтерів Австралії (ICAA), що виник шляхом послідовного об'єднання інших організацій, чисельністю близько 15 тис. чоловік. У Новій Зеландії розвитком бухгалтерського обліку займається Суспільство бухгалтерів країни (NZSA), що було створено шляхом перетворень різних професійних організацій, які існують із 1894 р.

Хоча стандарти в різних країнах мають різні назви (в США та Японії – система загальноприйнятих принципів; у Великобританії – документи про стандарти фінансової звітності, у Франції – норми; Росії – положення; в Україні – національні положення (стандарти) тощо), але їх будова та призначення є однаковими.

Кожний стандарт обліку має декілька типових розділів (вступ, визначення, опис суттєвості, власне стандарт, введення в дію), що дозволяє орієнтуватись в інформації, викладеній в стандарті.

Прийняття стандартів залежить від механізму введення їх в дію, від обсягу повноважень і ресурсів організацій, на які покладено завдання впроваджувати стандарти на практиці.

Національні стандарти Великобританії.

Початок розробки стандартів у Великобританії пов'язаний з 1970 роком, коли Інститут присяжних бухгалтерів Англії і Уельсу створив спеціальний комітет – Комітет з бухгалтерських стандартів, основним завданням якого була розробка стандартів фінансової звітності. У серпні 1990 р. він був скасований і створена нова незалежна організація – Рада зі стандартів бухгалтерського обліку, яка і є частиною єдиної структури, що регулює розробку стандартів обліку у Великобританії.

Як і в США, система стандартів обліку Великобританії відрізняється спадковістю. У Великобританії усе більш відчутним стає вплив ряду Директив ЄС з питань облікової практики і стандартів. У черговому Законі про компанії, прийнятому в кінці 1989 р., вперше з'являється згадка про стандарти бухгалтерського обліку. Закон вимагав від директорів великих компаній пояснень у примітках до фінансової звітності, чи була фінансова звітність підготовлена з дотриманням "відповідних стандартів бухгалтерського обліку", з коментарями причини суттєвої відмови від стандартів.

Закон уповноважив Міністерство торгівлі порушувати справи в суді, вимагаючи перегляду звітності, в якій відображена недостовірна інформація про стан справ компаній. Компанії, у фінансовій звітності яких зафіксовані істотні відхилення від облікових стандартів, самостійно доводять, що їх звіти відображують реальний стан справ.

Національні стандарти США.

Перші бухгалтерські організації були сформовані в Європі ще наприкінці XIX ст. Однак суттєвого впливу вони не мали. Американська асоціація суспільних бухгалтерів (AAPA) була створена в 1899 р. у штаті Нью-Йорк як об'єднання бухгалтерів-практиків, які в 1902 р. вони об'єдналися в межах штатів у Федерацію суспільств присяжних бухгалтерів США. У 1904 р. Федерація субсидіювала перший Міжнародний конгрес бухгалтерів, що проводиться й дотепер кожні п'ять років (крім періоду Другої світової війни). У 1916 р. асоціація була перетворена в Інститут бухгалтерів США, що налічував 1150 членів. У 1917 р. Інститут був перейменований в Американський інститут бухгалтерів і проіснував до 1957 р., коли був сформований Американський інститут дипломованих суспільних (присяжних) бухгалтерів (AICPA).

Бухгалтери-теоретики (викладачі університетів) в 1916 р. об'єдналися в Американську бухгалтерську асоціацію (AAA), що дозволило об'єднати зусилля вчених для проведення колективних науково-практичних досліджень.

Бухгалтери США, сфера інтересів яких була пов'язана з виробництвом і управлінням, у 1919 р. об'єдналися в Національну асоціацію бухгалтерів управлінського обліку (ICMA).

Бухгалтерський облік у другій половині XX ст. набуває занадто великого значення, щоб залишати всі рішення на розсуд одних бухгалтерів. Зміни, які відбуваються в англо-американських країнах, свідчать про те, що на перший план виходить механізм, котрий концентрує в собі сили фахівців з бухгалтерського обліку й уряду за участю інших зацікавлених сторін (представників банківських, страхових, фондових та інших інституцій). Так, в 1974 р. Американський інститут дипломованих присяжних бухгалтерів (AICPA) був перетворений на Раду з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку (IASB). Це було пов'язано з тим, що Американський інститут дипломованих присяжних бухгалтерів не справлявся із завданням регулювання бухгалтерського обліку з-за відсутності глибокої теоретичної бази. Із створенням Ради з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку теоретики й практики об'єднали свої зусилля. Іншою важливою регулюючою організацією є Комісія з цінних паперів і бірж (SEC), в обов'язок якої входить управління зовнішньою звітністю корпорацій. Саме SEC, будучи урядовою організацією, яка наділена відповідними владними повноваженнями, затверджує стандарти, що випускаються FASB, як загальноприйняті принципи бухгалтерського обліку (GAAP) – General Accepted Accounting Principles.

Таким чином, до кінця XX ст. внаслідок розвитку законодавчих норм, які регулюють діяльність корпорацій, і введення стандартів бухгалтерського обліку, бухгалтери мали все більше обмежень у виборі форм надання інформації для зовнішніх користувачів.

Сьогодні розробкою стандартів займаються декілька професійних організацій: 1) Американський інститут присяжних бухгалтерів; 2) Рада зі міжнародних стандартів бухгалтерського обліку; 3) Рада з стандартів обліку в державних установах; 4) Комісія з цінних паперів і фондових бірж; 5) Американська бухгалтерська асоціація.

Національні стандарти Німеччини.

У Німеччині стандартами бухгалтерського обліку виступають директивні закони.

Основною бухгалтерською організацією в Німеччині є Аудиторська палата – офіційний контролюючий орган, утворений при Міністерстві економіки в 1961 році. Крім того, із 1931 р. існує добровільна асоціація – Інститут присяжних аудиторів, до завдань якого входить розробка рекомендацій з бухгалтерського обліку і звітності. Помітного впливу асоціація, однак, не має: бухгалтери в Німеччині не стільки розробляють нові норми законодавства, скільки поважають старі. На практиці останнє слово зі спірних питань частіше залишається за Верховним Податковим Судом.

Національні стандарти Японії.

В Японії національні стандарти обліку і звітності мають силу закону і встановлюються певними державними органами: Радою з питань бухгалтерського обліку при Міністерстві фінансів; Бюро з цінних паперів Міністерства фінансів, Міністерства юстиції; Інститутом дипломованих громадських бухгалтерів-аудиторів.

Національні стандарти Франції

У Франції бухгалтерський облік жорстко контролюється державою. Методологія обліку має яскраво виражений національний характер, але відповідає міжнародним стандартам у консолідованій звітності.

Принципи обліку у Франції умовно можна поділити на традиційні і обумовлені приєднанням до нормативної бази Європейського союзу.

Діяльність французьких компаній фінансується в основному урядом і банками, тому бухгалтерський облік регламентується на державному рівні Торговим кодексом, Законом про виробничо-торгові компанії (1966 р.), Законом про національні компанії (1970 р.) і податковим законодавством. Так склалося, що юридична суть французької бухгалтерської системи базується на торговому та податковому законах.

Для Франції характерні високий рівень стандартизації бухгалтерського обліку і докладна методична проробка нормативних документів з бухгалтерського обліку. Правила складання звітності для французьких організацій розроблені в такий спосіб, щоб формувати вхідну інформацію для національної системи рахівництва, за допомогою якої держава контролює економіку. Така система склалася в результаті багатовікової традиції централізації управління і прагнення підприємців отримувати підтримку держави. Проте компанії, які здійснюють господарську діяльність на ринках іноземних держав, мають право складати звітність групи за правилами відповідного ринку.

Національні стандарти (норми) обліку і звітності Франції розробляють: Національна Рада з бухгалтерського обліку; Комісія з операцій з цінними паперами, Організація експертів бухгалтерського обліку і кваліфікованих бухгалтерів при Міністерстві юстиції. Однак головна роль належить

Національній Раді з бухгалтерського обліку, створеній Декретом від 7.02.1957 р. Вона є офіційною установою, яка підпорядковується Міністерству фінансів. Декрет визначає компетенцію, склад і умови функціонування Національної Ради бухгалтерського обліку. Вона працює самостійно і ухвалює рішення, тобто є незалежною від різних учасників процесу бухгалтерської стандартизації.

Діяльність професійної бухгалтерської організації – Товариства бухгалтерів-експертів (Ordre des Experts Comptables et des Comptables Agrees. OECC, 1881 р.) – визначається Міністерством фінансів і полягає в складанні звітності компаній, в ініціативному аудиті. Функціонує також Асоціація керівників.

Сучасне облікове законодавство взаємодіє з комерційним і податковим. Облікові стандарти розробляє Національна рада з бухгалтерського обліку (Conseil National dela Comptabilite, CNC, 1957 р.), яка є державним органом, який працює в тісній взаємодії з міністерствами економіки, фінансів та бюджетів, і одночасно незалежним від них.

Основні цілі НСБО – підготовка норм бухгалтерського обліку, форм бухгалтерських документів; координація проведення досліджень і навчання бухгалтерській професії.

Методологія обліку у Франції має яскраво виражений національний характер в індивідуальній звітності та відповідає міжнародним стандартам у консолідованій звітності. Причому консолідована звітність може складатися за обліковими правилами того фінансового ринку, на якому функціонує французька компанія.

Принципи побудови французької бухгалтерії можна поділити на традиційні і обумовлені приєднанням до нормативної бази Європейського Союзу. До традиційних принципів, які засновані на специфіці внутрішнього законодавства, є:

- обачність;
- відповідність;
- точне застосування бухгалтерських правил;
- вимога достовірного і сумлінного подання (впроваджено в бухгалтерську систему у 1980-і роки унаслідок приєднання до 4-ої та 7-ої директив Європейського Союзу).

Національні стандарти Росії.

У кінці 1990-х–на початку 2000-х років у галузі бухгалтерського обліку й звітності в Російській Федерації відбулися значні зміни, зумовлені Програмою реформування бухгалтерського обліку, затвердженою Постановою Уряду РФ від 6.0.1998 р. № 283.

Метою реформування – приведення національної системи бухгалтерського обліку Росії у відповідність до вимог ринкової економіки та МСФЗ.

Реформа проводилася по таких напрямах:

- удосконалення нормативно-правового регулювання;

- формування нормативної бази (національних стандартів) у відповідності до планів впровадження положень з бухгалтерського обліку в практику;

- методичне забезпечення (формування бухгалтерської професії, підготовка та підвищення кваліфікації спеціалістів з бухгалтерського обліку);

- міжнародне співробітництво (вступ та активна робота в міжнародних організаціях, взаємодія з національними організаціями, які є відповідальними за розробку стандартів бухгалтерського обліку та регулювання відповідної діяльності).

Отже, всі зміни в системі бухгалтерського обліку й звітності були спрямовані на забезпечення зацікавлених користувачів необхідною інформацією про фінансовий стан і фінансові результати діяльності господарюючих суб'єктів. За основний інструмент реформування обліку й звітності були взяті Міжнародні стандарти фінансової звітності.

Відповідно до цього було вжито таких заходів:

- внесення змін до Федерального Закону "Про бухгалтерський облік" від 21.11.1996 р. № 129-ФЗ з питань проведення атестації бухгалтерів;

- розробка та уточнення Положень з бухгалтерського обліку та звітності;

- введення у практику нового Плану рахунків та Інструкції з його застосування, видання на російській мові міжнародних стандартів фінансової звітності та словника термінів, які в них використовуються;

- розробка та затвердження методичних рекомендацій у розрізі окремих положень з бухгалтерського обліку, типових рекомендацій з організації бухгалтерського обліку для суб'єктів малого підприємництва з урахуванням вимог МСФЗ, перегляд форм первинних документів та регістрів бухгалтерського обліку.

Однак необхідно виокремити такі основні проблеми, які гальмують сучасний розвиток російського обліку й аудиту, а саме:

- несприятлива економічна ситуація;

- невиконання графіка розробки законодавчих актів по багатьох напрямах;

- постійне оновлення МСФЗ та відповідно непослідовність проведення гармонізації національного бухгалтерського обліку із МСФЗ;

- переважання фіскальних інтересів при підготовці бухгалтерської звітності.

Отже, враховуючи викладене, можна назвати такі напрями розвитку бухгалтерського обліку і аудиту в Росії:

- удосконалення базових принципів і правил бухгалтерського обліку, що забезпечують формування інформації для складання індивідуальної й консолідованої фінансової звітності;

- зближення правил податкового і бухгалтерського обліку;

- подальше удосконалення системи підготовки й підвищення кваліфікації кадрів, у тому числі користувачів бухгалтерської звітності;

- розвиток міжнародної співпраці у сфері бухгалтерського обліку, звітності й аудиторської діяльності;

- подальше підвищення ролі професійних суспільних об'єднань у розвитку й регулюванні бухгалтерської й аудиторської професії;

- розширення сфери контролю за якістю бухгалтерської звітності.

Національні стандарти України.

Регулювання системи обліку в країні може здійснюватися:

- державними органами, наприклад, Міністерством фінансів та іншими Міністерствами та відомствами;

- професійними бухгалтерськими організаціями;

- фінансовими установами, наприклад, фондовими біржами, які встановлюють правила та видають рекомендації;

- будь-якою комбінацією з наведеного.

До 01.01.2000 р. (набуття чинності Закону України "Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні" від 16.07.1999 р. № 996-XIV) бухгалтерський облік і звітність у нашій країні ґрунтувалися на:

- Положенні про організацію бухгалтерського обліку й звітності в Україні, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 03.04.1993 р. № 250;

- Вказівках з організації бухгалтерського обліку в Україні, затверджених наказом Міністерства фінансів України від 07.05.1993 р. № 25 (у редакції наказу від 15.01.1998 р. № 10, зареєстрованого в Міністерстві юстиції 03.02.1998 р. № 64/2504);

- Інструкції про порядок заповнення форм річного бухгалтерського звіту підприємства, затвердженої наказом Міністерства фінансів України від 18.08.1995 р. № 139, зареєстрованим у Міністерстві юстиції 01.09.1995 р. № 321/857;

- інших нормативних актах, положеннях й інструкціях.

Виходячи з цього фрагменту можна зазначити, що облікова система регулювалася державними органами. Однак зміни, що відбулися, у праві власності на засоби виробництва в 90-х роках унеможливили подальше використання відповідних нормативних актів, а отже, і зазначеної системи.

Унаслідок цього виникла нагальна потреба в реформуванні існуючої законодавчої бази.

Першим фундаментальним актом на цьому шляху слід визнати прийнятий 16.07.1999 р. Закон України "Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні", який чітко визначив правові засади регулювання, організації, ведення бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності в Україні.

Регулювання питань методології бухгалтерського обліку та фінансової звітності в Україні здійснюється Міністерством фінансів України, яке затверджує національні положення (стандарти) бухгалтерського обліку, інші нормативно-правові акти щодо ведення бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності. Значний внесок у цьому процесі покладається на Методологічну раду з бухгалтерського обліку, яка являє собою дорадчий орган при Міністерстві фінансів України. Персональний склад ради формується з

висококваліфікованих науковців, спеціалістів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, підприємств, представників громадських організацій, бухгалтерів та аудиторів України та затверджуються Міністром фінансів України.

У цьому процесі важко переоцінити роль Державного комітету статистики України. Згідно із Законом України "Про державну статистику" від 13.07.2000 р. № 1922-III Держкомстат України:

- організовує та проводить статистичні спостереження, аналіз та надання користувачам інформації про масові явища та процеси, що відбуваються в економічній, соціальній та інших сферах життя України та її регіонів;
- розробляє систему показників, за якими ведеться облік, розробляє та затверджує типові форми первинного обліку;
- узгоджує з Міністерством фінансів України та Національним банком України форми фінансової звітності підприємств та банків, а також порядок їх заповнення;
- розраховує та узагальнює, на підставі отриманих від суб'єктів господарювання форм квартальної та річної фінансової звітності, макроекономічні показники.

Міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади, у межах їхньої компетенції, відповідно до галузевих особливостей дозволено розробляти на базі національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку методичні рекомендації щодо їх застосування.

Суб'єкти підприємницької діяльності, яким відповідно до законодавства надано дозвіл на ведення спрощеного обліку доходів і витрат, ведуть бухгалтерський облік і подають фінансову звітність у порядку, встановленому законодавством про спрощену систему обліку і звітності.

Як бачимо, у різних сферах бухгалтерського обліку та фінансової звітності державне регулювання здійснюють: Міністерство фінансів України, Національний банк України (в банківському секторі), Державне казначейство України (в бюджетних установах), галузеві (профільні) міністерства та відомства, інші центральні органи виконавчої влади.

Однак зазначений вище перелік буде неповний, якщо не згадати про діяльність в законотворчому процесі **Федерації професійних бухгалтерів та аудиторів України** (далі – ФПБАУ), яку було створено у червні 1996 р. на першому З'їзді бухгалтерів та аудиторів України. У вересні того ж року було схвалено Статут Федерації та зареєстровано його в Міністерстві юстиції України.

Федерація представлена у всіх регіонах України 27 територіальними відділеннями і на сьогодні є найчисельнішою професійною організацією України. ФПБАУ є єдиною організацією в Україні, яка представляє професію бухгалтера й аудитора на міжнародному рівні; є членом Міжнародної федерації бухгалтерів, засновником та членом Євразійської ради сертифікованих бухгалтерів та аудиторів. ФПБАУ має угоди про співпрацю з багатьма професійними організаціями Європи.

Необхідно зазначити, що ФПБАУ є громадською професійною саморегулюючою некомерційною організацією, створеною з метою відстоювання інтересів представників бухгалтерської та аудиторської професій. Серед пріоритетів ФПБАУ: підвищення рівня професіоналізму фахівців-обліковців, поліпшення їх іміджу в суспільстві та покращення якості послуг, що надаються ними.

Стандарти в Україні отримали назву "Положення (стандарти) бухгалтерського обліку" (далі – П(С)БО). В Україні перехід до нових національних стандартів розпочався 01.01.1998 р., коли Національний банк України в примусовому порядку перейшов сам і перевів усі комерційні банки на міжнародні стандарти бухгалтерського обліку. Сучасні П(С)БО побудовані за вимогами міжнародних норм і правил.

Згодом Державна комісія з цінних паперів оголосила, що звіт за 1999 рік прийматиметься нею лише відповідно до міжнародних стандартів. Саме поняття національних стандартів бухгалтерського обліку в Україні офіційно було введене разом з прийняттям в першому читанні Закону "Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні".

Згідно із Законом України "Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні" П(С)БО – це нормативно-правовий акт, що визначає принципи й методи ведення бухгалтерського обліку й складання фінансової звітності, які не суперечать міжнародним стандартам. Упродовж 1999–2004 рр. відбулися суттєві зміни в системі бухгалтерського обліку в Україні в напрямі її гармонізації з міжнародними стандартами. Проте застосування МСБО є не метою реформування бухгалтерського обліку, а інструментом забезпечення потреб користувачів у якісній інформації, що дає правдиву картину фінансового стану й результатів діяльності суб'єкта господарювання.

За останні роки система обліку й звітності в Україні значно змінилася. Натепер прийнято 35 П(С)БО, в основу яких лягли 41 МСБО (IAS) та 8 МСФЗ (IFRS).

У національних П(С)БО дотримано вимоги МСБО з урахуванням економічних, правових, податкових особливостей та традицій нашої держави.

П(С)БО охоплюють усі чинні МСБО (крім стандартів, які стосуються звітності банків і пенсійних фондів), але не копіюють їх. Деякі національні стандарти об'єднують положення кількох МСБО, а в деяких випадках передбачаються національні стандарти, які не мають аналогічного міжнародного стандарту. Але всі національні стандарти базуються на МСБО та не суперечать їм.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте загальні тенденції розвитку обліку в країнах світу у XX ст.
2. Виділіть актуальні питання розвитку обліку в Німеччині.
3. Визначте загальні тенденції розвитку обліку у Франції.
4. Розкажіть про періоди розвитку бухгалтерського обліку в англомовних

країнах.

5. З'ясуйте основні чинники, які вплинули на національні системи бухгалтерського обліку.

6. Надайте характеристику існуючим системам обліку.

7. Назвіть основні принципи побудови планів рахунків.

8. Наведіть особливості формування плану рахунків у різних країнах світу.

9. В яких країнах з'явилися перші стандарти ведення бухгалтерського обліку?

10. Поясніть основні тенденції розвитку стандартів бухгалтерського обліку.

ТЕСТИ

1. Основними принципами, за якими організовано бухгалтерський облік у Франції у XX ст., є:

а) механізація обліку, економія часу, скорочення строків, безпечність, чіткість;

б) зіставність; зрозумілість, дохідність, періодичність;

в) єдиний грошовий вимірник; відповідність доходів і витрат; безперервність; періодичність.

2. Представниками персоналістського напряму розвитку бухгалтерського обліку в англо-американській школі є:

а) А. Літлтон, Д.О. Мей, Ф. Пікслей, Л. Робінсон, Д. Уайлдмен

б) В.Е. Патон, Дж. Каннінг, Р. Монтгомері, Г. Хетфілд ;

в) усі відповіді є правильними.

3. Представниками інституалістського напряму розвитку бухгалтерського обліку в англо-американській школі є:

а) В.Е. Патон, Дж. Каннінг, Р. Монтгомері, Г. Хетфілд ;

б) А. Літлтон, Д.О. Мей, Ф. Пікслей, Л. Робінсон, Д. Уайлдмен

в) усі відповіді є правильними.

4. Автором, який сформулював принципи системи стандартних витрат, був:

а) Ч. Гаррісон;

б) Д. Хіггінс;

в) Л. Діксі.

5. Джон Хіггінс є автором:

а) теорії стандартних витрат;

б) теорії прямих витрат;

в) теорії обліку витрат за центрами відповідальності.

6. Чарльз Кларк у 1933 р. створив метод обліку витрат на виробництві, сутність якого полягає в поділі витрат на постійні та змінні. Цей метод отримав назву:

а) директ-кост;

б) стандарт-кост;

в) ресібл-центр.

7. **Французька форма рахунків виникла з:**

а) іспанської;

б) ново італійської;

в) староіталійської.

8. Континентальна облікова модель характеризується:

а) тісними зв'язками з банками, які є основним джерелом капіталу підприємств;

б) чіткою юридичною регламентацією обліку і звітності;

в) усі відповіді є правильними.

9. Для британо-американської облікової моделі характерна:

а) високий рівень професійної бухгалтерської підготовки;

б) заборона отримання фінансових дивідендів;

в) орієнтація обліку і звітності на вимоги державного планування.

10. Поділ Плану рахунків Німеччини на класи вчинено на основі принципів:

а) послідовності обліку (процесний принцип);

б) структури звітності (балансовий принцип);

в) усі відповіді є правильними.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Фактори формування обліку в різних країнах світу у XXI ст.
2. Вплив професійних організацій на розвиток обліку в різних країнах світу у XX ст.
3. Комерційна освіта та підготовка облікових працівників у країнах світу XX ст.
4. Історичний розвиток та принципи побудови планів рахунків різних країн світу.
5. Вплив зарубіжних моделей обліку на розвиток облікової практики в країнах світу в XXI ст.
6. Міжнародні стандарти ведення бухгалтерського обліку та складання звітності.

Термінологічний словник

Стандартні витрати – це встановлені норми витрат, які засновані на натуральних вимірниках, які вводилися в систему бухгалтерських рахунків.

Гармонізація бухгалтерської практики – приведення національних бухгалтерських принципів та стандартів у відповідність до міжнародних.

Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку – сукупність правил, методів і процедур обліку, які розробляються Комітетом із міжнародних стандартів обліку та рекомендуються до застосування країнами світу.

Національна система бухгалтерського обліку – облікова система певної країни, що включає сукупність елементів обліку, пов'язаних між собою й об'єднаних в єдине ціле, якій притаманні свої методи оцінки активів, підходи

до складання форм звітності, способи контролю за діяльністю підприємств.

Національні стандарти бухгалтерського обліку – це нормативи з бухгалтерського обліку, які видаються для використання всередині певної країни і не суперечать Міжнародним стандартам.

Професійні організації з обліку – об'єднання бухгалтерів певних країн із метою підвищення статусу та престижу бухгалтерської професії, проведення науково-дослідної роботи у сфері бухгалтерського обліку, здійснення контролю за професійною відповідністю і якістю роботи бухгалтерів, з підготовки нормативних актів з обліку чи розробки бухгалтерських стандартів.

Стандарт ведення бухгалтерського обліку – комплекс документально оформлених правил ведення обліку, що визначають термінологію, методи, засоби, сутність обліку при відображенні того чи іншого явища.

Тема 7. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ

План:

1. Національні принципи бухгалтерського обліку.
2. Фінансовий та управлінський облік.
3. Основні принципи концепції управлінського обліку
4. Принципи концепції організації фінансового обліку.
5. Порядок складання фінансової звітності.
6. Елементи та принципи підготовки фінансової звітності.
6. Міжнародні стандарти обліку, основні принципи їх побудови.
7. Основні положення облікової політики при її реалізації в умовах орієнтації на розвиток ринкової економіки

7.1. НАЦІОНАЛЬНІ ПРИНЦИПИ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ

Система бухгалтерського обліку будується і функціонує на основі принципів. В економічній літературі наводиться різна їх кількість і неоднозначно трактується їх зміст, що значно ускладнює ведення бухгалтерського обліку.

Слово "принцип" походить від лат. "*principium*" (початок, основа), тобто означає першооснову, на якій будується певна теорія, вчення, наука, світогляд тощо.

Принципи – базові концепції, що лежать в основі відображення в обліку та звітності господарської діяльності підприємства, його активів, зобов'язань та власного капіталу.

Залежно від завдань, які ставить перед собою бухгалтерський облік, формується певна відповідна система його принципів. У процесі адаптації бухгалтерського обліку до змін в економіці, законодавстві відповідно змінюються його принципи. Вони не є сталою величиною, а можуть доповнюватись або скасовуватися за необхідності.

Кожна країна з власною системою бухгалтерського обліку має відповідні принципи, на яких ця система базується. Їх кількість різна, що визначається специфікою економіки, політичним устроєм, законодавством, вибраними пріоритетами, національними особливостями країни.

Бухгалтерський облік у зарубіжних країнах базується на основних принципах, які були вироблені світовою практикою бухгалтерського обліку.

Процес економічної інтеграції у світовому масштабі, інтернаціоналізація економіки і бізнесу привели до необхідності інтернаціоналізації та стандартизації обліку, який вважається мовою всього бізнесу. Інформаційне взаєморозуміння є важливою передумовою успішного розвитку бізнесу, економічної інтеграції країн. Тому знання загальноприйнятих принципів бухгалтерського обліку є умовою його вивчення та використання.

Такими широко визнаними фахівцями західних країн принципами бухгалтерського обліку є:

1) автономність компанії, її цілісність (Entity);
2) грошовий вимір (Money measurement);
3) функціонуюче підприємство (Going concern);
4) собівартість (Cost);
5) реалізація (Realization);
6) нарахування (Accruals);
7) відповідність (Matching);
8) періодичність (Periodicity);
9) постійність (Consistency);
10) обачність (обережність) (Prudence). У деяких джерелах цей принцип називають принципом консерватизму;
11) подвійність (The dual aspect concept);
12) суттєвість (Materiality).

Розглянемо, як трактується кожен із принципів міжнародною практикою.

1. ***Принцип автономності*** компанії називають ще принципом одиниці обліку. Відповідно до цього принципу господарська одиниця, яка ідентифікується в звітності, відокремлюється від її власників або інших одиниць. Облікова одиниця – це кожне окреме підприємство, відповідно до якого ведеться бухгалтерський облік і складається фінансова звітність. Рахунки підприємства повинні бути відокремлені від рахунків його власників.

2. ***Принцип грошового виміру***. Він означає, що гроші є загальним вимірником, за допомогою якого відображається господарська діяльність, і що грошова одиниця є універсальною базою для оцінки і аналізу в бухгалтерському обліку. Це не означає обмежень використання в обліку й інших вимірників, але узагальнення в обліку господарських процесів, що відбуваються на підприємстві, можливе лише за допомогою грошового вимірника.

3. ***Функціонуюче підприємство (Going concern)***. Цей принцип означає, що існує впевненість у продовженні діяльності господарської одиниці протягом розумного періоду часу, якщо відсутнє свідоцтво про зворотнє; що господарська одиниця не буде ліквідована в майбутньому. Власники

підприємства не мають наміру його продавати чи ліквідувати, що є важливою умовою для включення в баланс статей активів і зобов'язань за їх фактичною собівартістю, а не за ринковими цінами.

4. ***Принцип собівартості*** є основою оцінки активів. Згідно з цим принципом у бухгалтерському обліку відображається собівартість, яка враховує фактичні витрати на їх придбання (включаючи витрати на доставку, налагодження та введення в експлуатація) і виробництво, а не їхня ринкова вартість.

5. ***Принцип реалізації*** є основою визнання прибутку. Відповідно до правових норм реалізація визначається за моментом переходу права власності на актив від продавця до покупця. Тобто дохід від реалізації продукції враховується в момент доставки її споживачам, незалежно від того, коли будуть отримані реальні гроші.

6. ***Принцип нарахування*** – згідно з цим принципом результати операцій визнаються, коли вони відбуваються, а не тоді, коли отримуються або сплачуються грошові кошти і відображаються в облікових регістрах та фінансовій звітності тих періодів, до яких вони належать.

7. ***Відповідність.*** Даний принцип полягає в розмежовуванні доходів і витрат між періодами та в узгодженості доходів звітного періоду з витратами, завдяки яким одержано ці доходи, тобто у звітному періоді відображаються лише ті витрати, які виникли для одержання прибутку звітного періоду.

8. ***Принцип періодичності*** – оскільки користувачі бажають через певні періоди часу порівнювати фінансовий стан, результати діяльності та зміни у фінансовому стані підприємства, необхідно, щоб фінансова звітність відображала відповідну інформацію за попередні періоди.

9. ***Постійність***. За даним принципом в обліку протягом тривалого періоду часу не можна змінювати методи оцінки запасів або методи обліку витрат та інші облікові правила. Сукупність методів обліку, які обрало і використовує підприємство, називається ***обліковою політикою***. Постійне використання однакових методів оцінки запасів, нарахування амортизації, створення резервів, оцінка майна тощо забезпечує можливість зіставляти дані за різні періоди та реально оцінювати зміни у фінансовому стані та чистому прибутку підприємства.

10. ***Обачність, обережність (Prudence)***. У деяких джерелах цей принцип називають принципом консерватизму. Він застерігає від завищення оцінки реального фінансового стану підприємства. Згідно з цим принципом доходи обліковуються, коли можливість їх отримання стає цілком визнаним фактом, тоді як витрати та втрати повинні відображатися, коли їх здійснення є ймовірною, можливою подією.

11. ***Принцип подвійності*** базується на припущенні, що сума ресурсів підприємства не може бути більшою або меншою, ніж його зобов'язаня та капітал.

12. ***Принцип суттєвості*** означає, що суттєвою є корисна інформація, яка може впливати на прийняття рішень користувачами. Суттєвість залежить від обсягу статті та помилки, допущеної за певних обставин у зв'язку з

пропуском чи неправильним відображенням.

В Україні, згідно зі ст.4 Закону "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність", бухгалтерський облік і фінансова звітність ґрунтуються на таких основних принципах:

1) ***обачність*** – застосування в бухгалтерському обліку методів оцінки, які мають запобігти зниженню оцінки зобов'язань та витрат і завищенню оцінки активів і доходів підприємства;

2) ***повне висвітлення*** – усі господарські операції підлягають реєстрації на рахунках бухгалтерського обліку без будь-яких винятків. Фінансова звітність повинна містити всю інформацію про фактичні й можливі наслідки операцій підприємства та здатна вплинути на рішення, що приймаються на її основі;

3) ***автономність*** – активи та зобов'язання підприємства повинні бути відокремлені від активів та зобов'язань інших підприємств і власників цього підприємства;

4) ***безперервність*** – оцінка активів та зобов'язань підприємства здійснюється з припущення, що його діяльність триватиме в неосяжному майбутньому;

5) ***нарахування та відповідність доходів і витрат*** – для визначення результату звітного періоду потрібно зіставити доходи звітного періоду з витратами, здійсненими для отримання цих доходів. При цьому доходи і витрати відображаються в обліку та звітності в момент їх виникнення, а не в момент оплати грішми;

6) ***превалювання сутності над формою*** – фінансові операції та інші події обліковуються і розкриваються відповідно до їхньої сутності та економічної діяльності, а не лише згідно з їхньою формою;

7) ***історична (фактична) собівартість*** – пріоритетною є оцінка активів підприємства, виходячи із витрат на її виробництво та придбання;

8) ***єдиний грошовий вимірник*** – вимірювання і узагальнення всіх операцій у бухгалтерському обліку і фінансовій звітності здійснюється у валюті України;

9) ***періодичність*** – можливість розподілу діяльності підприємств на певні періоди часу з метою складання фінансової звітності;

10) ***сталість*** – постійне застосування підприємством обраних методів бухгалтерського обліку із року в рік. Зміна методів обліку повинна бути обґрунтована і розкрита у фінансовій звітності.

7.2. ФІНАНСОВИЙ ТА УПРАВЛІНСЬКИЙ ОБЛІК

Згідно із Законом України "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні", бухгалтерський облік – процес виявлення, вимірювання, реєстрації, накопичення, узагальнення, зберігання та передачі інформації про діяльність підприємства зовнішнім та внутрішнім користувачам для прийняття рішень.

Методологічно і організаційно бухгалтерський облік поділяють на

фінансовий та управлінський. Ці дві галузі єдиної системи обліку, кожна з яких має своє призначення і відіграє певну роль в управління підприємством, забезпечені необхідною інформацією різнопланових користувачів.

Фінансовий облік **–** сукупність правил і процедур, що забезпечують підготовку та оприлюднення інформації про результати діяльності підприємства та його фінансовий стан відповідно до вимог законодавчих актів і стандартів бухгалтерського обліку.

Фінансовий облік є своєрідним літописом діяльності будь-якого господарюючого суб'єкта незалежно від форм власності, дає можливість відтворити кожний господарський факт з усіма деталями.

Бухгалтерський фінансовий облік в умовах ринкової економіки має велике значення, оскільки, з одного боку, він дає можливість власникові чітко відмежовувати майно його суб'єкта господарювання від інших суб'єктів, що дозволяє здійснювати суворий контроль за змінами форм власності. А з іншого боку, бухгалтерський облік відображає процес формування активів суб'єкта господарювання і дає змогу простежити за всіма змінами, що відбуваються з майновими і немайновими засобами.

Метою ведення бухгалтерського фінансового обліку є надання користувачам для прийняття рішень повної, правдивої та неупередженої інформації про фінансове становище, результати діяльності та рух грошових коштів підприємства.

Основними завданнями бухгалтерського фінансового обліку є:

- додержання положень (стандартів) бухгалтерського обліку;
- побудова обліку на кожному підприємстві відповідно до особливостей його технології та організації виробництва, особливостей організаційної структури;
- забезпечення наявності первинної документації щодо кожної господарської операції та своєчасної обробки первинних документів;
- повне відображення всіх витрат підприємств за їх складовими елементами, а також усіх доходів підприємства і повсякденне зіставлення витрат з доходами, виявлення результатів кожного господарського процесу і загальних фінансових результатів діяльності підприємства;
- облік господарських активів, зобов'язань, капіталу та контроль за їх економним і раціональним використанням;
- виявлення резервів подальшого збільшення ефективності виробництва.

Введення бухгалтерського фінансового обліку здійснюється на основі Закону України "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні", Положень (стандартів) бухгалтерського обліку та інших нормативно-правових актах. Його ведення є обов'язковим для всіх суб'єктів господарювання.

Принципово важливим питанням фінансового обліку є методологія і організація обліку витрат і доходів. Саме в цьому питанні проявляються відмінності побудови фінансового обліку в різних країнах.

В Україні, як і в інших країнах СНД, діє інтегрований принцип відображення в обліку витрат, за якими елементи витрат в єдиному обліковому циклі групуються за цільовим призначенням (замовлення, види продукції

тощо).

Міжнародними організаціями з обліку рекомендовано організацію фінансового обліку за принципом "витрати–випуск", який застосовується в більшості країн з розвиненою ринковою економікою, у тому числі в ЄС.

За цим принципом витрати у фінансовому обліку відображаються загалом по підприємству. Для фінансового обліку розробляється детальна номенклатура елементів витрат і кожному елементу призначається бухгалтерський рахунок. Прикладом елементів витрат і відповідних рахунків є матеріальні витрати, роботи та послуги зі сторони, витрати на оплату праці, витрати на амортизацію, податки, збори та інші відрахування, фінансові витрати тощо. Кожен з елементів в аналітичному плані може поділятися на більш детальні елементи витрат за видами.

Окреслимо принципові відмінності.

За інтегрованим обліком витрат нарахування заробітної плати персоналу групується за цільовим спрямуванням, тобто відносяться на рахунки основного виробництва (в аналітичному обліку – на кожний вид продукції або замовлення), загальновиробничих або загальногосподарських витрат (за кожним видом окремо та в цілому по підприємству), а за принципом "витрати–випуск" нарахована заробітна плата у фінансовій звітності відображається записом:

Дт *"Витрати на оплату праці";*

Кт *"Розрахунки по оплаті праці".*

Доходи обліковуються за їх видами загалом по підприємству. Розробляється детальна номенклатура доходів за їх видами і створюється відповідна система рахунків, на яких накопичуються доходи підприємства за звітний період.

Наприкінці звітного періоду доходи порівнюються з витратами і визначається фінансовий результат. Таке зіставлення відбувається на рахунку "Фінансові результати звітного періоду", куди переносяться доходи з рахунків доходів і витрати з рахунків витрат. У разі необхідності до такого перерахування доходів і витрат роблять корегувальні записи для уточнення сум звітного періоду.

Отже, такий підхід дає змогу визначити у фінансовому обліку фінансові результати, не чекаючи калькуляції собівартості продукції.

За сучасних ринкових реалій, стрімкого розвитку підприємництва, посилення конкуренції в усіх галузях економіки гостро постають проблеми, пов'язані з управлінням підприємствами. Розв'язувати їх покликаний управлінський облік. Він дає змогу розглянути всередині підприємства систему оперативного планування, обліку та контролю окремих видів діяльності. Основним критерієм дієвості цієї системи є ефективне управління фінансовими та людськими ресурсами, а управлінський облік забезпечує для цього необхідний механізм.

Управлінський облік – сукупність методів і процедур, що забезпечують підготовку і надання інформації для планування, контролю і ухвалення рішень на різних рівнях управління підприємством.

Таблиця 7.1

Порівняльна характеристика фінансового та управлінського обліку

Ознака	***Фінансовий облік***	***Управлінський облік***
1. Мета обліку	Забезпечення зовнішніх користувачів інформацією про діяльність підприємства у формі фінансових звітів, які не є комерційною таємницею	Забезпечення необхідною корисною інформацією, у першу чергу всіх підрозділів підприємства для прийняття своєчасних і ефективних рішень
2. Головні користувачі інформацією	Зовнішні та внутрішні користувачі	Менеджери всіх рівнів управління
3. Обмеження	Законодавчі акти та стандарти бухгалтерського обліку	Відсутні
4. Обов'язковість ведення	Є обов'язковим, оскільки існує потреба постійного та повноцінного інформаційного забезпечення користувачів	Не є обов'язковим. Рішення про його ведення приймається керівництвом підприємства з урахуванням можливого ефекту від запровадження управлінського обліку і витрат, пов'язаних з його веденням
5. Використання вимірників	Грошовий	Натуральний, умовно-натуральний, трудовий, грошовий
6. Об'єкт аналізу	Підприємство в цілому	Центри відповідальності, види продукції тощо
7. Періодичність складання звітів	Квартальна, річна	За необхідності
8. Вимога до інформації	Обов'язкове дотримання принципів безперервності, суцільності, систематичності в процесі реєстрації даних. Інформація повинна бути абсолютно точною, зіставленою та узагальненою у відповідних формах фінансової звітності для подальшого використання в процесі аналізу	Використовується лише та інформація, яка безпосередньо стосується вирішення конкретних управлінських завдань. Гнучкість та швидкість надання інформації набагато важливіша, ніж її абсолютна точність і зіставність
9. Націленість	Оцінка минулого	Прогнозування
10. Відкритість даних	Відкритий для друку	Комерційна таємниця
11. Ступінь відповідальності за ведення обліку	Існує переслідування згідно із законодавством, оскільки неправильне ведення фінансового обліку призводить до викривлення фінансової звітності. Визначається чинним законодавством, професійними стандартами, традиціями певної облікової моделі	Фактично жодної. Управлінський облік є лише допоміжним інструментом у підготовці управлінських рішень, за правильність та ефективність яких відповідає менеджер підприємства. Визначається системою управління та професійними стереотипами управлінських бухгалтерів

Оскільки фінансовий облік забезпечує підготовку інформації про результати діяльності підприємства та його фінансовий стан для внутрішніх і

зовнішніх користувачів, застосовуючи загальні для всіх підприємств правила ведення обліку, то управлінський облік спрямований на забезпечення менеджерів підприємства інформацією, яка необхідна для ухвалення управлінських рішень.

Основними ознаками управлінського обліку є:

- ❖ методологія управлінського обліку підпорядкована запитам управлінської системи;
- ❖ управлінський облік пов'язує процес управління з обліковим процесом;
- ❖ управлінський облік забезпечує потреби менеджерів підприємства в інформації;
- ❖ інформація управлінського обліку є конфіденційною.

7.3. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ КОНЦЕПЦІЇ УПРАВЛІНСЬКОГО ОБЛІКУ

Сучасна концептуальна основа управлінського обліку викладена в публікації Міжнародної федерації бухгалтерів (МФБ) "Концепції управлінського обліку".

У цьому документі розглянуто чотири групи концепцій, пов'язаних з:

- ✓ з функцією;
- ✓ з використання результатів;
- ✓ з процесом і технологією;
- ✓ з потенціалом функції.

Основною метою запропонованих вище концепцій є визначення меж організації та практичної роботи персоналу відділу управлінського обліку. Разом з тим ці концепції стосуються певною мірою роботи менеджерів суб'єкта господарської діяльності, а це у свою чергу викликає серед зарубіжних і вітчизняних учених дискусії з приводу предмета, місця і ролі управлінського обліку.

Перша група концепцій описує функцію управлінського обліку з точки зору її орієнтації на:

- ❖ продуктивність ресурсів;
- ❖ створення вартості;
- ❖ господарські процеси;
- ❖ командні дії.

Отже, функція управлінського обліку спрямована на ефективне використання всіх ресурсів для створення вартості в інтересах усіх учасників, які залучені до процесів господарської діяльності, з урахуванням цілей та завдань відповідних груп персоналу.

Друга група концепцій пов'язана з використанням результату здійснення функцій управлінського обліку – з точки зору підзвітності, результативності та порівняння з еталоном. Це означає, що результати управлінського обліку оцінюють, з погляду на задану їм вартість, на підставі судження щодо перспективи використання цих результатів користувачами. Вартість, додана

управлінським обліком, може бути виражена мірою досягнення поставлених та узгоджених цілей. У свою чергу такі цілі мають відображати результат управлінського обліку, що є еталоном усередині підприємства.

Третя група концепцій пояснює зв'язок управлінського обліку з іншими процесами управління та є основою або керівництвом для розробки технологій, що використовуються в управлінському обліку.

При цьому доцільно розглядати:

- рівняння використаних ресурсів і створення вартості;
- взаємодію процесів управління;
- розроблення і оцінювання технології.

Управлінський облік застосовує особливу модель рівняння використаних ресурсів і створення вартості. Ця модель передбачає, що ресурси зазвичай оцінюють, виходячи з варіантів витрат, а створену вартість – на підставі задоволення поточних і довгострокових інтересів конкретних учасників (клієнтів, акціонерів тощо).

Використовуючи відповідні технології, управлінський облік створює та збагачує інформаційні ресурси, необхідні для здійснення всіх функцій управління.

Технології, які використовують в управлінському обліку, також можна оцінити, виходячи із співвідношення "витрачені ресурси – отримані вигоди".

Четверта група концепцій розглядає потенціал, необхідний для ефективного виконання функції управлінського обліку з позиції компетенції, безперервного вдосконалення, творчих можливостей критичної свідомості.

7.4. ПРИНЦИПИ КОНЦЕПЦІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ФІНАНСОВОГО ОБЛІКУ

Для організації обліку і технології обробки даних важливого значення набуває концептуальна модель, під якою розуміють фундаментальні поняття, які визначають будову й структуру фінансового обліку. Одним із таких понять є моделювання явищ і процесів.

Моделювання відносять до методів теоретичного дослідження. Модель господарського обліку необхідна для того, щоб замінити безпосереднє дослідження господарської діяльності в її різноманітності й багатоаспектності, що не під силу жодному, штучним утворенням, подільним до реально існуючого господарського процесу.

Моделювання означає відтворення характеристик об'єкта, який досліджується і недоступний для безпосереднього вивчення (фінансовий облік і є таким об'єктом) на іншому об'єкті, спеціально створеному для дослідження (модель обліку). Між об'єктом дослідження і його моделлю повинна існувати подібність, суть якої полягає в аналогічності функцій, здійснюваних об'єктом і моделлю.

Розробка концептуальних основ фінансового обліку стає актуальною в період переходу України до ринкової економіки та інтеграції у світове

співтовариство.

Концептуальна основа ґрунтується на закономірностях організації та методології фінансового обліку, які відбувалися у другій половині XX ст.

Намагання гармонізувати і стандартизувати облік у різних країнах, у тому числі і в Україні, пояснюється такими причинами:

- забезпечення інвесторів достовірною інформацією;
- полегшення роботи транснаціональних корпорацій;
- спільне використання бухгалтерських знань сприятиме вільному переміщуванню бухгалтерів з однієї країни в іншу та наданню допомоги країнам з дефіцитом спеціалістів.

Аналіз розвитку національних систем бухгалтерського обліку дозволяє розподілити всі існуючі моделі на чотири типи системи обліку та звітності:

- орієнтуються на макроекономіку;
- базуються на мікроекономіці;
- розуміють, як автономні дисципліни, що розвиваються, виходять з прагматичних завдань бізнесу;
- уніфікованого бухгалтерського обліку та звітності, що використовуються урядами держав для моніторингу, контролю за економікою.

Концептуальну основу треба розробляти, починаючи з характеристик облікової інформації, до яких відносять:

- види обліку та їх мету;
- якісні характеристики інформації;
- групи користувачів і методи задоволення їх потреб обмеження обліку і ставлення до окремих користувачів, форм і змісту інформації.

При розробці структури й змісту концептуальної моделі обліку слід визначити:

- бухгалтерський облік як систему, що складається з окремих підсистем і основних завдань кожної з них ;
- теоретичну модель побудови обліку;
- категорії обліку, закономірності, термінологію;
- суб'єкти і об'єкти обліку та їх облікове тлумачення;
- розробити моделі облікової політики держави.

Фінансовий облік організовується за єдиними правилами або принципами, які можна назвати закономірностями методології обліку. До таких закономірностей відносять принципи:

- собівартості (елементи фінансової звітності оцінюють як оплачені гроші плюс поточна ціна всіх отриманих грошових компенсацій);
- реалізації (виручка – витрати = прибуток);
- узгодженості (доход за період порівнюється з витратами за такий же період);
- повного розкриття інформації (подається фінансова звітність і даються примітки щодо оцінки окремих статей звітності).

До процедур обліку відносять :

- вимоги до документування господарських операцій;
- збір та обробку документів;

- способи групування даних;
- послідовність запису операцій у регістри синтетичного і аналітичного обліку;
- заповнення Головної книги;
- заповнення форм фінансової звітності.

Концептуальна модель фінансового обліку в Україні певною мірою розкривається у Законі України "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність", у плані бухгалтерських рахунків та інструкції з його застосування, стандартах бухгалтерського обліку. У цілому ці нормативи дають уявлення про національну систему бухгалтерського обліку та звітності, показують рівень їх відповідності міжнародним критеріям. Проте законом про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні чітко не розмежовуються умовності, принципи та обмеження. Виділені в ньому принципи (обачності, повного висвітлення, автономності і т.д.) є спірними, оскільки ці елементи не завжди відповідають закономірностям розвитку і функціонування обліку, тому потрібні подальші наукові дослідження з розробки концептуальних основ.

Організація бухгалтерського обліку на підприємстві належить до компетенції його власника (власників) або уповноваженого органу (посадової особи) і здійснюється відповідно до законодавства – Закону України "Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні" (розділ III), Положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку, іншими нормативами та установчими документами.

Сучасне поняття ***організації бухгалтерського обліку*** розкрито у коментарі до ст.8 Закону України "Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні", де зазначено, що це – система дій (умов та елементів), необхідних для побудови облікового процесу з метою отримання інформації про господарські операції, їх групування залежно від економічного значення та реєстрація у відповідних регістрах, здійснення контролю за раціональним використанням виробничих ресурсів. Її призначення – удосконалення та раціоналізація обробки інформації, розподіл робіт між персоналом бухгалтерії, наукова організація праці. Вона є обов'язковою для кожного підприємства, так як без організованого обліку неможлива господарська діяльність.

У вузькому значенні, на рівні підприємства, ***організація бухгалтерського обліку*** є комплексом заходів власника щодо забезпечення реєстрації фактів господарського життя, узагальнення їх з метою отримання інформації для складання зовнішньої та внутрішньої звітності і прийняття управлінських рішень. Під процесом організації на рівні аграрного підприємства насамперед мають на увазі забезпечення фіксування фактів здійснення всіх господарських операцій у первинних документах, зберігання опрацьованих документів, регістрів і звітності протягом установленого законодавством терміну (не менше трьох років).

Процес організації передбачає цілеспрямоване створення, постійне впорядкування та вдосконалення системи обліку на підприємстві для її відповідності потребам управління. Тому для забезпечення організації фінансового обліку підприємство самостійно обирає його структуру, форми,

методи, технічні засоби, процедури тощо відповідно до вимог, які ставляться перед обліковим процесом (табл. 7.2.).

Таблиця 7.2

Забезпечення організації процесу фінансового обліку на підприємстві

Вимоги до організації фінансового обліку		
за якістю:	***за змістом:***	***за побудовою:***
- своєчасність	- врахування нормативних вимог	- згідно з технологією та організацією виробництва
- документальна обґрунтованість	- відображення управлінських завдань	- відповідність процедур і способів обчислення
- врахування потреб управління	- охоплення процесу кругообігу	- врахування галузевих ознак
- зрозумілість	- повнота відображення засобів	- структура облікових робіт
- достовірність	- відстеження формування собівартості	- у взаємозв'язку з технічними засобами організації обліку
- порівнянність	- визначення фінансового стану	- форми й методи ведення

Вимоги щодо якості, змісту та побудови фінансового обліку втілюються у певні завдання. Зокрема, вважається загальновизнаним необхідність своєчасного, повного, достовірного відображення облікової інформації, визначення методів обробки даних, складання на основі згрупованого масиву інформації фінансової звітності.

У зв'язку з викладеним необхідно враховувати фактори, які справляють вплив на організацію облікового процесу (табл. 7.3). У сукупності таких виділяються зовнішні та внутрішні фактори. Зовнішні випливають з організації облікового процесу на макрорівні та передбачають законодавче і нормативне регулювання ведення фінансового обліку та складання фінансової звітності. Важливою є загальна економічна ситуація у країні – бюджетна, податкова і регулююча політика держави, загальний стан економіки та відкритість зовнішньоекономічних зв'язків, контакти підприємства з ринковим оточенням.

Не можна обійти увагою і такі фактори, як вплив провідних теоретиків та діяльності професійних організацій бухгалтерів, економічні наслідки прийняття нових систем обліку, типи користувачів та їх інтереси, що відмічають більшість дослідників організаційного облікового процесу.

Мають значення також категоріальний апарат, рівень підготовки фахівців, правові відносини та їх відображення в системі обліку, джерела фінансування досліджень з обліку, важелі регулювання обліку.

Таблиця 7.3

Фактори впливу на організацію фінансового обліку аграрного підприємства

Фактори	***Складові***	***Реалізація процесу організації***
Зовнішні	Вимоги законодавства	Забезпечення дотримання на підприємстві встановлених єдиних методологічних засад обліку, складання і подання у встановлені терміни фінансової звітності
	Облікова політика держави	
	Стан економіки та відкритість зовнішньоекономічних зв'язків	Застосування елементів міжнародного облікового спілкування
	Комерційні зв'язки підприємства	Забезпечення необхідного рівня аналітичності при здійсненні розрахунків
	Вплив провідних теоретиків та професійних організацій бухгалтерів	Розробка узгоджених правил та процедур ведення фінансового обліку
Внутрішні	Форма власності	Розкриття політики діяльності
	Організаційно-правова форма господарювання	Вибір оптимальних структур інформаційного забезпечення управління
	Кваліфікація облікового апарату	Методологія і технологія ведення фінансового обліку
	Потреби контролю	Перевірка стану обліку на підприємстві, у відділеннях та відокремлених підрозділах

Щодо внутрішніх факторів, то, оскільки організація облікового процесу є одним з найбільш відповідальних етапів створення підприємства, його ефективної діяльності, то вони формуються під впливом форми власності, організаційно-правової форми господарювання, предмета діяльності, обраної чи допущеної системи оподаткування. Важливими є фактори, пов'язані з кваліфікацією облікового апарату тощо.

Від повноти врахування цих факторів залежить структура та якість обліку, забезпечення запитів управління і функціонування інформаційної системи підприємства. Отже, в основі організації обліку лежить певна система знань, вона є інструментом пізнання об'єктивного світу, певним видом розподілу праці, процесом накопичення та використання інформації.

Ці фактори, в свою чергу, і визначають процедуру або алгоритм організації облікового процесу, збору й обробки даних.

7.5. ПОРЯДОК СКЛАДАННЯ ФІНАНСОВОЇ ЗВІТНОСТІ

Форми фінансової звітності підприємств і порядок їх заповнення встановлює Міністерство фінансів України. Методологія та форми складання фінансової звітності регулюються в Україні затвердженими Міністерством фінансів такими нормативними документами, як Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку (далі НП(С)БО) 1 "Загальні вимоги до фінансової звітності" № 73, затверджені МФУ від 07.02.2013 р. та Методичні рекомендації щодо заповнення форм фінансової звітності № 433, затверджені МФУ від 28.03.2013 р..

Національним положенням (стандартом) 1 визначена мета, склад і принципи підготовки фінансової звітності та вимоги до визнання і розкриття її елементів.

Фінансова звітність складається з:

балансу (звіту про фінансовий стан) (далі – баланс);

звіту про фінансові результати (звіту про сукупний дохід) (далі – звіт про фінансові результати);

звіту про рух грошових коштів;

звіту про власний капітал;

приміток до фінансової звітності.

Для суб'єктів малого підприємництва і представництв іноземних суб'єктів господарської діяльності національними положеннями (стандартами) встановлюється скорочена за показниками фінансова звітність у складі балансу і звіту про фінансові результати, форма і порядок складання яких визначаються Положенням (стандартом) бухгалтерського обліку 25 "Фінансовий звіт суб'єкта малого підприємництва", затвердженим наказом Міністерства фінансів України № 39 від 25.02. 2000 р., зареєстрованим у Міністерстві юстиції України за № 161/4382 від 15.03.2000 р. (у редакції наказу Міністерства фінансів України № 25 від 24.01.2011 р. № 25) (із змінами).

Призначення форм фінансової звітності розглянуто в табл. 7.4.

Форми фінансових звітів є взаємопов'язаними, взаємодоповнюючими, оскільки відображають різні аспекти тих самих операцій або інших подій.

Форма і склад статей фінансової звітності визначаються Національним положенням (стандартом) і наводяться у додатках 1 і 2 до цього документа.

Підприємства можуть не наводити статті, за якими відсутня інформація до розкриття (крім випадків, якщо така інформація була в попередньому звітному періоді), а також додавати статті із збереженням їх назви і коду рядка з переліку додаткових статей фінансової звітності, наведених у додатку 3 до цього Національного положення (стандарту), у разі якщо стаття відповідає таким критеріям:

- інформація є суттєвою;
- оцінка статті може бути достовірно визначена.

Інформація, яка надається у фінансовій звітності, повинна бути дохідливою і зрозумілою її користувачам за умови, що вони мають достатні знання та зацікавлені у сприйнятті цієї інформації.

Таблиця 7.4

Форми фінансової звітності та їх призначення

Форми фінансової звітності	***Зміст***	***Використання інформації***
Баланс (звіт про фінансовий стан	Наявність економічних ресурсів, які контролюються підприємством, на дату балансу	Оцінка структури ресурсів підприємства, їх ліквідності та платоспроможності, прогнозування майбутніх потреб у позиках
Звіт про фінансові результати (звіт про сукупний дохід)	Доходи, витрати і фінансові результати діяльності та сукупний дохід підприємства за звітний період	Оцінка та прогноз прибутковості діяльності підприємства, структури доходів та витрат
Звіт про власний капітал	Зміни у складі власного капіталу підприємства протягом звітного періоду	Оцінка та прогноз змін у власному капіталі
Звіт про рух грошових коштів	Генерування та використання грошових коштів протягом звітного періоду в результаті операційної, фінансової та інвестиційної діяльності	Оцінка та прогноз операційної, інвестиційної та фінансової діяльності підприємства
Примітки до звіту	Містить сукупність показників і пояснень, які забезпечують деталізацію і обґрунтованість статей фінансової звітності, а також інша інформація, розкриття якої передбачено відповідними національними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку або міжнародними стандартами фінансової звітності	Оцінка та прогноз облікової політики ризиків або непевності, які впливають на підприємство, його ресурси та зобов'язання; діяльності підрозділів підприємства тощо

Фінансова звітність повинна містити лише доречну інформацію, яка впливає на прийняття рішень користувачами, дає змогу вчасно оцінити минулі, теперішні та майбутні події, підтвердити та скоригувати їхні оцінки, зроблені у минулому.

Інформація, наведена у фінансовій звітності,має бути достовірною, не містити помилок та перекручень, щоб негативно не вплинути на рішення користувачів звітності.

Фінансова звітність надає можливість користувачам порівнювати:

- фінансові звіти підприємства за різні періоди;
- фінансові звіти різних підприємств.

Передумовою зіставлення є наведення відповідної інформації попереднього періоду та розкриття інформації про облікову політику і її зміни. Установлення і зміни облікової політики підприємства здійснюються підприємством, яке визначає її за погодженням з власником (власниками) або уповноваженим органом (посадовою особою) відповідно до установчих документів.

7.6. ЕЛЕМЕНТИ ТА ПРИНЦИПИ ПІДГОТОВКИ ФІНАНСОВОЇ ЗВІТНОСТІ

Фінансові звіти відображають фінансові результати операцій та інших подій, об'єднуючи їх в основні класи згідно з економічними характеристиками. Ці основні класи мають назву *елементи фінансових звітів.* Елементи, що безпосередньо пов'язані з визначенням фінансового стану підприємства:

- *активи* – ресурси, контрольовані підприємством у результаті минулих подій, використання яких, як очікується, приведе до отримання економічних вигід у майбутньому *(економічна вигода* є потенційною можливістю отримання підприємством грошових коштів унаслідок використання активів);
- *зобов'язання* – заборгованість підприємства, яка виникла внаслідок минулих подій і погашення якої в майбутньому, як очікується, зумовить зменшення ресурсів підприємства, що втілюють у собі економічні вигоди;
- *власний капітал* – частина в активах підприємства, що залишається після вирахування його зобов'язань;
- *доходи* – збільшення економічних вигод у вигляді надходження активів або зменшення зобов'язань, які приводять до зростання власного капіталу (за винятком зростання капіталу за рахунок внесків власників);
- *витрати* – зменшення економічних вигод у вигляді вибуття активів або збільшення зобов'язань, які призводять до зменшення власного капіталу (за винятком зменшення капіталу за рахунок його вилучення або розподілення власниками).

Стаття, яка відповідає визначенню елементу, має бути визнана (наведена) у фінансовій звітності, якщо відповідає таким критеріям:

- ✓ існує ймовірність надходження або вибуття майбутніх економічних вигод, пов'язаних з цією статтею. Дана концепція ймовірності відповідає невизначеності, що характеризує середовище, в якому діє підприємство. Оцінка ступеня невизначеності стосовно при пливу майбутніх економічних вигід робиться на основі свідчення, наявного на момент складання фінансових звітів.
- ✓ оцінка статті може бути достовірно визначена. Якщо не можна зробити такої достовірної оцінки, стаття не визнається у фінансових звітах. Наприклад, надходження, які очікуються в результаті успішного судового процесу, можуть відповідати визначенню як активу і доходу, так і критерію ймовірності при визнанні; проте, якщо неможливо достовірно визначити претензію, вона не повинна визнаватись як актив або дохід (але існування претензії може розкриватися у примітках, пояснювальному матеріалі).

Фінансова звітність підприємства формується з дотриманням таких принципів:

- автономності підприємства, за яким кожне підприємство розглядається як юридична особа, що відокремлена від власників. Тому особисте майно і зобов'язання власників не повинні відображатись у фінансовій звітності підприємства;

– безперервності діяльності, що передбачає оцінку активів і зобов'язань підприємства, виходячи з припущення, що його діяльність триватиме далі;

– періодичності, що припускає розподіл діяльності підприємства на певні періоди часу з метою складання фінансової звітності;

– історичної (фактичної) собівартості, що визначає пріоритет оцінки активів, виходячи з витрат на їх виробництво та придбання;

– нарахування та відповідності доходів і витрат, за яким для визначення фінансового результату звітного періоду слід зіставити доходи звітного періоду з витратами, які було здійснено для отримання цих доходів. При цьому доходи і витрати відображаються в обліку і звітності в момент їх виникнення незалежно від часу надходження і сплати грошей;

– повного висвітлення, згідно з яким фінансова звітність має містити всю інформацію про фактичні та потенційні наслідки операцій та подій, яка може вплинути на рішення, що приймаються на її основі;

– послідовності, яка передбачає постійне (з року в рік) застосування підприємством обраної облікової політики. Зміна облікової політики має бути обґрунтована і розкрита у фінансовій звітності;

– обачності, згідно з якою методи оцінки, що застосовуються в бухгалтерському обліку, мають запобігати заниженню оцінки зобов'язань та витрат і завищенню оцінки активів і доходів підприємства;

– превалювання змісту над формою, за яким операції мають обліковуватися відповідно до їх сутності, а не лише виходячи з юридичної форми;

– єдиного грошового вимірника, який передбачає вимірювання та узагальнення всіх операцій підприємства в його фінансовій звітності в єдиній грошовій одиниці.

7.7. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ОБЛІКУ, ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ЇХ БУДОВИ

У процесі розвитку особливу актуальність для підтримки єдності та цілісності системи бухгалтерського обліку та звітності здобуває забезпечення стабільності цієї системи.

Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку є результатом процесу економічної інтеграції, створення та функціонування єдиного економічного простору, міжнаціональних корпорацій, вільних економічних зон, спільних підприємств, реалізації спільних проектів.

Стандарт бухгалтерського обліку **–** нормативно-правовий документ, що визначає правила та процедури ведення бухгалтерського обліку й складання фінансової звітності.

Міжнародний стандарт – документ, який визначає загальний підхід до складання фінансової звітності та пропонує варіанти обліку окремих засобів або операцій підприємств.

Єдині міжнародні стандарти необхідні для інформаційного взаєморозуміння в бізнесі, тому що інвестори шукають об'єкти інвестування в усьому світі; компанії намагаються позичити кошти за найнижчим відсотком у будь-якій країні. Відмінності в бухгалтерському обліку можуть повністю заплутати порівняння фінансової звітності.

Процес інтеграції системи бухгалтерського обліку України у світову господарчу систему, як її органічна складова, обумовлює необхідність такої побудови системи бухгалтерського обліку й звітності, що відповідає принципам і вимогам міжнародних стандартів фінансової звітності та сучасним потребам ринкової економіки. Цей процес визначає необхідність переосмислення критеріїв формування облікової й звітної інформації, більш чіткого визначення елементів фінансової звітності, встановлення взаємозв'язку між ними, а також порядку їхнього визнання й оцінки.

Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку (МСБО) розроблені з метою уніфікації порядку надання фінансової інформації про підприємства в усьому світі. Вони визначають загальні правила та процедури бухгалтерського обліку й складання фінансової звітності з метою забезпечення користувачів інформацією для прийняття ними економічних рішень.

Важливу роль в розумінні сутності МСФЗ відіграє Концептуальна основа складання та подання фінансових звітів (надалі – Концептуальна основа). Метою створення даного документа є необхідність створення загальної бази для розробки та внесення змін до міжнародних стандартів, для зменшення кількості різних облікових трактувань, дозволених міжнародними стандартами, що сприяє гармонізації обліку та звітності в міжнародному масштабі, для допомоги в розробці національних стандартів різними країнами, для підготовки звітності відповідно до міжнародних стандартів і сприяння аудиторам та користувачам фінансової звітності при формуванні думки про відповідність звітності міжнародним стандартам.

Розробкою та удосконаленням стандартів обліку і звітності займається Рада міжнародних стандартів бухгалтерського обліку (РМСБО). Результати її роботи публікуються у вигляді Директив з фінансових облікових стандартів, в яких визначені правила підготовки звітності та методологічні особливості окремих видів облікової діяльності.

Удосконалення Міжнародних стандартів бухгалтерського обліку є безперервним процесом. Станом на 1 жовтня 2005 року Радою Комітету з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку оприлюднені 7 міжнародних стандартів фінансової звітності (МСФЗ) та 31 – МСБО.

У 2001 році, після реорганізації, Рада МСБО перейменувала Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку (МСБО) у Міжнародні стандарти фінансової звітності (МСФЗ). Перший Міжнародний стандарт фінансової звітності був затверджений 19 червня 2003 року, і він поширюється на фінансову звітність починаючи з 2004 року. Водночас стандарти, випущені до цього, зберігають свою колишню назву (МСБО) і замінюватимуться на МСФЗ поступово.

Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку і фінансової звітності мають характер рекомендацій, вони не домінують над місцевими Положеннями

з бухгалтерського обліку. Але якщо фінансові звіти випускаються не тільки для внутрішнього використання, а призначені для акціонерів, кредиторів, широкої громадськості, вони мають відповідати Міжнародним стандартам.

Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку і фінансової звітності широко використовуються в усьому світі. Вони є методологічною основою бухгалтерського обліку і орієнтиром для розробки національних стандартів (положень).

В Європі роботу з гармонізації бухгалтерського обліку з 1957 року проводить Європейське Економічне Співробітництво (ЄЕС), згодом Європейський Союз (ЄС). Інтеграційні процеси в країнах Західної Європи об'єктивно вимагали перегляду як законодавства цих країн, так і системи обліку, звітності та статистики. Після створення Європейського Союзу значно активізувалися процеси уніфікації та стандартизації законодавства, а також обліку, звітності й статистики європейських країн.

Зусилля ЄС в напрямі впорядкування обліку та звітності фірм привели до прийняття директив, обов'язкових для всіх країн-учасниць.

Облікові директиви ЄС являють собою юридичні документи, адресовані країнам - учасникам. Вони передбачають узгодження законодавств про компанії країн - членів Римського Договору і стосуються таких важливих облікових питань, як уніфікація фінансової звітності компаній, зведена фінансова звітність, вимоги до кваліфікації аудиторів. Виконання директив є обов'язковим за певної свободи вибору форм та методів їх виконання.

Так, перша директива містить положення з реєстрації та публікації основної інформації про компанії. Друга директива обумовлює питання створення компаній з обмеженою відповідальністю, підтримки і функціонування їх капіталу. До неї включено положення, що регулюють збільшення чи зменшення статутного капіталу, випуск акцій, одержання дивідендів тощо. Третя директива регламентує аспекти злиття компаній країн-членів ЄС; визначає гарантії для кредиторів, найманих працівників, акціонерів, розглядає питання відображення відповідної фінансової інформації.

Четверта директива вважається фундаментом корпоративного законодавства ЄС. Вона містить положення про форму річних звітів, принципи обліку, аудиту, вимагає оприлюднення інформації для тих, на чий добробут впливає робота компанії. П'ята директива містить основні напрями проведення річного аудиту, питання призначення та оплати аудиторів, забезпечення їх незалежності. Шоста директива встановлює норми, яких необхідно дотримуватися при виділенні із компанії дочірнього підприємства, а також випуску на ньому акцій з подальшим розповсюдженням їх серед акціонерів материнської компанії. Інші директиви встановлюють єдині правила для складання, подання, оприлюднення та аудиту консолідованої фінансової звітності у державах-членах Європейського Союзу (директива сім), методи оцінки кваліфікації аудиторів (директива вісім), висвітлюють питання формування груп компаній та заходи захисту прав меншості (директива дев'ять), розглядають питання міжнародного злиття компаній (директива десять) та вимагають відображення інформації про зарубіжні відділення

компаній (директива одинадцять).

17 травня 2006 року Європарламент та Рада ЄС схвалили Директиву 2006/43/ЄС щодо обов'язкового аудиту річних фінансових звітів і консолідованих звітів, яка вносить зміни до четвертої (Директива 78/660/ЄЕС) і сьомої (Директива 83/349/ЄЕС) директив та замінює восьму Директиву (Директива 84/253/ЄЕС).

Ставлячи за мету створення єдиного європейського ринку, ЄС приділяє велику увагу уніфікації та зіставності фінансової звітності. Удосконалення, узгодженість показників фінансової звітності в усьому світі з метою задоволення потреб різних її користувачів є центральною проблемою, на вирішення якої передусім спрямована діяльність міжнародних організацій зі стандартизації бухгалтерського обліку.

З 1 січня 2005 року відповідно до Регламенту ЄС 1606/2002 від 19.07.2002 р. про застосування Міжнародних стандартів фінансової звітності (МСФЗ), консолідовані фінансові звіти товариств, акції яких знаходяться на лістингу на регульованому ринку держави-члена ЄС, повинні складатися за МСФЗ.

Створенню міжнародних стандартів передує велика підготовча робота. Умовно цей процес можна поділити на такі етапи:

1) вибір об'єкта стандартизації;
2) визначення змісту роботи – кола усіх питань в галузі бухгалтерського обліку, які пов'язані з обраною темою;
3) вивчення наукових розробок та практичних рішень з проблеми, що розглядається;
4) аналіз зібраного матеріалу.

Процедура створення самого стандарту включає наступні етапи: складання плану-схеми; розробка проекту Положення про принципи стандарту; збір коментарів до вибраних принципів; складання завершального Положення про принципи, які покладені в основу стандарту; створення проекту стандарту обліку; публікація стандарту.

Стандарт публікується за один-два роки до його введення в дію. Сьогодні МСФЗ використовується:

- ❖ як основа національних вимог до бухгалтерського обліку в багатьох країнах світу;
- ❖ як міжнародний базовий підхід тими країнами, які розробляють свої власні вимоги (країни Азії, Центральної Європи, СНД тощо);
- ❖ фондовими біржами і регулюючими органами, які вимагають або дозволяють іноземним емітентам подавати фінансові звіти згідно з МСФЗ;
- ❖ міжнародними органами, такими як Європейська комісія для досягнення результатів, які відповідають потребам ринків капіталу;
- ❖ Світовим банком, який вимагає від позичальників подання фінансової звітності згідно з МСФЗ;
- ❖ великою кількістю підприємств, які визнають, що їхня фінансова звітність відповідає МСФЗ.

Останні роки позначені посиленням уваги до проблеми міжнародної уніфікації бухгалтерського обліку. Розвиток бізнесу, що супроводжується

зростанням ролі міжнародної інтеграції у сфері економіки, висуває певні вимоги до одноманітності і зрозумілості, що застосовуються в різних країнах, принципів формування та алгоритмів обчислення прибутку, оподатковуваної бази, умов інвестування, капіталізації зароблених коштів тощо. Багато західних інвесторів та банкірів вважають, що вітчизняний бухгалтерський облік не відповідає міжнародним нормам, бухгалтерська звітність підприємств не відображає їх реального майнового і фінансового становища і взагалі "не прозора і не надійна". Отже, тиск міжнародних валютно-банківських організацій призвів до необхідності переходу України на міжнародні норми бухгалтерського обліку, масового перенавчання бухгалтерів і аудиторів.

На наш погляд, використання МСФЗ необхідно з таких причин:

По-перше, формування звітності відповідно до МСФЗ є одним з важливих кроків, що відкриває вітчизняним підприємствам можливість залучення до міжнародних ринків капіталу.

По-друге, міжнародна практика показує, що звітність, яка сформована відповідно до МСФЗ, відрізняється високою інформативністю і корисністю для користувачів.

По-третє, використання МСФЗ дозволяє значно скоротити час і ресурси, необхідні для розробки нових національних правил звітності.

З метою забезпечення основного призначення фінансової звітності в Україні, починаючи з 2005 року, відбувається становлення законодавчого підґрунтя застосування міжнародних стандартів фінансової звітності.

До 2011 року Державна комісія із цінних паперів та фондового ринку (ДКЦПФР) та Міністерство фінансів опублікувало ряд листів щодо складання звітності за МСФЗ. Внесено зміни до Закону України "Про цінні папери та фондовий ринок", відповідно до ч. 6 ст. 40 якого законодавчо закріплено обов'язковість розкриття інформації про свою діяльність на основі міжнародних стандартів бухгалтерського обліку публічними акціонерними товариствами.

Вирішальним кроком на шляху впровадження МСФЗ було внесення змін до Закону України "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні". Законодавчо закріплено використання міжнародних стандартів фінансової звітності (IAS/IFRS) суб'єктами господарювання, у разі якщо вони не суперечать Закону про бухгалтерський облік.

Крім того, у Законі визначено складання звітності за міжнародними стандартами публічними акціонерними товариствами.

7.8. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ОБЛІКОВОЇ ПОЛІТИКИ ПРИ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В УМОВАХ ОРІЄНТАЦІЇ НА РОЗВИТОК РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Сучасний бухгалтерський облік являє собою інформаційну базу, на основі якої господарюючі суб'єкти готують бухгалтерську звітність юридичної особи (далі – індивідуальну бухгалтерську звітність) та консолідовану фінансову звітність. Крім того, інформація формується в бухгалтерському обліку,

використовується також для складання управлінської, податкової, статистичної звітності.

У зв'язку з цим головним завданням у сфері бухгалтерського обліку постає забезпечення відносної незалежності організації облікового процесу від будь-якого визначеного виду звітності. Принципи та вимоги до організації бухгалтерського обліку повинні бути встановлені відповідно до принципів і вимог НП(С)БО та МСФЗ у такий спосіб, щоб господарюючі суб'єкти мали можливість формувати інформацію для різних видів звітності, у тому числі за МСФЗ. Деякі категорії господарюючих суб'єктів можуть застосовувати спрощені процедури бухгалтерського обліку.

Створення цілісної системи обліку передбачає активне застосування специфічного елемента регулювання бухгалтерського обліку та формування фінансової звітності, тобто облікової політки.

Згідно із Законом України "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність", облікова політика – це сукупність принципів, методів та процедур, що використовуються підприємством для складання та подання фінансової звітності.

Під час розробки облікової політики слід враховувати вимоги до якісних характеристик бухгалтерського обліку та фінансової звітності, які викладені в п. 14-17 Законі України.

Облікова політика підприємства має враховувати такі важливі фактори: форму власності та організаційно-правову структуру підприємства; вид економічної діяльності, що зумовлює особливості та умови облікової роботи; параметри підприємства за обсягами діяльності, номенклатури продукції, чисельності працюючих тощо; відносини з податковою системою, наявність пільг та умови їх отримання; умови забезпечення підприємства ресурсами та умови реалізації готової продукції; матеріально-технічне забезпечення обліково-аналітичної роботи підприємства та рівень забезпеченості кваліфікованими працівниками; умови організації та стимулювання праці, відповідальності тощо.

Згідно з МСБО 8 "Облікова політика", ***облікова політика*** – це конкретні принципи, домовленості, правила та процедури, прийняті управлінським персоналом підприємства при складанні та поданні фінансових звітів.

Значення облікової політики за МСФЗ є важливим, а її складанню і зміні приділяють велику увагу. Згідно з МСФЗ потрібно підготовити наказ (положення) про облікову політику.

Міжнародні стандарти не регламентують структуру документа про облікову політику, але, як правило, вона складається з трьох розділів і додатків:

- ✓ загальні положення;
- ✓ організаційний розділ;
- ✓ методичний розділ.

Зупинимо увагу на інформаційному змісті даних розділів

Розділ 1. Загальні положення.

Тут описується, з якими цілями розроблено цей документ, коли та в який спосіб до нього можуть вноситися зміни. Відповідно до МСБО 8 "Облікові

політики, зміни в облікових оцінках і помилки" компанія зобов'язана послідовно застосовувати обрану облікову політику

Облікова політика за МСФЗ може змінюватися тільки в разі прийняття нового стандарту, інтерпретації або внесення змін до чинних, а також з метою підвищення інформативності фінансової звітності. Тому якщо підприємство вирішить змінити, наприклад, облікову політику з нарахування амортизації (обрати інший метод нарахування) у 2014 році доведеться проводити перерахунок щодо нарахованої амортизації за три попередніх роки (2011– 2013 рр.). Такий перерахунок називають ретроспективним, і він є загальним правилом щодо відображення змін в обліковій політиці. За ретроспективного перерахунку коригується вступне сальдо за рахунком "Нерозподілений прибуток".

Ретроспективний перерахунок у разі зміни облікової політики можна не робити тільки при умові, якщо:

- ✓ цієї дії вимагає відповідний стандарт або інтерпретація. При цьому треба користуватися спеціальними перехідними положеннями, які будуть відображені в новому стандарті;
- ✓ підприємством прийняте рішення провести переоцінку активів за справедливою вартістю. Таку зміну відображають як переоцінку на певну дату звіту.

Підприємство не може достовірно визначити, чи вплинула зміна облікової політики тільки на конкретний період чи на всю звітність, складену згідно з МСФЗ. У цьому випадку доведеться застосувати ретроспективний перерахунок з найбільш раннього періоду, а це може бути і поточний період, тобто «ретроспективи» не буде.

Розділ 2. Організаційний розділ.

У цьому розділі можуть бути такі підрозділи:

2.1. *Загальні відомості про компанію*. Розкривається основна мета створення підприємства відповідно до статутних документів, перелічуються основні види діяльності (з їх докладним описом).

2.2. *Організація бухгалтерського обліку*. Даний підрозділ:

- ✓ вказує, на який відділ покладено ведення бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності; описується організаційна структура цього відділу. В основному на великих підприємствах ці функції закріплені за бухгалтерією та фінансовим відділом;
- ✓ відображає етапи документообігу та технологію обробки облікової документації, а також визначає, якими документами регламентований рух первинних документів на підприємстві, описує порядок їх створення, перевірки, порядок і терміни передачі до бухгалтерії для відображення операцій у бухгалтерському обліку та здачі в архів. Обов'язково зазначаються, які операції оформляються типовими формами первинної документації, а які – самостійно розробленими;
- ✓ фіксує порядок і терміни проведення інвентаризації активів та зобов'язань підприємства.

2.3. *Робочий план рахунків*. Усі підрозділи компанії повинні вести

бухгалтерський облік за єдиним робочим планом рахунків, розробленим підприємством самостійно. МСБО не має готового плану рахунків. Порядок використання єдиного робочого плану рахунків, включаючи розподіл компетенції з ведення рахунків і субрахунків бухгалтерського обліку між відділами та підрозділами компанії, повинен регламентуватися внутрішнім нормативним документом компанії.

Розділ 3. Методичний розділ.

Цей розділ повинен містити опис конкретних способів відображення інформації у фінансовій звітності, обраних виходячи з базових чи альтернативних підходів, які пропонуються міжнародними стандартами.

Важко дати будь-які уніфіковані рекомендації щодо розкриття інформації та формування розділів у методичному розділі облікової політики, оскільки кожна компанія має власну специфіку ведення господарської діяльності.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте базові концепції принципів бухгалтерського обліку.
2. Основні завдання фінансового та управлінського обліку: у чому полягають відмінності між ними?
3. Визначте основні принципи концепції управлінського обліку.
4. Розкажіть про основні принципи концепції фінансового обліку.
5. Що таке фінансова звітність, її зміст та порядок складання?
6. Охарактеризуйте елементи та принципи підготовки фінансової звітності.
7. З якою метою розроблені Міжнародні стандарти обліку та порядок їх розробки?
8. Розкрийте основні принципи будови міжнародних стандартів фінансової звітності.
9. Що таке облікова політика?
10. З'ясуйте зміст облікової політики підприємства.

ТЕСТИ

1. На основі яких принципів будується бухгалтерський облік в Україні:

а) обачності, повного висвітлення, автономності, безперервності, нарахування та відповідності доходів і витрат, превалювання сутності над формою, фактичної собівартості, єдиного грошового вимірника, періодичності, сталості;

б) обачності, повного висвітлення, функціонуючого підприємства, реалізації, нарахування та відповідності доходів і витрат, превалювання сутності над формою, фактичної собівартості, єдиного грошового вимірника, періодичності, сталості;

в) повного висвітлення, автономності, безперервності, нарахування та відповідності доходів і витрат, превалювання сутності над формою, єдиного

грошового вимірника, періодичності.

2. Дайте визначення, що таке фінансовий облік:

а) сукупність методів і процедур, що забезпечують підготовку і надання інформації для планування, контролю і прийняття рішень на різних рівнях управління підприємством;

б) сукупність правил і процедур, що забезпечують підготовку та оприлюднення інформації про результати діяльності підприємства та його фінансовий стан відповідно до вимог законодавчих актів і стандартів бухгалтерського обліку;

в) це конкретні принципи, домовленості, правила та процедури, прийняті управлінським персоналом підприємства при складанні та поданні фінансових звітів.

3. Концепція бухгалтерського обліку в ринковій економіці була розроблена для того, щоб:

а) бухгалтерський облік став елементом ринкової інфраструктури, що забезпечує сприятливий клімат для приватного інвестування;

б) перейти на міжнародні стандарти бухгалтерського обліку та звітності;

в) трансформувати бухгалтерський облік відповідно до потреб господарюючих суб'єктів.

4. Концепція бухгалтерського обліку в ринковій економіці:

а) є нормативним документом;

б) показує напрями формування законодавчої бази;

в) є методичними рекомендаціями щодо ведення бухгалтерського обліку в умовах ринку.

5. До основних форм фінансової звітності відносять:

а) Баланс (Звіт про фінансовий стан), Звіт про фінансові результати (Звіт про сукупний дохід), Звіт про рух грошових коштів, Звіт про власний капітал, Примітки до фінансового звіту;

б) Звіт про рух грошових коштів,Звіт про власний капітал, Примітки до фінансового звіту;

в) Баланс (Звіт про фінансовий стан), Звіт про фінансові результати (Звіт про сукупний дохід).

6. Назвіть основні критерії відображення статті у фінансових звітах:

а) існує ймовірність надходження або вибуття майбутніх економічних вигод, пов'язаних з цією статтею та оцінка статті може бути достовірно визначена;

б) інформація є дохідливою та зрозумілою;

в) усі відповіді є правильними.

7. На основі яких якісних характеристик облікової інформації необхідно розробляти концептуальну основу ведення фінансового обліку:

а) вид обліку та його мета; якісні характеристики інформації; групи користувачів та форма і зміст інформації;

б) інформація є дохідливою та зрозумілою;

в) усі відповіді є правильними.

8. Фінансова звітність містить інформацію про:

а) фінансовий стан підприємства;

б) результати діяльності підприємства;

в) усі відповіді є правильними.

9. Міжнародні стандарти фінансової звітності:

а) описують загальні положення, від яких не залежать формування фінансових результатів діяльності господарюючого суб'єкта;

б) визначають технологію та методику бухгалтерського обліку, описують правила оцінки і вимоги до подання інформації у фінансових звітах;

в) усі відповіді є правильними.

10. Відповідно до Концептуальної основи складання та подання фінансових звітів елементами фінансових звітів, які характеризують фінансовий стан підприємства на визначену дату, є:

а) активи, зобов'язання і власний капітал;

б) доходи і витрати;

в) доходи і власний капітал.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Порівняльна характеристика національних та міжнародних стандартів бухгалтерського обліку.
2. Формування сучасної законодавчо-нормативної бази бухгалтерського обліку в Україні: стан та перспективи.
3. Вплив зарубіжних моделей обліку на розвиток облікової практики в країнах світу в XXI ст.
4. Національні принципи бухгалтерського обліку.
5. Значення облікової політики підприємства в умовах ринкової економіки та правила її формування.

Термінологічний словник

Принципи – базові концепції, що лежать в основі відображення в обліку та звітності господарської діяльності підприємства, його активів, зобов'язань та власного капіталу.

Фінансовий облік – сукупність правил і процедур, що забезпечують підготовку та оприлюднення інформації про результати діяльності підприємства та його фінансовий стан відповідно до вимог законодавчих актів і стандартів бухгалтерського обліку.

Управлінський облік – сукупність методів і процедур, що забезпечують підготовку і надання інформації для планування, контролю і прийняття рішень на різних рівнях управління підприємством.

Стандарт бухгалтерського обліку – нормативно-правовий документ, що визначає правила та процедури ведення бухгалтерського обліку й складання фінансової звітності.

Міжнародний стандарт – документ, який визначає загальний підхід до складання фінансової звітності та пропонує варіанти обліку окремих засобів

або операцій підприємств.

Облікова політика – це конкретні принципи, домовленості, правила та процедури, прийняті управлінським персоналом підприємства при складанні та поданні фінансових звітів.

Тема 8. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ В УКРАЇНІ

План:

1. Зародження української держави і обліку на її території.
2. Розвиток обліку в Україні в кінці XV–XIX ст.
3. Бухгалтерський облік та контроль в Україні та Росії у XX ст.
4. Перебудова соціально-економічних відносин в Україні (1984–1992 рр.) та перспективи розвитку бухгалтерського обліку

8.1. ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ОБЛІКУ НА ЇЇ ТЕРИТОРІЇ

Територію України в дослов'янський період населяли різні народи і племена. Точних відомостей щодо обліку в трипільській культурі, греків на Чорноморському узбережжі (з VIII ст. до н.е.), племені скіфів (VIII–IX ст. до н.е.) майже немає. Але за певного рівня цивілізації з розвиненими видами ремесел, господарством мав існувати і відповідний облік майна.

Найвідомішою з найдавніших визнається трипільська культура, яка існувала в період з 2500 р. до 2000 р. до н. е. Точних відомостей щодо обліку в трипільській культурі, греків на Чорноморському узбережжі (з VIII ст. до н.е.), племені скіфів (VIII–IX ст. до н.е.) майже немає.

У надрах трипільської культури, з певним рівнем цивілізації, достатньо розвиненими ремеслами, господарством мав існувати відповідний облік. У трипільців широкого розвитку набули гончарство, кераміка. Археологи знаходять велику кількість статуеток, табличок, як умовного (абстрактного) характеру, так і реалістичних. Їх призначення важко встановити. Є припущення, що вони могли б бути дитячими іграшками, виконувати релігійні та ритуальні функції. Можна також припустити, що реалістичні глиняні статуетки використовували для обліку майна, через форму зображення на них тварин, людей, знарядь праці. Трипільські вироби нагадують старогрецьку кераміку. На жаль, таблички крит-мікенської культури не розшифровані й дотепер. Тому стверджувати чи припускати, що крім статуеток для обліку майна трипільці застосовували глиняні таблички досить сміливо. Однак безперечно, в надрах трипільської культури, з певним рівнем цивілізації, досить розвиненими ремеслами, господарством, повинен був існувати відповідний облік майна. А глина і високий рівень гончарства наштовхують на думку, що це могли бути і глиняні таблички, і статуетки, на яких міг би був зображений результат господарської діяльності.

Починаючи з VIII ст. до н. е., на території Чорноморського узбережжя сучасної України почали створюватися грецькі поселення. Греки вели торгівлю з народами, що тут проживали, заснували ряд міст-колоній. Облік у грецьких колоніях був організований за тими самими принципами, що і в самій Греції. Облік вели на вибілених гіпсом дощечках, глиняних черепках, інколи на папірусі. Основною грошовою одиницею була драхма. Сто драхм становили міну, а 60 мін – талант.

У V ст. до н.е. утворилася Босфорська держава, яка займала територію Чорноморського узбережжя та Кримський півострів. Столицею в ньому було м. Пантикапей. У Босфорській державі здійснювалась жвава торгівля з Афінами, вона мала власні банки – трапези, чеканила монети. Цей період в історії бухгалтерського обліку характеризувався як виникнення перших нормативів облікової роботи.

Відомо, що в V–VII ст. н. е., за часів життя наших пращурів, зокрема таких слов'янських племен, як анти, на території України в обігу з'явилися іранські монети.

Держава антів проіснувала з кінця IV до початку VII ст. Одночасно з антами починають вживати назву "слов'яни", яка згодом цілком утверджується. Поселення українців VII–VIII ст., за даними археологічних знахідок, мали високорозвинений для того часу рівень рільництва, скотарства, гончарства, ткацтва, обробки заліза та інших ремесел. Відомо зі знайдених у розкопках монет, що на території України провадилася досить значна торгівля з Китаєм, Індією, особливо з Арабським халіфатом.

Торгівля і, відповідно, товарний і грошовий обіг, потребували й певної налагодженої системи обліку. За доби, яка передувала виникненню Київської держави, у VII–VIII ст. Придніпров'я перебувало в надзвичайно економічному піднесенні.

У VII–IX ст. утворився союз племен під назвою "Руська земля" з центром у місті Київ. Маючи вигідне географічне розташування і міцну центральну владу, Київська Русь вела жваву торгівлю із Заходом, Сходом, Північчю, Півднем. Обмін, торгівля зумовлюють необхідність появи грошей, кредиту, виникнення обліку.

Систематизація різноспрямованих публікацій з обліку та інших джерел дозволили розглянути історичний розвиток України та визначити в ньому етапи виникнення облікової культури.

Зародження бухгалтерського обліку в Київській Русі.

Київська Україна-Русь, як держава, виникла в IX ст., у 882 р. На території держави близько півтора століття використовувалися примітивні прийоми обліку, пов'язані зі збором данини та обліком торгових оборотів. У період, коли київські князі тільки завойовували та об'єднували слов'янські племена, відбувалося так зване "полюддя" – данину шкірами, воском, медом. Пізніше все населення було зобов'язане сплачувати данину від "диму", тобто землі, на якій проживали або "рала" – від землі, яку обробляли. Встановлювалися і окремі спеціальні податки, такі як "ловчий" – утримання княжого двору під час

полювання, повіз – від перевезень, мито – від торгів у місті тощо.

До питання походження Київської Русі вперше звернувся легендарний літописець Нестор понад вісім століть тому в "Повісті минулих літ". Більшість літописів починається саме з "Повісті минулих літ", тим самим надаючи історичному процесу, якби мовити, відправну точку. Прийнято вести хронологічний відлік Київської Русі як держави від " першого літа Олегова", тобто від першого року правління Олега (882–912 рр.) в Києві.

Під час правління княгині Ольги (945–969 рр.) закладено нові міста, села, погости і призначено в них правителів. Ольга першою з князів спробувала ввести порядок щодо данини: встановила норми податків – "устави", "уроки", "броки", "данина" – іншими словами, точні розміри платежів на користь великих князів київських. Трагічна смерть Ігоря (чоловіка Ольги) примусила уважно поставилися до справи оподаткування людності, спробою чого були Ольжині "устави" та "уроки".

Данина поділялася на три частини: дві йшли на Київ, а одна – на Вишгород, місто Ольги. Тут видно ідею поділу між державним прибутком і власністю князя, що свідчить про високий рівень державності.

У X ст. ця система мала певне значення: завдяки адміністративно-господарським реформам Ольги, традиційна влада старійшин на місцях поступово змінювалась управлінням "княжеських іунів" (управителів). Це був важливий шлях у становленні держави.

За часів князя Володимира Київська Русь стала колосальною державою, найбільшою за своїми розмірами в усій Європі, з централізованою владою князя, з міцними твердинями, славною своїми багатствами, зв'язаною торговельними та дипломатичними стосунками з усім культурним світом того часу.

Перший з українських князів Володимир почав карбувати монету. До того монетними одиницями були гривні, зливки срібла певної форми, зв'язані зі старою лічильною системою на куни, ногати, векші і т.д. Типи монет Володимир запозичив у Візантії, і їх було два – срібна і золота. На одній стороні монети був образ Христа, на іншій – постать князя на престолі, у всіх регаліях, у княжому одягу; на деяких замість Христа був знак "тризуба".

Прийняття християнства Володимиром у Київській Русі було великим поштовхом у розвитку культури, освіти і, зокрема, облікової науки. Виникали школи, писали книги, набували розвитку науки, зокрема, математика, яка була основою часу.

Ще більшого розквіту Київська держава набула за часів Я. Мудрого (1019–1054 рр.). Недоторканність приватної земельної власності закріпив збірник законів України-Русі "Руська правда" Я. Мудрого. Власність князя і держави ототожнювалась, розмір данини та податків не регламентувався, тобто все було в руках князя. Таке юридично закріплене господарювання певним чином впливало на формування обліку в майбутньому, адже діяв принцип: держава є власником усього майна, яке знаходиться в країні, що і зумовило необхідність створення єдиного органу, який би регламентував порядок ведення облікових записів, підпорядкувавши їх "вертикальним" правовим

відносинам. Народ віддавав все державі в особі князя. Тому найвищу урядову посаду при княжому дворі займав дворецький. Основним його завданням був догляд за княжим двором і всім княжим майном.

Ведення обліку безпосередньо підпорядковувалося печатнику, який був начальником княжої канцелярії, укладав княжі грамоти, мав на збереженні княжу печатку.

За Володимира Мономаха Київська держава змінила своє становище. Князь Володимир дав дві статті "Руської правди": впорядкував справи з наданням позик і встановив розмір законних відсотків.

У Київській Русі, а пізніше і в Галицько-Волинському князівстві, вели відповідну підготовку людей, які займались обліком та іншою писарською роботою. Ведення обліку за тих часів, у тому числі і облікової роботи, знаходилось безпосередньо в підпорядкуванні печатника. Він був начальником княжої канцелярії та укладав княжі грамоти, мав на збереженні княжу печатку.

Поштовхом у розвитку культури, освіти і облікової науки в Київській державі стало християнство: створювалися школи, видавалися книги, розвивалася наука, зокрема, математика як основа обліку.

У монастирях, де фактично концентрувалася вся наукова думка, відкривали школи, проводили різноманітне навчання, в тому числі ведення обліку і запису. Тут здійснювали велику і досить різноманітну господарську роботу. Саме в монастирях під впливом візантійської наукової думки зародились ідеї майбутньої української бухгалтерії.

Облік у монастирях був організований за принципом камеральної форми. Об'єктами обліку була готівка, доходи, видатки, а також дебіторська і кредиторська заборгованість. Суми дебіторської заборгованості клієнтів відображалися по дебету, а по кредиту – їх внески. В окремих касових журналах реєструвалися прибуткові та видаткові операції. Але облік не був систематичним. У цей період в Україні переважала проста бухгалтерія, хоча вже почали з'являтися паростки застосування подвійного запису.

Застосовувався такий обліковий принцип: за кожен майновий об'єкт відповідала певна особа або група осіб. Комірники несли як матеріальну, так і кримінальну відповідальність. Принцип високої відповідальності при княжому дворі в монастирському господарстві привів до створення досить витонченої облікової техніки, яка потребувала суворого поділу облікових регістрів, призначених для фіксації надходження і відпуску грошей та інших цінностей, послідовного проведення інвентаризації. Цікаво й те, що облікові залишки звіряли з фактичними, а не навпаки.

Комірниками при княжому дворі були стольник і ключник. Перший займався наглядом за княжим столом, контролював зберігання, оприбуткування та видачу харчів, другий зберігав ключі від комор і магазинів.

Комірники несли матеріальну і кримінальну відповідальність за збереження довірених їм цінностей. Винних били, "карали на горло", садили на "дибу" за кожну виявлену недостачу. Пропонувалося навіть, щоб у приміщенні складів до стін прибивати шкіру покараних за значну недостачу як попередження для новоприйнятих комірників.

У монастирях був свій порядок розподілу облікових обов'язків: управителем був келійник, йому підпорядковувалися скарбник і старці. Скарбник відповідав за зберігання грошей, вів їх облік. Старці несли адміністративну і матеріальну відповідальність за ведення разових робіт і виданих їм під звіт матеріальних цінностей. У деяких монастирях були ще й прикажчики, на яких покладалися функції ревізорів.

Роль матеріально відповідальних осіб виконували виборні цілувальники. У Статутній грамоті часів І. Мазепи є досить цікавий матеріал про особливості обліку при будівництві Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерського монастиря: інвентаризація і утримання недостач з попереднього будівничого; солідарна матеріальна відповідальність за всі матеріальні цінності разом з скарбником; скарбник зберігав ключі від комор, а будівничий опечатував комори; грошові надходження обліковувалися в спеціальній книзі, яку вели скарбник і будівничий, при цьому зазначалась кожна стаття, вказувалися дата і джерело надходження; аналогічна книга відкривалася для видачі і виплати грошових коштів; облік борошна, одягу та іншого інвентарю вівся у двох окремих книгах, в одній – з надходження, в іншій – з витрачання.

Висока відповідальність при княжому дворі та в монастирському господарстві привела до створення певної техніки ведення обліку, яка поділяла облікові регістри, призначені для відображення в них надходження і відпуску грошових та матеріальних цінностей, послідовного проведення інвентаризації.

Свої корективи в економічні відносини того часу і, відповідно, в облік вніс період татаро-монгольської навали (1237–1480 рр.), який призвів до занепаду Київської держави і перенесення центру східнослов'янської культури до Галицько-Волинського князівства. Татари нав'язали свої облікові правила, докорінно змінили податкову політику, запровадили подушне оподаткування. У 1257 р. китайські чиновники-баскаки провели перепис населення, під яким розуміли не статистичний облік населення, а бухгалтерську інвентаризацію людей, покладену в систему подушного оподаткування.

У цей період в державі формувався принцип: кожна людина – об'єкт обліку, вона є підзвітною владі. В умовах України-Русі подушний податок довго не протримався і був замінений "сохою". Нова система оподаткування була заснована на принципі кругової поруки: платіж був громадським, а недоїмка будь-кого з членів громади погашалась іншими членами.

Унаслідок монголо-татарської навали виробництво (ремесла) зазнало великих втрат, чого не можна сказати про торгівлю. Важливими центрами торгівлі на той час були міста Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк. У створюваних купецьких куріях запроваджувалась оригінальна система обліку касових операцій. На той час касову книгу вже складали з двох половин: у першій половині відображали надходження, а в другій – витрачання грошей. Надходження мало такі реквізити: дату, суму, від кого надійшли гроші, підставу платежу. Видаткова частина містила: дату, посилання на розпорядчий документ, відомості про одержувача грошей, суму, цільове призначення платежу, спосіб оплати.

Книги на надходження або витрачання коштів з каси вели в двох

примірниках, один з яких знаходився у купця або касира, другий – в особи, яка вела облік. Вільного місця між записами залишати не дозволялось. Особа, яка вела облік грошей в касовій книзі, повинна була складати присягу. Для виправлення запису слід було мати спеціальну постанову. У разі перерахунку грошей різницю записували на витрачання або надходження, неправильний запис закреслювати не дозволялось, його підкреслювали і над ним писали правильний. Виправлення в книгах мав виконувати лише один спеціальний нотаріус.

Необхідно зазначити, що комерційний облік купців, який поєднував облікову реєстрацію господарських явищ зі сімейними розповідями, даними про війни та епідемії, був значно відсталішим від обліку, який вели при князівському дворі, у поміщицькому і монастирському господарствах.

Для того щоб добитися від руських сучасної виплати данини, в імперії існувала вже відпрацьована система, яка діяла за монгольським та частково за китайськими зразками. Князям та населенню було оголошено, що віднині вищим правителем Русі є глава Монгольської імперії, а безпосереднє управління здійснює хан Бату (або Батий). За ординським ханом закріпилася назва “цар”. Кожне князівство тепер мало назву “царевый улус” (ханське володіння). Уся територія захопленої держави поділялася на тумені (тьми) – округи, які мають змогу виставити в ополчення на випадок війни по 10 тис. боєздатних чоловіків. Народ в туменах розподілявся по тисячах, сотнях і десятках.

Це потребувало перепису населення. У 1248 році монголи провели перепис північної Русі, а в 1257 р. – північних князівств. Але це не був статистичний облік населення, а бухгалтерська інвентаризація людей, яка закладена в систему подушного оподаткування. Підсумком цих підрахунків стало обкладення країни колосальною даниною – виходом. У цей період сформувався принцип: кожна людина – об’єкт обліку, кожна особа є підзвітною владі.

Проте в умовах України-Русі цей податок довго не протримався і був замінений новим – “соха”. Податкова одиниця “соха” базувалася на принципі кругової поруки: платіж несе суспільство, а недоїмка будь-якого з його членів погашається іншими членами суспільства.

У результаті монголо-татарської навали традиції «народоправства» на Русі не отримали подальшого розвитку, виробництво (ремесла) зазнало великих втрат. Але не можна сприймати два з половиною століття ординського іга тільки як суцільну смугу знегод і позбавлень для російського народу. Росіяни переймали у татар бойові навики, тактичні прийоми бойових операцій. Дещо перейшло до Росії і з ординської економіки: наприклад, слово “митниця” походить від назви ординського податку “тамга” (торговельне мито), слово “гроші” прийшло до нас в ті часи зі сходу. У XIII ст. значно виросла торгівля.

В обігу, окрім вітчизняних грошей, з’явилися візантійські монети, монети арабського походження, західноєвропейські динари. Існував продаж товарів на виплату до 50 % сплати за борг. У кредитних операціях брали участь безпосередньо князі. У разі банкрутства майно описували вдячності княжої

канцелярії. При цьому в першу чергу захищалися права князя, потім іноземців, а тільки потім кредиторів-купців. Князі також мали великий дохід від торговельних операцій у вигляді мита. Митний облік вели осмникі і митники.

Розвиток бухгалтерського обліку на Західноукраїнських землях.

У перші століття існування в Литовсько-Руському князівстві панувало старе "руське" – українське право. З Литовсько-Руської доби дійшли пам'ятки законотворчої діяльності державних органів влади. Усі вони за змістом поділялися на такі: 1) міждержавні та міжнародні договори; 2) привілейні грамоти; 3) земські устави; 4) кодекси законів; 5) суд.

У XIV–XV ст. рівень розвитку торгівлі був дуже високий, що вимагало й чіткої грошової системи обліку. Утворювали купецькі курії, в яких була запроваджена оригінальна система обліку касових операцій. Касова книга складалася з двох половин: у першій записували приход, а в другій – видатки. Запис приходу містив такі реквізити: дату, суму прописом і цифрами, від кого надійшли гроші, підставу платежу. У видатковій половині відображали: дату, посилання на розпорядчий документ, одержувач грошей, суму прописом і цифрами, цільове призначення видатку, спосіб оплати. У верхній частині касової книги на кожній сторінці зазначали рік.

Приходні та видаткові касові книги вели у двох примірниках: один був у купця або касира, другий – в особи, яка вела облік.

З поширенням у XV ст. продажу товарів на виплат виникла необхідність у відкритті банків. У торговельних містах України відкриваються торгово-банківські доми. Існуюча форма кредиту була у вигляді застави (іпотечний кредит). Це, у свою чергу, викликало необхідність появи векселя. Вексельний обіг потребував, відповідно, і вексельного обліку.

Отже, складна податкова система, торгівля, банки, ремесла – все це вимагало розвитку і вдосконалення облікової системи, яка була повністю зорієнтована на Західну Європу.

І знову-таки основну роль у розвитку обліку відіграли монастирі, облік в яких вели за принципом камерального (бюджетного). Об'єктами обліку були каса, доходи, видатки, а також дебіторська та кредиторська заборгованість. За дебетом відображали суми дебіторської заборгованості клієнтів, а за кредитом – їхні вклади. Облік не був систематичним. Прихідні та видаткові операції реєстрували в окремих касових журналах. У цей період в Україні переважала проста бухгалтерія. Облік у монастирях підготував формування подвійного запису, який з'явився в Україні значно пізніше.

Наприкінці XIV ст. торговельні міста, зокрема Львів, отримали значні пільги від польського короля. Король Казимир у 1460 р. надав львівським купцям пільги по сплаті мита на території Польського королівства, а Львову – виняткове право оптової торгівлі та дорожнього примусу. Всіх купців, шлях яких проходив через Львів, "складське" право зобов'язувало протягом двох тижнів торгувати в місті своїми товарами, за винятком солі. Міське населення сплачувало податок із всього майна – як рухомого, так і нерухомого – в розмірі 4 % від його вартості. Оподатковувалися копальні, млини, корчми. У середині

XV ст. був введений непрямий податок – акциз, яким оподатковувалися тільки алкогольні напої. Складна податкова система того часу, торгівля, банки, ремесла – все це вимагало подальшого розвитку та удосконалення, яке було повністю зорієнтоване на Західну Європу.

Отже, можна зробити висновок, що в дослов'янський період на території України облік в основному розвивався в грецьких містах-колоніях, так само і в Стародавній Греції. Згодом, в умовах трипільської культури, виникла особлива система обліку та рахунку. Щодо Київської Русі, то безумовним є величезний внесок княгині Ольги як родоначальниці податкового обліку на Русі: діє уже налагоджена облікова система і здійснюється підготовка облікових працівників. Пізніше, з виникненням подвійного запису, на становлення обліку в Україні, величезний вплив справляли європейські бухгалтерські школи.

8.2. РОЗВИТОК ОБЛІКУ В УКРАЇНІ В КІНЦІ XV–XIX СТ.

Кінець XV–перша половина XVII ст. – залишається надзвичайно складним періодом в історії України-Русі, який характеризується рядом подій, що значно наблизили її облікову культуру з обліком до Західної Європи. Особливо на це вплинула Люблінська унія (1569 р.), за якою українські землі стали частиною Речі Посполитою. Після Люблінської унії традиційна освіта в Україні-Русі почала занепадати, кріпосницькій гніт в Україні посилився. Зростала роль латинських шкіл, католицьких навчальних закладів, які були здебільшого закриті для православних. Справу освіти під свою опіку взяли єзуїти, які з'явилися в Польщі в 1560 р. для боротьби з реформацією і які рішуче виступали проти православної церкви.

В економічному розвитку України значну роль відіграло козацтво, яке виникло наприкінці XV ст. Торгівля та фінанси Запорізької Січі зумовлені особливостями ведення господарства, способом життя та суспільного ладу.

Зазначимо, що козацькі державні фінанси, які підпорядковувалися гетьманові, були невіддільні від його особистого майна. Це згодом негативно вплинуло на фінансові справи України та потребувало значної централізації обліку.

За І. Мазепи з розвитком державного та монастирського господарства основним принципом стає принцип економії. Облік за часів І. Мазепи, зважаючи на його захоплення Людовіком XIV, а також на перебування тривалий час у Франції, безперечно, зазнавав французького впливу, зокрема, праці Ж. Саварі з регулювання економіки, у тому числі і ведення бухгалтерського обліку.

Якщо на рівні держави, завдяки І. Мазепі, в обліку спостерігався безпосередньо європейський вплив, то на монастирське господарство впливав Московський патріархат – російський.

З монастирських записів, що дійшли до наших днів, довідуємося, що в умовах ведення там господарства, а також виконання церковних обрядів зароджується калькуляція.

Після полтавських подій Конституція П. Орлика 1710 р., хоч і

відокремлювала державний скарб від гетьманського, на економіку та фінанси України і систему її обліку впливу не мала, оскільки була складена в еміграції. Росія, заснувавши спеціальну Малоросійську колегію, встановила повний контроль над фінансами України.

Торгівля та облік фінансів Запорізької Січі обумовлювались особливостями ведення господарства, способом життя та суспільним ладом. Запорізька Січ торгувала в основному з Росією, Польщею та Кримом.

Джерелами доходів Війська Запорозького були військова здобич, зовнішня та внутрішня торгівля, продаж вина, платня від перевезень, "подимний" податок, а також королівська (пізніше царська та гетьманська) платня грошима і натурою та регалії (розподіл між куренями рибних і звіриних ловів, сіножатей). Усе це вимагало добре організованого обліку.

Облік майна, доходів і витрат у Запорозькій Січі вів скарбник січового скарбу (шафар) та його апарат, до якого входили: два шафари, два підшафарії та кантражей (хранитель мір і ваг). Облік доходів і видатків у спеціальних книгах вели скарбник і його підлеглі. Окремо велася книга обліку касових операцій матеріальних цінностей. В ужинних та обмолотних книгах відображався вихід урожаю, списання продуктів реєструвалося записами в спеціальній "столовій книзі".

Завершувались облікові роботи складанням звіту, який подавався кошовому отаманові та Козацькій Раді.

Характеризуючи період XVI–XVIII ст., можна зазначити, що економіка, торгівля, грошовий обіг, фінансова система і облік були організаційно поєднані з королівською Польщею та Російською імперією. Остання остаточно позбавила будь-яких автономних прав фінансово-кредитну систему та облік України.

Історичні події XVI ст. віддалили Україну від візантійського впливу і остаточно зблизили зі Західною Європою тоді, коли за Люблінською унією 1569 р. українські землі відійшли до Польського королівства.

У цей час в Україні виникло книгодрукування. Першу друкарню заснував Іван Федоров наприкінці XVI ст. у Львові. Згодом виникли друкарні в Києві, Острозі, Рогатині, Крилосі, Почаєві.

З початку XVI і до середини XVII ст. в Україні панували ідеї італійської бухгалтерської школи. Запрошення польськими королями французьких учених та спеціалістів поширило їх вплив і на облік. В Україні в ті часи уже були добре відомі праці Л. Пачолі "Трактат про рахунки і записи", В. Котрульї "Про торгівлю і досконалого купця", які широко використовувались особами, що вели облік.

У XVII ст. на всій території Польського королівства була запроваджена єдина метрична система. Розвиток торгівлі та грошового обігу в Україні сприяв об'єктивному поширенню кредитних операцій через банківсько-торговельні установи, вексельної форми розрахунків, видачі кредиту, а також лихварства. Все це мало позитивний вплив на ефективність торговельних операцій, спрощення розрахунків. З'явилося розмежування кредиту на короткостроковий, споживчий і довгостроковий (комерційний на великі суми). Відсотки по

кредитах встановлювалися від 8 до 20 % – на короткий термін і до 100 % – на рік. Лихварством займалися майже всі версти населення, особливо вірменські та єврейські купці. У Галичині своєрідними банками були єврейські міські громади (кагали).

Під час колоніального панування на заході України Австро-Угорської імперії та Російської імперії на сході визначним був вплив німецької бухгалтерської школи, яка об'єднувала Німеччину, Австро-Угорщину та німецькомовну частину Швейцарії, на становлення молодої російської бухгалтерської школи.

Галичина, Буковина, Закарпаття в господарському розвитку відставали від інших держав, що входили до імперії, і в цілому від передових країн світу.

Дотримуючись в обліку принципів німецької бухгалтерської школи, вітчизняні економісти і підприємці зробили певний внесок у ведення бухгалтерського обліку в кооперативах взаємного кредиту (кредитних спілках), банках, торгових товариствах, готельному господарстві тощо.

Незважаючи на подвійний тиск з боку австро-угорського уряду та польських урядовців на місцях у Західній Україні розвивалися українська національна промисловість, торгівля, банківська справа та інші сфери економічної діяльності, а з ними відповідно і бухгалтерський облік.

У Російській імперії значного поширення бухгалтерія набула в Новгороді, Пскові – містах, які мали постійні торговельні зв'язки зі Заходом. Але термін "бухгалтер" з'явився тільки в другій половині XVIII ст. Перша книга з бухгалтерії надрукована у Росії в 1741–1744 рр.

У 1766 р. вийшла й інша оригінальна праця поки що невідомого автора "Інструкція бухгалтерії". За основу для ведення обліку було взято видану в 1783 р. книгу "Ключ комерції". Це, по суті, був переклад з англійської, перероблені ще в 1543 р. Яном Інпелом, праці Л. Пачолі "Трактат про рахунки і записи". Звідси можна зробити висновок, що в Росії того часу застосовувалася староіталійська форма обліку, хоча з'являлися й інші переклади, які пропонували німецький та французький варіанти ведення обліку.

Систему бухгалтерського обліку, зокрема в торгівлі, регламентував Банкрутський статут від 1800 р. За ним торгівля розподілялась на три види: оптову, роздрібну та дрібну. Обов'язковими обліковими регістрами за статутом були товарна, касова та розрахункова книги. Операції з оптової торгівлі обов'язково велися за подвійною бухгалтерією, роздрібною – за простою. Тому в оптовій торгівлі додатково застосовувалися: журнал хронологічних записів, книга вихідної кореспонденції, книга вихідних фактур і Головна книга.

У першій половині XIX ст. формується російська бухгалтерська школа, засновником якої вважається Карл Арнольд, німець за походженням, який вніс багато нововведень у систему обліку, в тому числі торговий облік, зокрема: запровадження синтетичного рахунка товарів; методику резервування та обліку коштів з метою погашення збитків; форму записів господарських операцій (дебет рахунка, сума, кредит рахунка, опис операції, сума); відкриття рахунків через рахунок Капіталу і тощо. У своїх працях К. Арнольд давав також історичні довідки про розвиток бухгалтерського обліку. Йому належить

припущення, що подвійний запис прийшов до Італії з Японії через місіонерів. Соратниками К. Арнольда були І. Ахматов, Е. Мудров, І. Вавилов.

У 1809 р. вийшла книга І. Ахматова "Італійська, або дослідна, бухгалтерія".

Необхідно зазначити, що в другій половині XIX ст. естафету бухгалтерської думки продовжили П. І. Рейнбот та А. В. Прокоф'єв. П. Рейнбот уперше в Росії видав книгу з промислового обліку "Фабричне рахівництво" у 1865 р. А. Прокоф'єв був прихильником застосування староіталійської форми. Видане ним керівництво з подвійної бухгалтерії торгівлі на основі старих положень Л. Пачолі в 60-х роках XIX ст. витримало низку перевидань до кінця століття. Одночасно з'являються книжки з рахівництва міських і земських управ.

У науковому аспекті найбільш яскравою фігурою серед новаторів, або, як називали опоненти, "винахідників", був Ф. Єзерський. Хоча його пропозиції були й дивними, однак бухгалтерський конгрес у Шарлеруа в 1912 р. рекомендував до вивчення російську бухгалтерію поряд з логісмографією (юридичним напрямом у бухгалтерії) Чербоні. Інший росіянин, І. Шмельов, усвідомлюючи славу І. Єзерського, пішов ще далі. У 1895 р. він видав у Москві "Нову четверну російську систему рахівництва".

Усі перелічені ідеї "новаторів" залишилися не реалізованими і не сприймалися сучасниками. До речі, й вони не набули застосування у світовій бухгалтерській науці.

Беручи до уваги літературу того періоду, можна зробити висновок про те, що в бухгалтерській науці визначилися три напрями діяльності:

1) висвітлення в літературі рекомендацій з дотримання правил ведення бухгалтерського обліку на підставі вже існуючих шкіл;

2) науковий пошук та виникнення реформаторських течій;

3) початок клопіткої наукової розробки питань рахівництва.

Наприкінці XIX ст. в Україну проникає сформована у сфері обліку "обмінна теорія". Автором, а точніше її реконструктором, був А. М. Вольф.

У цей час виникали вищі комерційні школи (Московський, Київський і Харківський комерційні інститути, вищі комерційні курси в Петербурзі). Це був час наукових розробок, центром яких став Московський комерційний інститут. Відомі праці М. Лунського, Г. Бахчесарайцева, Ф. Бельмера. Московська школа стала в опозицію до петербурзької. Найбільш відомі вчені цього періоду О. П. Рудановський, А. М. Галаґан, Р. Я. Вейцман. Тісно з ними співпрацював відомий український економіст М. І. Туган-Барановський.

Олександр Павлович Рудановський (1863–1934) – шляхтич українського походження, математик за освітою (закінчив Харківський університет). Усе життя він працював бухгалтером: від рядового бухгалтера залізниці до головного бухгалтера Московської міської управи. Учений вніс нові ідеї в розуміння предмета і методу бухгалтерського обліку. Він запропонував таке поняття, як "фонд" замість – "капітал", обґрунтував рахунок "Реалізація". О. П. Рудановський вказував на підпорядкованість бухгалтера в питаннях методології своєму головному бухгалтеру, згодом це набуло відображення в

Положенні про головних і старших бухгалтерів; відстояв порядок складання балансів тільки прямим шляхом, без практики застосування внутрішніх розрахунків; запровадив принцип складання накопичувальних відомостей; розробив методику обліку розрахунків за авансами.

О. П. Рудановський засудив ведення забалансового обліку, подав цілу низку пропозицій щодо ведення промислового обліку та макрообліку. Учений, який усе життя був практиком, свої наукові розробки проводив на основі дедуктивного методу, тобто йшов від теорії до практики.

Учнем О. П. Рудановського був Олександр Михайлович Ґалаґан. У дореволюційний час він був прихильником італійської бухгалтерської школи. У 20-х роках О. М. Ґалаґан узагальнив цей досвід. Далі, очевидно, під страхом подій 30-х років, О. М. Ґалаґан наслідував гегелівську філософію, намагався створити діалектико-матеріалістичну теорію бухгалтерського обліку. Однак, як і багатьом ученим того періоду, йому пригадали минулі "буржуазні" захоплення.

Відомим українським економістом, який методологічно постійно співпрацював з провідними вченими-бухгалтерами дореволюційної Росії, був Михайло Іванович Туган-Барановський (1865–1919). М. І. Туган-Барановський був міністром фінансів в уряді Центральної Ради. Як учений, він дуже допоміг бухгалтерам у визначенні чистого прибутку, вилучених коштів. Заслуговують на увагу його дослідження в галузі обліку витрат і калькулювання собівартості продукції. Він розробив класифікацію основних і накладних витрат. Ще більший інтерес викликають його висновки щодо валового прибутку, величину якого він визначав не як грошовий виторг за реалізовані цінності, а як величину вироблених цінностей.

8.3. БУХГАЛТЕРСЬКИЙ ОБЛІК ТА КОНТРОЛЬ В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ У XX СТ.

Коріння розвитку бухгалтерського обліку в Україні тісно пов'язані та переплітаються з його розвитком у державах, до складу яких входили українські землі. Оскільки територія України входила свого часу до складу Російської держави, то і розвиток науки про облік на цих землях наклав свій відбиток. Аналогічний процес відбувався і на Західній Україні, яка перебувала у складі Польщі і пізніше Австрії.

Вивчення розвитку бухгалтерського обліку доцільно розпочати з поділу даного проміжку часу на періоди, для яких будуть характерними більш-менш усталені умови розвитку економіки в межах однієї державної структури. У першій половині XX ст. доцільно виділити такі основні періоди:

- **І період** – від 1900 року до початку Першої світової війни;
- **ІІ період** – від 1920 року до початку Другої світової війни;
- **ІІІ період** – післявоєнний період: побудова соціалізму, деформація принципів бухгалтерського обліку,
- **IV період –** розвиток виробничого обліку, поширення механізованої обробки економічної інформації;

- **V період** – перебудова всіх соціально-економічних відносин в країні.

Виокремлення часу воєнних дій цілком аргументоване, оскільки на період війни розвиток і вдосконалення облікового процесу припиняється, регулярність та форми звітності порушуються, господарське життя згортається до рівня, необхідного для того, щоб вижити. Отже, перший період розвитку бухгалтерського обліку на західноукраїнських землях, які входили до складу Австро-Угорської імперії, отримав свій відбиток від німецької бухгалтерської школи. У зв'язку з бурхливим розвитком кооперації на початку XX ст. виникла потреба в забезпеченні українських кооператорів підручниками і довідниками рідною мовою. Спочатку це були перекладні видання, наприклад Ф. Стефчин "Підручник для спілок ощадності і позичкової системи Ф. Райфайзена", який побачив світ у 1900 році. Підвищена увага до кредитних кооперативів цілком зрозуміла, адже їх число на той час було найбільшим з-посеред інших спілок.

Вагомий вклад у розвиток української версії бухгалтерського обліку внесло товариство "Просвіта", яке пропагувало, зокрема, впровадження української мови в діловодство та ведення різного виду документів поміж іншими національними атрибутами.

Особлива роль у розвитку бухгалтерського обліку на західноукраїнських землях належать Ревізійному Союзу Українських Кооператив (РСУК). Дану структуру було створено у Львові 1904 року після прийняття закону про обов'язкову ревізію для кооперативних спілок.

Отже, розвиток бухгалтерського обліку тут у першій половині XX ст. відбувався за головної участі РСУК шляхом перекладу видань німецької школи, видання підручників українських учених-економістів як теоретиків, так і практиків.

Історія бухгалтерського обліку в СРСР органічно продовжила традиції старої дореволюційної Росії. А зачатки нового обліку можна простежити з перших тижнів лютневої революції 1917р. За місяць виникає й втілюється в життя Робочий контроль. Велика Жовтнева соціалістична революція привела до величезних соціально-економічних змін, які не могли не відбитися на веденні обліку. Еволюція бухгалтерського обліку пройшла в декілька етапів:

- 1917–1918 рр. – спроби стабілізації господарства, шляхи адаптації традиційних методів обліку до нової системи господарювання;
- 1918–1921 рр. – підходи до формування комуністичного, розвал старих систем і форм бухгалтерського обліку, створення принципово нових облікових вимірників;
- 1921–1929 рр. – НЕП, реставрація традиційної системи бухгалтерського обліку;
- 1929–1953 рр. – побудова соціалізму, деформація принципів бухгалтерського обліку; аналіз організаційних структур виробничого обліку і поширення механізованої обробки економічної інформації;
- 1953-1984 рр. – аналіз організаційних структур виробничого обліку і поширення механізованої обробки економічної інформації;
- 1984–1992 рр. – перебудова всіх соціально-економічних відносин в

країні, спроба відродження класичних принципів бухгалтерського обліку.

Розвиток бухгалтерського обліку в Росії з 1917 по 1921 рік.

Одним із кульмінаційних моментів у розвитку російського суспільства на початку XX ст. була зміна державного устрою в Російській імперії в результаті переходу влади до рук більшовиків у жовтні 1917 р.

Після Жовтневої революції змінилися завдання і зміст бухгалтерського обліку в Росії. Змінилася і мета обліку, яка передбачала контроль за мірою праці й споживанням. Контроль над діяльністю основних галузей народного господарства зосередився в руках держави. Перед обліком постали нові завдання, які полягали в такому:

- ❖ надавати можливість у будь-який момент виявляти стан ресурсів підприємства;
- ❖ бути засобом регулювання та планування різних процесів, які мають місце в господарстві;
- ❖ представляти інформацію для відображення діяльності будь-якої організації та підприємства в загальній системі народного господарства.

Іншими словами основним завданням бухгалтерського обліку цього періоду став контроль за збереженням соціалістичної власності. З'явилося дві тенденції того, яким має стати бухгалтерський облік у новоствореному соціалістичному суспільстві:

- ✓ новаторська – пов'язана з ліквідацією єдиного грошового вимірника;
- ✓ консервативно-традиційна – ведення обліку так, як його вели до революції.

Спочатку переважила перша тенденція. Уже 5 грудня 1917 р. була створена колегія Комісаріату державного контролю, завданням якої було:

- здійснювати сумарний облік всіх грошових засобів і уречевленого майна;
- складання річних бухгалтерських звітів про доходи і витрати республіки;
- організація статистики народного господарства.

Центральна бухгалтерія повинна була складати на кінець звітного періоду генеральний баланс і звіт для подання на затвердження Всеросійським з'їздом Рад робітничо-селянських і солдатських депутатів. Ці утопічні ідеї не були реалізовані на практиці.

Впливовою людиною в середовищі бухгалтерів за Радянської влади був О.М. Галаган (1879–1938), який стає нібито ідеологом обліку в умовах перемігшої революції. О.М. Галаган навчався в Італії, підготував перші та найважливіші нормативні документи у сфері рахівництва.

Так, одним із документів стали "Основні положення з обліку майна", видані 13 липня 1918 р. У даному положенні було запропоновано ввести грошову оцінку всіх видів майна, яку необхідно визначати за ринковими цінами на момент проведення інвентаризації; якщо ж комісія не виявить майна, що оцінюється за ринковими цінами, то можлива оцінка за собівартістю. Хоча на

той момент в умовах повного безладу встановити поточні ринкові ціни чи розрахувати собівартість було нереальним, проте О.М. Ґалаґану вдалося ввести в облік грошовий вимірник.

ЦВК РРФСР 27 липня 1918 р. було прийнято Постанову про торговельні книги, які необхідно було вести приватним торговельним і торгово-промисловим підприємствам. Таким чином, перші кроки у сфері бухгалтерського обліку були спрямовані на значне поширення класичного обліку, використовуючи при цьому досвід європейських країн.

У травні 1918 р. всі державні, в тому числі й недавно націоналізовані підприємства, отримали вказівку вести рахунки і зберігати готівку в Державному банку, а всі угоди укладати за допомогою чеків або шляхом занесення до книг.

Положення в країні різко змінилося зі середини 1918 р., коли Уряд вирішив остаточно перейти до комуністичного суспільства. З осені 1918 року намітилася тенденція до ліквідації товарного господарства, яка призвела до ідеї введення безгрошового обліку. У теорії обліку з'явилися нові проблеми, які поділили фахівців на три групи, які можна умовно назвати:

- романтиками;
- натуралістами;
- реалістами.

Багато провідних економістів доводили, що при комунізмі грошовий вимірник втратив будь-який зміст і запропонували нові вимірники. Цю групу назвали романтиками.

Романтики вважали, що новим вимірником можуть бути:

1) *трудові* – трудогодина, трудодень. Кожен робітник повинен був отримувати книжку, в якій йому записували відпрацьовану кількість трудових одиниць. На основі такої книжки він мав вести рахунки за продані йому товари, надані послуги;

2) *енергетичні* – в основу єдиного вимірника були покладені витрати умовної, базової одиниці енергії (ерг.);

3) *предметні* – умовні одиниці, що виражають величину втіленої в предметі кількості сировини і засобів праці.

Найвпливовішим був трудовий напрям, представники якого вважали за доцільне встановити вимір матеріальних цінностей у трудогодинах. Інші напрями не отримали визнання.

Натуралісти розглядали бухгалтерський облік як матеріальний, натуралістичний.

Реалісти, враховуючи зростання інфляції в країні, виступали за переоцінку статей балансу на основі індексу цін. Тверді реалісти вважали, що всі цінності доцільно відображати за тими цінами, які склалися на момент здійснення факту господарського життя.

Все, що могли запропонувати романтики та натуралісти, це або використання вигаданих умовних до абсурду величин (треди, ерги), або повернення до найперших часів історії рахівництва – до інвентарного натурального обліку, який позбавлений можливості дати хоч будь-який

узагальнюючий вимір врахованим цінностям.

Бухгалтери-реалісти, часто з досить обмеженим кругозором, продовжували вести облік так, як уміли. Вони одержували нові інструкції й сумлінно застосовували їх. Але стрімке зростання цін, падіння купівельної сили рубля змусили їх думати. Більшість стало схилятися до ідеї переоцінки статей балансу на підставі індексів цін. Провідну роль у групі цих бухгалтерів відіграв С. Ф. Глєбов. Основним опонентом виступив О. П. Рудановський, який очолював твердих реалістів та зарекомендував себе супротивником будь-яких переоцінок балансових статей. Він вважав, що всі цінності повинні бути відображені в обліку за тими оцінками (ціни), по яких відбувалися факти господарського життя. Сутність розбіжностей між реалістами й твердими реалістами коренилася в розумінні ролі балансу. Перші бачили в балансі спосіб зображення господарських засобів та їх джерел і вимагали перманентної переоцінки. Інші – під балансом розуміли спосіб зіставлення витрат (актив) та доходів (пасив) і тому наполягали на перманентній оцінці. Випуск із кінця 1922 р. банківських квитків дозволив згодом повернутися до твердого грошового вимірника. Це надало можливість бухгалтерам зосередитися на вирішенні загальних питань теорії бухгалтерського обліку.

Романтики і натуралісти вважали подвійну бухгалтерію не придатною для ведення господарства взагалі. На їх думку, бухгалтерський облік потрібно замінити на технічний. Облік на підприємстві та економічний облік – у главках, і на основі отриманих результатів роботи підприємств оцінюють їх вигідність, визначають народногосподарську ефективність.

У 1919 р. при фінансово-обліковому відділі Вищої Ради народного господарства (ВРНГ) була організована Рада обліку, основним завданням якої було створення єдиних форм і однакових положень з обліку діяльності державних промислових підприємств. До її складу ввійшли І. А. Горбачов, О. П. Рудановський та О. В. Прокоф'єв. Наприкінці 1919 р. Радою обліку ВРНГ були видані "Основні положення про організацію й облік господарства виробничих підприємств і організацій ВРНГ" і "Основні положення зі складання балансів і обліку виробництва націоналізованих підприємств".

У 1920 р. Народним Комісаріатом Робочо-селянської інспекції (НК РСІ) були розроблені "Основні положення з державного рахівництва й звітності", спрямовані на забезпечення суворого контролю за збереженням і правильним використанням майнових цінностей.

В Україні перші органи державного контролю були створені 2 квітня 1918 р. як відділ контролю. 15 січня 1919 року в складі Уряду УРСР був створений відділ контролю, а згодом на його основі – Народний комісаріат Державного Контролю УРСР (НКДК УРСР).

НКДК УРСР був компетентним з питань: загальної, фінансово-промислової, адміністративно-освітньої, військової діяльності, а також землеробства, транспорту й зв'язку. До компетенції НКДК УРСР входили:

- перевірка кошторисів й господарсько-оперативних планів, грошовий обіг і обіг матеріальних цінностей, здійснення нагляду за правильністю рахівництва й звітності;

- боротьба зі значними недоліками й зловживаннями.

Велику увагу органи Держконтролю приділяли удосконаленню ревізійної роботи, при цьому намагаючись підвищити її ефективність.

25 лютого 1920 року Український уряд видав розпорядження "Про реорганізацію всіх установ Державного контролю на Україні", яким поширили дію "Положення про Робочо-селянську інспекцію РРФСР" в Україні. Всі установи Державного контролю УРСР були перетворені в єдиний орган соціалістичного Державного контролю – Всеукраїнську робочо-селянську інспекцію (РСІ), яка повинна була втягувати у свою роботу широкі верстви робітників і селянської бідноти. На початку 1921 року значно спрощується структура апарату губернської РСІ, на базі якої утворено чотири відділи: загальний, культурно-адміністративний, фінансово-економічний і бюро скарг. На губернські РСІ було покладено проведення ревізій й контроль за діяльністю всіх губернських радянських установ і управління роботою підзвітних РСІ.

Бухгалтерський облік у період НЕПу (1921 – 1929 рр.).

Із переходом до нової економічної політики значення бухгалтерського обліку зростало. У цей період бухгалтерський облік був покликаний поряд із здійсненням функцій контролю за збереженням соціалістичної власності сприяти розвитку товарно-грошових відносин, забезпечувати процес виявлення результатів госпрозрахункової діяльності підприємств і організацій, сприяти їх рентабельній роботі. Уряд приділяв значну увагу вдосконаленню бухгалтерського обліку. У його рішеннях постійно розглядалося питання про необхідність посилення ролі бухгалтерського обліку як важливого джерела інформації про господарську діяльність підприємств і трестів та розробки дієвих способів контролю за раціональним витрачанням коштів, виділених державою для їх виробничої діяльності.

Підхід до ролі бухгалтерського обліку в економіці країни базувався на ленінських положеннях про облік і контроль.

Нова економічна політика відродила господарство в його найбільш ефективних формах. Тверді гроші забезпечували цю ефективність і дієвість класичних традиційних облікових принципів. Грошова одиниця, що з'явилася після проведення грошової реформи, дала можливість вести бухгалтерський облік в одній валюті. Вперше після введення нової економічної політики вдалося отримати баланси в різних галузях народного господарства, які, незважаючи на їх недоліки, були певним матеріалом для аналізу діяльності того чи іншого підприємства або установи. Складна робота з ведення основних і допоміжних книг у двох валютах стала непотрібною. Із 1 жовтня 1924 р. бухгалтерський облік (у тому числі складання балансів) почали вести в одній твердій валюті. Це дало можливість в державних сільськогосподарських (промислових) підприємствах визначати фактичну собівартість продукції, що до 1924 р. не було можливим.

У 20-ті роки XX ст. з початком НЕПу в Радянську Росію потрапила велика кількість іноземної літератури. Відновлення ринкової економіки потребувало вивчення передової облікової думки, джерелом якої тоді вважали

німецьку бухгалтерську школу.

Про підвищення інтересу суспільства, як до облікової практики, так і до теорії обліку, свідчить те, що в цей час видавалося багато облікових журналів: “Вестник счетоводства”, “Счетоводство”, “Вестник ИГБЗ”, “Спутник конторщика и счетовода”.

Починаючи з 1924 р., виходить у великій кількості література з теорії галузевих курсів бухгалтерського обліку (автори О. М. Ґалаган, Я. М. Гальперін, О. П. Рудановський.).

Микола Олександрович Блатов (1875–1942) – прихильник навчання від рахунку до балансу. Зі спадщини М. О. Блатова варто виділити класифікацію балансів, складену за:

1) За джерелами складання: 1) інвентарний; 2) книжковий; 3) генеральний.

2) строком складання – вступний; операційний; ліквідаційний;

3) обсягом – простий; зведений; складний, або складений;

4) повнотою оцінки – брутто; нетто;

5) змістом – оборотний; сальдовий;

6) формою – двосторонній; односторонній; шаховий.

Згодом А. Я. Локшин ввів ще одну класифікацію, за тимчасовою орієнтацією – провізорний; перспективний; директивний.

Олександр Павлович Рудановський (1863–1934) був найвідомішим ученим-бухгалтером того часу. Він підтримував революцію та соціалістичні перетворення, але методи господарського керівництва, які склалися в епоху воєнного комунізму, засуджував. НЕП, з його погляду, відродив справжній облік, який має бути вільним від старої вульгаризації. Турбота про продуктивний облік привела О. П. Рудановського до створення зовсім нової науки про предмет і метод рахунковедення. Під предметом він розумів баланс, що об’єктивно існує в самому господарстві. Метод О. П. Рудановський визначав по-різному. У більш ранніх працях він виділив такі методи: реєстрація; систематизація; координація. Оцінка в них розглядалася не як метод, а як мета обліку; надалі – систематизація; координація; оцінка. При цьому метод він трактував як засоби пізнання предмета.

Реєстрація – найбільш традиційний і найпоширеніший метод обліку, відповідає спостереженню в статистиці. *Систематизація* – це правила побудови рахунків бухгалтерського обліку, що розглядаються тільки як балансові рахунки. Навчання О. П. Рудановського про систематизацію й баланс включає низку невдалих положень, але в цілому його теорія є найбільшим досягненням облікової думки.

Координація є розміщенням господарських операцій по рахунках балансу та здійснюється спеціальним координуючим прийомом – подвійним записом. Під оцінкою розуміється виявлення фінансового результату, що може виникнути тільки в процесі реалізації, оскільки всі цінності показуються за собівартістю. Суттєвим положенням в теорії О. П. Рудановського є введення поняття нормування балансу. Окрім того, О. П. Рудановскький запропонував цікаві положення:

1) замість поняття “капітал” застосовувати “фонди”;
2) дав обґрунтування рахунку “реалізація”;
3) обґрунтував необхідність зведення балансу прямим шляхом;
4) ввів принцип накопичувальних відомостей;
5) обґрунтував підпорядкування всіх бухгалтерів підприємства в методологічних питаннях тільки головному бухгалтеру.

О. П. Рудановський і О.М. Галаган належить до видатних бухгалтерів радянської школи, є її творцями. Залишені ними ідеї міцно ввійшли та залишилися в практиці й теорії того, що одержало назву соціалістичного обліку.

Про посилення ролі бухгалтерського обліку в управлінні народним господарством в період НЕПу свідчить не тільки вихід великої кількості державних нормативних актів з питань обліку та поява численних періодичних бухгалтерських видань, але й мобілізація всіх працівників на вирішення народногосподарських проблем. Передусім, це виявилося у створенні в 1924 р. масової громадської організації Об’єднання працівників обліку (ОПО), яку в майбутньому було перетворено на Всесоюзне товариство сприяння соціалістичному обліку (ВТССО) зі своїми відділеннями в союзних республіках і великих промислових центрах країни. У 1925 р. був створений Інститут державних бухгалтерів-експертів (ІДБЕ) при НК РСІ СРСР, основною функцією якого стала постійна висококваліфікована допомога підприємствам і трестам в організації та методології бухгалтерського обліку, а також аналізу балансу. У ці ж роки при ОПО та ІДБЕ виникли загальносоюзні журнали і бюлетені. За даними бібліографічного довідника “Счетная литература СССР” за період 1917–1929 рр. було видано 12 тис. публікацій, з яких понад 90 % припадали на 1924 – 1929 рр.

І все ж до X з’їзду РКП(б) обліку приділяли недостатньо уваги. За даними Робітничо-селянської інспекції (РСІ) в 1922 р. термінів подання звітності не дотримувалися; калькуляція і розрахунок собівартості були відсутні; ціни встановлювалися на підставі кошторисних пропозицій.

Вважають, що подією, яка відкриває нову сторінку в історії вітчизняного обліку, було видання ВРНГ 6 квітня 1922 р. “Положення про рахівництво та звітність”, в якому наводилися групова номенклатура рахунків і типові форми звітності, містилися важливі вказівки, з яких на увагу заслуговують такі: списання матеріалів у виробництво проводити за ціною першого придбання; переоцінку майна відображати не на рахунку Прибутків та збитків і не на рахунку Капіталу, а на спеціальному рахунку Переоцінки, який трактували як контрарний, або додатковий; фонди поділяти на основні, оборотні та спеціальні (цільові); передбачалося складання зведеної звітності.

Для організації бухгалтерського обліку був створений ще один нормативний документ: 10 вересня 1926 р. Рада Праці та Оборони (РПО) видала “Правила составления балансов и начисления амортизационных отчислений государственными и кооперативными предприятиями, а также акционерными обществами с преобладанием государственного капитала”. Новою тут була, зокрема, фантастична вимога складання заключного балансу

на основі повної інвентаризації та оцінки майна, яке відображають в балансі на день його формування. Ця вимога дійсно звучала нереально, оскільки було незрозуміло, як оцінити майно на день складання балансу.

9 листопада 1926 р. Раднарком СРСР видає новий документ щодо обов'язкового ведення рахівництва торговельними та промисловими підприємствами, в якому наводився поділ підприємств на декілька розрядів, і тільки торговельні підприємства не нижче V розряду і промислові не нижче VII розряду повинні були вести облік за подвійною бухгалтерією. У всіх інших випадках оподаткування проводили на підставі оборотів касової книги. Отже, вже тоді розуміли: зміст бухгалтерського обліку та звітності повинен залежати від типу підприємства та обсягів його господарської діяльності, а оподаткування повинно враховувати особливості бухгалтерської методології.

У грудні 1927 р. відбувся XV з'їзд ВКП(б), який затвердив директиви зі складання першого п'ятирічного плану. Це означало, що провідну роль в бухгалтерському обліку почали відігравати планові показники, увага була приділена контролю за їх виконанням, робився акцент на бухгалтерському обліку як на засобі впровадження в життя господарського розрахунку та режиму економії, боротьби з бюрократизмом. До бухгалтерів висували дві вимоги, що виключали одна одну: посилити контроль і скоротити звітність. У першому випадку мова йшла про збільшення планових та звітних показників, у другому – про їх скорочення.

Промислові підприємства, об'єднані у великі трести і синдикати, яких не знала дореволюційна практика, були складними і великими господарськими одиницями. Облік їх роботи в нових умовах вимагав нових форм і методів, а механізація процесу виробництва потребувала і механізації обліку в цілому, а не окремих його елементів. Для 1923 р. характерним було досягнення в галузі вдосконалення техніки обліку: одних тільки арифмометрів або комптометрів уже було недостатньо. Але об'єктивні умови того часу гальмували цей процес, тому рахівники звернули увагу на найпростіший і доступний засіб – картку. Картка – паспорт, який виписували під копіювальний папір одразу в декількох примірниках, розставляли у картотеці згідно з вимогами. Поступово картки почали використовувати в обчислювальних апаратах і замінювати громіздкі книги.

Основою перших форм карткового обліку став універсальний "визначник" Дж. Россі з його розкладанням шахового балансу на окремі картки.

Картки почали використовувати в окремих галузях народного господарства. Процес раціоналізації обліку відбувався спочатку в тих галузях, де в цьому була найбільша потреба. Такою галуззю став товарний кількісно-сумовий облік. Тут, а також в галузі розрахункових операцій картка знайшла своє перше застосування. Банки першими застосували картки. Зокрема, роботи, розпочаті у 1924 р. в Промбанку і Держбанку, дали позитивні результати. Вексельний облік також поступово переходив з книг на картки.

Для 1925 р. характерним було подальше вдосконалення техніки облікової справи. Окрім поширення карткового кількісно-сумового обліку товарів, карткового обліку розрахункових операцій, з'являлися нові форми. Такими

були форми В. К. Мшоха і А. Петрова. Вони вважали, що не шаховий баланс, а ордер, правильніше картка-ордер, є базою для побудови всієї системи обліку; саме картка-ордер є останньою ланкою в ланцюгу змін, яких зазнала книга.

У 20-х роках XX ст. облік почали вести із застосуванням обчислювальних машин. Спочатку це були арифмометри, потім – найпростіші бухгалтерські машини, які дозволяли в автоматичному режимі проводити чотири види арифметичних дій.

У цьому відношенні першість належала Держторгу. Завдяки закордонним зв'язкам, зокрема, запросивши представників німецької раціоналізаторської фірми "Брайтер і Розенкранц", Держторг починає проводити широку раціоналізацію бухгалтерського обліку. Із 1 травня 1926 р. в одній з Московських контор – Хімфармторзі – впроваджується контрольно-бухгалтерська система "Дефінітив". Поступово вона поширюється на інші московські контори, а з 1 жовтня – і на частину провінційних. Окрім системи "Дефінітив", з'являються й інші облікові та обліково-друкарські машини ("Мерседес", "Еліот-Фішер", "Евкінд", "Ремінгтон"), що механізували окремі облікові операції.

Розвиток бухгалтерського обліку в 30– 50-ті роки XX ст.

Початок 30-х років століття в СРСР ознаменувався проведенням численних "чисток", пошуку ідеологічних ворогів народу серед представників інтелігенції, до якої належали й бухгалтерські працівники. Такий маразм не міг не відобразитися негативно на теорії та практиці бухгалтерського облік, який починає стрімко деградувати. Між соціалістичним і капіталістичним обліком було виділено основні принципові відмінності (табл. 8.1).

Таблиця 8.1

Принципові відмінності між соціалістичним її капіталістичним обліком

При капіталізмі	При соціалізмі
Бухгалтерський облік відображає процес відтворення, який заснований на приватній власності	Бухгалтерський облік вивчає процес відтворення в умовах суспільної соціалістичної власності
Облік обмежений рамками одного підприємства	Сферою застосування бухгалтерського обліку визнано все народне господарство
Бухгалтерський облік – приватна справа окремих підприємців	Бухгалтерський облік ведуть за єдиним для даної галузі народного господарства планом рахунків
Завдання бухгалтерського обліку – виявлення прибутку	Завдання бухгалтерського обліку – відображення виконання підприємством господарського плану
Дані бухгалтерського обліку є комерційною таємницею, внаслідок чого у звітності є фальсифіковані дані	Бухгалтерський облік повинен реально і правдиво відображати дійсність

У 30-ті роки набув поширення новий вид обліку – оперативний. Інтеграція трьох видів обліку стала черговим міфом економічної ідеології.

Основні ідеї щодо принципів ведення і організації бухгалтерського обліку в цей період полягали в такому:

1) сферою застосування бухгалтерського обліку було визнане всенародне господарство, а не окреме підприємство, як до цього вважав О.М. Ґалаган;

2) паралельне існування двох дисциплін – рахівництва (теорія бухгалтерського обліку) і рахунковедення (практичне застосування рахівництва) – було піддане критиці та висунуто пропозицію про створення єдиної науково-практичної дисципліни – бухгалтерський облік;

3) подвійний запис почали розглядати як метод, як прийом обліку, а не як об'єктивно діючий закон.

З цього періоду у країні був начисто знищений господарський розрахунок, а введено уявний госпрозрахунок, тобто ніхто не ніс жодної відповідальності й нічого не закривав, можна було мати збитки й одержувати премії тощо. Оригінальним способом був перехід до щоденного балансу. Таке рішення відкривало можливість одержувати щоденну інформацію про стан підприємства. Велике значення мали графічні методи обліку, які одержали значного поширення як засоби звітної інформації (графіки Ганта), і як засоби організації документообігу всередині підприємства (оперограми).

Забуття принципів класичної бухгалтерії супроводжувалося зростанням уваги до техніки реєстрації фактів господарського життя. Механізація обліку й поширення рахівництва на вільних аркушах трохи зменшили роль картки, але не скасували її повністю. У країні створюється рахункове машинобудування, що дозволило почати в досить широких масштабах застосування лічильно-обчислювальної техніки в обліку.

Щодо організації ведення бухгалтерського обліку існувало два погляди:

1) організація децентралізованого обліку, коли на окремий баланс виділяли окремі підрозділи підприємства;

2) централізація обліку, перевагою якої є ліквідація внутрішніх оборотів.

Значної уваги у 30-ті роки надавалося оперативності бухгалтерської інформації. На багатьох підприємствах для скорочення термінів подання звітності дані за останні періоди отримували не шляхом прямої реєстрації, а шляхом їх екстраполяції. Це знижувало точність звітів.

Серйозну увагу надавали проблемі складання щоденних балансів, які мали відображати стан підприємства, результати його діяльності за кожен день.

Визнання подвійного запису як методу бухгалтерського обліку, технічного прийому призвело до утворення балансової теорії. До 1940 р. навіть замість терміна бухгалтерський облік використовували термін балансовий облік.

Погляди вчених на баланс були досить різними: С. Г. Струмилін основним балансом визнавав оборотну відомість, пропонував ввести паралельно із звітними показниками планові; Я. М. Гальперін розділив актив на засоби в трьох сферах – виробництві, обігу, споживанні; пасив – на власні і залучені ресурси. Я. М. Гальперін звертав увагу й на те, що баланс повинен

слугувати для контролю виконання плану. Він пропонував використовувати дві паралельні системи даних – планові й облікові, відповідно й відхилення від плану – це різниця між обліковими і плановими показниками.

Баланс, запропонований О. М. Ґалаґаном, не містив розділу "засоби у сфері споживання", проте був введений розділ "вилучені засоби".

Р. Я. Вейцман вніс у науку розуміння балансу як синтетичного показника. Актив балансу він поділив на три частини: 1) основні засоби; 2) засоби обігу; 3) вилучені засоби; пасив – на чотири: 1) фонди; 2) кредити; 3) регулюючі статті; 4) результати (доходи майбутніх періодів).

Робилися спроби скласти єдиний (зведений) баланс народного господарства.

Цікавими були погляди російських економістів 30–40-х років на питання калькулювання собівартості продукції. Можна виділити три підходи, які послідовно змінювали один одного.

Спочатку калькуляція виконувалася статистично, без безпосереднього зв'язку з даними бухгалтерського обліку; з 1934 р., її почали проводити за даними бухгалтерських регістрів, при цьому статистичні дані дозволяли списувати готову продукцію за собівартістю минулого звітного періоду; нарешті, з 1938–1940 рр. вводиться тверда бухгалтерська калькуляція. Поява в практиці термінів "нормативний облік" і похідного від нього "нормативна собівартість" зажадало з'ясування співвідношень між плановою й фактичною собівартістю.

Розвиток нормативного методу обліку витрат пов'язаний з іменами Є. Г. Лібермапа і М. Х. Жебрака.

У 1934 р. М. Х. Жебрак запропонував розділити облік виробництва на три рахунки:

1) планові витрати на виробництво;

2) відхилення від планових норм;

3) зміни затверджених норм.

М. Х. Жебрак дотримувався думки, що в основу норм необхідно покласти типові (середні) витрати.

Нормативи вводили для того, щоб обліковувати і документувати не всі поточні фактичні витрати, а тільки відхилення від них. Згодом все ж затвердилася думка, що в документах доцільно фіксувати всі фактичні виробничі витрати.

Уперше нормативний метод обліку витрат був упроваджений в 1930 р. на Харківському заводі "Серп і молот". Наприкінці 1932 р. було вже 12 підприємств, які працювали на основі нормативного обліку. У 1948 р. М. Х. Жебрак виступив із пропозицією про доцільність відмови від обліку витрат у розрізі продуктів і використовувати облік витрат у розрізі цехів. М. М. Іванов (1956 р.) стверджувати навіть доцільність обліку витрат у розрізі підприємства в цілому.

В 1946 р. у м. Львів вийшла друком праця В. Горбачевського "Курс бухгалтерії", яка мала значний практичний і теоретичний інтерес. Саме в цей час виникла ідея створення єдиного соціалістичного обліку шляхом об'єднання

всіх його видів.

У повоєнний період використовувалися різні системи обліку матеріальних цінностей, найбільш стара з них була картково-копіювальна система. Матеріальний облік був громіздким, а його дані не завжди були достовірними. Необхідність упорядкування обліку матеріалів була визначена Інструкцією Наркомфінансів СРСР № 639 від 30.10.1945 р. з бухгалтерського обліку матеріалів на підприємствах. "Основні положення з обліку матеріалів на підприємствах і в будівництві", видані Міністерством фінансів СРСР 22 березня 1956 р., внесли в облік матеріалів докорінні зміни.

Зміни відбулися практично в усіх напрямах обліку, зокрема, удосконалення відносилися до ведення обліку й калькуляції собівартості капітальних робіт, обліку праці й заробітної плати, сільськогосподарського обліку тощо.

Бухгалтерський облік у період 50-84 років XX ст.

До 1953 р. теорія бухгалтерського обліку припинила існування. Те, що видавалося за таку, було набором або тривіальних, або безглуздих фраз. Рівень професійної підготовки падав.

Облік витрат і калькулювання собівартості готової продукції. Саме на цій ділянці бухгалтерського обліку спостерігалося стійке зростання знань, чітко простежувалася спадкоємність з попереднім періодом. Це особливо помітно по дискусії про те, що варто розуміти під об'єктом калькулювання. Трактування об'єкта калькулювання спричинило дискусію кінця 50-х років про напівфабрикатний та безполуфабрикатний варіанти організації зведеного обліку витрат на виробництво й калькулювання собівартості.

У 1964 р. Міністерство фінансів СРСР надіслало спеціального листа, яким зобов'язало протягом 1964–1965 рр. запровадити нормативний метод обліку витрат на всіх машинобудівних і металообробних підприємствах країни, значно розширити кількість підприємств інших галузей, які б застосовували нормативний метод або його елементи. Проте ці вимоги не були виконані.

Серед причин низького рівня поширення нормативного методу можна зазначити:

- малу питому вагу одиничних і дрібносерійних виробництв;
- відсутність техніко-економічного обґрунтування норм витрат на виробництво;
- нестачу засобів обчислювальної техніки та бухгалтерів необхідного рівня кваліфікації;
- небажання багатьох адміністраторів виявляти внутрішні виробничі резерви.

Удосконалення організаційних структур бухгалтерського обліку.

Це питання в епоху застою набуло величезного значення. До 1964 р. була прийнята установка на децентралізований облік, потім – на централізований. З початку перебудови всі знову заговорили про користь децентралізації.

Централізація є система, за якої облік організується від імені власника (оперативно керуючої особи) і кожен учасник господарського процесу

підзвітний йому – власникові.

Децентралізація – це система, за якої облік організується кожним об'єктом, що входить до підприємства, а ступінь підзвітності складається за вказівкою вищих інстанцій.

У 1940-х роках поширення набуває меморіально-ордерна форма рахівництва та застосування накопичувальних відомостей. У кінці місяця у відомостях підводили підсумки, за якими складали меморіальні ордери, що містили хронологічні записи.

Наприкінці 50-х років меморіальні ордери були ліквідовані, а поширення набуває журнально-ордерна форма рахівництва. Журнали-ордери почали вести за кредитовим принципом.

У 60-ті роки достатнього поширення набувають рахунково-перфораційні машини і, як наслідок, активно розвивається таблично-перфокарткова форма рахівництва.

Механізація обробки економічної інформації.

Із середини 50-х років механізація обліку відчуває потужний поштовх. Головним ідеологом машинної бухгалтерії став Василь Іванович Ісаков. Він формує таблично-перфокарткову форму рахівництва, створює навчання з комплексної механізації й автоматизації обліку. Згодом положення таблично-перфокарткової форми трансформувалися й породили цілу серію різноманітних машинно-орієнтованих форм рахівництва. Завдяки В. І. Ісакову та його послідовникам у будень майже кожного бухгалтера ввійшли такі проблеми, як уніфікація й стандартизація первинних документів, проектування машинних зведень – облікових регістрів тощо. Положення різко змінилося у зв'язку з появою електронних обчислювальних машин. Виник міф про їхні чудодійні властивості: вони можуть виконувати самі важкі логічні операції, складати музику й вірші тощо. Надалі пішло розчарування. Треба була безліч працівників на обслуговування машин, бухгалтерам до їхньої колишньої роботи додалися нові турботи. Виникла глибока криза в їх використанні.

Основні принципи, що лежать в основі раціональної організації обліку в умовах його механізації:

1) гнучкість – суть цього принципу зводиться до можливості експлуатувати ЕОМ як у режимі персонального комп'ютера, так й в оперативному варіанті;

2) комунікація – можливість передачі інформації від особи, яка займається обробкою даних, іншим особам, які беруть участь у господарському процесі;

3) коллація – припускає чіткий контроль у порівнянності інформації;

4) мнемонічність – припускає оптимальне сполучення запам'ятовувальних і друкувальних пристроїв;

5) інформаційне забезпечення – по можливості ніколи не повинне збільшуватися у зв'язку зі створенням ЕОМ;

6) огмантація – припускає, що обсяг результатної інформації має перевищувати обсяг вихідних даних;

7) піраміда – її принцип: чим вище рівень керування, тим менше

інформації про нижні рівні;

8) інваріантість – добре складена програма вирішує не приватне завдання, а окремий випадок більш загального завдання, складеного проектувальником;

9) головна ланка – з погляду технології машинної обробки даних необхідно чітко розмежувати масові й немасові операції;

10) перманентність (коректування) – виникаючих помилок припускає, що обліковий регістр на машині не виправляється, а зберігається у початковому вигляді.

З початком економічної реформи (1965 р.) перед бухгалтерським обліком постали нові завдання, а саме: підвищення ролі обліку в системі економічного керування; підсилення його оперативності, централізації й механізації.

Важливими інструктивними документами були "Методичні вказівки з перевірки й аналізу фінансово-господарської діяльності державних промислових підприємств", затверджені Міністерством фінансів СРСР 16 червня 1956 р. Працівники промисловості, згідно з ними, отримали можливість користуватися єдиною, методично продуманою й науково обґрунтованою методикою аналізу.

4 жовтня 1965 р. відповідно до рішення Пленуму ЦК КПРС Рада Міністрів СРСР затвердила "Положення про соціалістичне державне промислове підприємство", що значно розширило права підприємств, у зв'язку з чим Міністерство фінансів СРСР за узгодженням зі ЦСУ СРСР листом від 28 квітня 1967 р. внесло ряд змін до порядку обліку основних фондів, реалізації продукції, прибутку, заохочувальних і спеціальних фондів, банківських кредитів і позичок.

Для того щоб забезпечити щоденний контроль за ходом реалізації, підприємствам рекомендувалося встановити, крім бухгалтерського, й оперативний контроль за виконанням плану реалізації продукції протягом звітного періоду.

Змінився порядок затвердження інструкцій із планування, обліку й калькуляції собівартості продукції. Тепер на Держплан СРСР Міністерство фінансів СРСР і Центральне статистичне управління СРСР (ЦСУ СРСР) покладали затвердження тільки Основних положень. Галузеві інструкції, розроблені на базі Основних положень і з урахуванням галузевих особливостей, поручалося розробляти й затверджувати міністерствам і відомствам, погоджуючи їх з відзначеними керівними органами.

У вересні 1968 р. Міністерство фінансів СРСР за узгодженням зі ЦСУ СРСР затвердило нові Основні положення з інвентаризації, які регламентували інвентаризацію всіх видів коштів державних, кооперативних (крім колгоспів) і суспільних підприємств і господарських організацій – основних фондів, товарно-матеріальних цінностей, коштів і розрахунків.

З метою уніфікації форм інвентаризаційної документації міністерства й відомства повинні були затверджувати документацію на базі типових форм, які розробляються ЦСУ СРСР.

У 70–80-ті роки значного розширення набуває таблично-автоматизована

форма бухгалтерського обліку.

Із 90-их років використовується діалогово-автоматизована форма бухгалтерського обліку.

8.4. ПЕРЕБУДОВА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ (1984–1992 РР.) ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ

Облікова система в СРСР відповідно до вимог централізованої економіки була жорстко регламентованою й практично повністю стандартизованою. Вона існувала без істотних виправлень на нові економічні умови аж до 1990-х років, хоча вже тоді було зареєстровано в СРСР більше 200 тисяч кооперативів і близько 1300 спільних радянсько-іноземних підприємств. Нові форми підприємств і підприємницької діяльності не вписувалися в традиційну радянську систему обліку й вимагали її змін. Ці зміни були неминучими, але починалися вони дуже повільно. Згодом державна машина була змушена відступити перед численними підприємствами недержавних і змішаних форм власності. Міністерство фінансів СРСР стало передбачати деякі відхилення від діючих приписань, які законодавчо закріплювалися окремими інструкціями й листами. З початку 1992 року багато положень бухгалтерського обліку значно наблизилися до стандартів, які були прийняті за кордоном. Ці зміни були закріплені в нових документах, що регламентують бухгалтерський облік в Україні. У такий спосіб традиційну радянську систему бухгалтерського обліку змінює більше гнучка система обліку, що продовжує розвиватися, наближаючись до міжнародних стандартів.

В Україні відбулися серйозні перетворення в економіко-правовому забезпеченні підприємницької діяльності, реформування власності та перехід до ринкової економіки.

Уперше Україна самостійно здійснила формування цілісної національної системи бухгалтерського обліку, який об'єктивно знаходиться на стадії реорганізації і потребує методологічного вдосконалення відповідно до нових вимог, що висуваються національною системою обліку.

Перший етап реформування обліку полягав у використанні діючих методик, заснованих на таких загальноприйнятих позиціях, як методи подвійного запису і документування, безперервності і балансу, рахунків та інвентаризації.

Створення нової системи бухгалтерського обліку нерозривно пов'язано з регулюванням його принципів, методів та функцій. За радянських часів регулювання бухгалтерського обліку здійснювалося шляхом затвердження державними органами жорстких правил, положень, порядків та інструкцій з бухгалтерського обліку та звітності.

На сучасному етапі здійснення регулювання бухгалтерського обліку в нашій країні доцільно залишити за державними управляючими структурами, забезпечуючи активність об'єднань фахівців.

За "м'якого" регулювання обліку, коли видаються і діють багатоваріантні

методики його організації та ведення, суб'єкти підприємництва отримують значну самостійність у формуванні власної облікової політики, застосуванні нових методик та форм ведення бухгалтерського обліку, способів списання вартості активів на витрати виробництва та результати фінансово-господарських результатів діяльності.

Про необхідність реформування бухгалтерського обліку в Україні наголошувалося ще з самого початку набуття Україною незалежності. Але Постанова КМУ України № 1706 від 20.10.98 р. "Про затвердження Програми реформування системи бухгалтерського обліку із застосуванням міжнародних стандартів" була першим практичним кроком щодо втілення цієї ідеї в життя. Постановою було затверджено програму реформування системи бухгалтерського обліку, а також передбачено її фінансування в 1999–2001 рр.

Програма реформування системи бухгалтерського обліку із застосуванням міжнародних стандартів виступила складовою частиною заходів, орієнтованих на ведення економічних відносин ринкового спрямування. Головним завданням трансформації національної системи бухгалтерського обліку було прискорення процесу її приведення відповідно до вимог ринкової економіки і міжнародних стандартів бухгалтерського обліку. Прийняття 16 липня 1999 р. Закону України "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні" (далі Закон) стало важливою подією в економічному житті країни. Закон декларує існування бухгалтерського обліку як джерела інформації про результати діяльності підприємства, користувачами якої є передусім власники підприємств і потенційні інвестори. Відповідно до даного Закону бухгалтерський облік є обов'язковим видом обліку, який ведеться підприємствами. Фінансова, податкова, статистична та інші види звітності, що використовують грошовий вимірник, ґрунтуються на даних бухгалтерського обліку.

Усю відповідальність за організацію бухгалтерського обліку Закон покладає на власника підприємства чи виконавчий орган (посадову особу), який здійснює управління підприємством. Цей нормативний документ зберігає вимоги щорічної інвентаризації активів і зобов'язань.

Законом передбачено 10 принципів бухгалтерського обліку, три з яких є новими і незвичними для українських бухгалтерів: принцип обачності, принцип превалювання сутності над формою і принцип історичної собівартості.

Під принципом обачності слід розуміти обережність при віднесенні тих чи інших сум на доходи чи витрати. Принцип превалювання сутності над формою передбачає, що головне в роботі бухгалтера – це обов'язок відображення в обліку будь-якої господарської операції не за формальними ознаками, а залежно від її економічного змістового навантаження. Принцип історичної собівартості означає, що облік витрат ведеться, виходячи із витрат на їх виробництво і придбання, і тільки в разі необхідності, керуючись принципом обачності, можна збільшити витрати до реальної величини.

Принципи бухгалтерського обліку реалізуються через національні положення (стандарти) бухгалтерського обліку.

Головна основа стандартів, закладена в Законі, – це правдиве

відображення фінансового стану підприємства і результатів його господарської діяльності. В українських П(С)БО дотримано вимог використання міжнародних стандартів фінансової звітності як базової основи. Але оскільки міжнародні стандарти не домінують над українським законодавством, то враховано економіко-правовий стан і традиції нашої країни.

Робота з обговорення першочергової групи П(С)БО здійснювалась Методологічною радою одночасно з роботою над планом рахунків бухгалтерського обліку. Хоча міжнародні стандарти фінансової звітності не передбачають конкретного формату звітності, було визнано доцільним впровадження П(С)БО в Україні здійснювати разом із затвердженням формату фінансової звітності. Показники звітності, які щонайменше випливають з рекомендацій міжнародних стандартів, у максимально можливій формі збігаються з назвою і змістом операцій рахунків бухгалтерського обліку майбутнього Плану рахунків бухгалтерського обліку в Україні.

Сучасний бухгалтерський облік держави має ряд особливостей порівняно з традиційною практикою облікових засобів та їх систематизації.

На організацію обліку на підприємстві значно впливають умови зовнішнього економічного середовища.

Чітко визначається тенденція ведення обліку і складання звітності в прогностичних цілях.

Бухгалтерська інформація в сучасному виробництві відіграє не просто пасивно відображаючу, але і важливу організуючу роль, і тому може реєструватися як реальна цінність (нематеріальний актив, ноу-хау). Однак такою вона стає не автоматично, а в результаті пристосування її до потреб конкретних користувачів облікової інформації.

В Україні на сьогодні бухгалтерський облік спрямований на дотримання норм податкового законодавства. Багато вчених світу, в тому числі й українські, працюють над вирішенням проблем теорії бухгалтерського обліку.

Запитання для самоконтролю

1. Які особливості розвитку обліку України-Русі в IX–XIII ст.?
2. Розкажіть про характерні риси обліку в Запорізькій Січі.
3. Поясніть, форми й методи якої бухгалтерії переважали в обліку України, починаючи з XVI і до середини XVII ст.?
4. Які історичні події вплинули на формування обліку України в XVIII ст.?
5. У чому полягали основні напрями розвитку обліку в XIX ст.?
6. Які основні етапи розвитку бухгалтерського обліку в Україні у XX ст.?
7. Згадайте прізвища видатних вчених України та з'ясуйте їх внесок у розвиток української бухгалтерської школи в XX-XXI ст.

ТЕСТИ

1. Формування національної системи бухгалтерського обліку в незалежній Україні розпочалося:

а) у 1999–2001 рр.;

б) у 1945–1991 рр.;

в) з 1991 р.

2. На розвиток обліку України-Русі в IX–XIII ст. значно вплинула облікова культура:

а) Сходу;

б) та мистецтво Європи;

в) Японії.

3. Починаючи з XVI до середини XVII ст., в Україні переважала бухгалтерія:

а) німецька;

б) французька;

в) італійська.

4. Характерними особливостями обліку в Запорізькій Січі були:

а) детальне й окреме введення спеціальних книг обліку доходів і видатків, касових операцій і матеріальних цінностей;

б) відокремлення обліку козацьких державних фінансів від особистого майна гетьмана;

в) складання звіту, що подавався кошовому отаманові та Козацькій раді.

5. Розвиток обліку в Україні в різні часи гальмували такі історичні події:

а) прийняття християнства (988 р.);

б) монголо-татарська навала (1237–1241 рр.);

в) національно-визвольний рух на західноукраїнських землях (1848–1849 рр.);

г) прийняття указу Катерини II про закріпачення селян Лівобережної України (1783 р.).

6. Облік у монастирях України в XIII ст. був організований за принципами:

а) подвійної бухгалтерії;

б) простої бухгалтерії;

в) камеральної бухгалтерії.

7. В Україні з XVI до середини XVII ст. найбільш поширеними працями серед обліковців були праці:

а) В. Котрулі “Про торгівлю і досконалого купця” і трактат Л. Пачолі “Про рахунки та записи”;

б) М. де ла Порта “Керівництво для купця і бухгалтера”; І. Готліба “Німецька бухгалтерія доступна для господарів або товаришів: за італійським способом”;

в) А. ді Пієтро “Керівництво для господарів”, А. Граафа “Керівництво по веденню італійської бухгалтерії”.

8. Сучасними видатними представниками української школи обліку є:

а) Ф.Ф. Бутинець, М.В. Кужельний, М.С. Пушкар, М.Я. Дем'яненко;

б) О.М. Ґалаґан, Р.Я. Вейцман, М.С. Лунський, І.Р. Ніколаєв;

в) Я.В. Соколов, Т. М. Малькова, М.С. Помазков, М.І. Баканов.

9. Закон України "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні" був прийнятий:

а) 26 січня 1993 р.;

б) 20 жовтня 1998 р.;

в) 16 липня 1999 р.

10. Пріоритетними напрямами розвитку обліку в Україні є:

а) наближення бухгалтерського й податкового обліку; удосконалення теоретичних основ обліку з урахуванням найкращих наукових здобутків вчених світових шкіл обліку;

б) поділ обліку на фінансовий та управлінський; широке використання нормативного методу обліку витрат; посилення ролі калькуляції в ціноутворенні;

в) використання в обліку високих технологій, включаючи всі форми комп'ютерних систем, робототехніку та біоінженерію; використання наукових прогнозів в обліку.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Розвиток бухгалтерського обліку на західноукраїнських землях у першій половині XX ст.
2. Історичний процес становлення бухгалтерського обліку в незалежній Україні.
3. Сучасні напрями та перспективи розвитку української бухгалтерської школи.
4. Підготовка бухгалтерських кадрів в Україні.
5. Зарубіжний та український облік в умовах розгортання науково-технічної революції.

Термінологічний словник

Децентралізація – це система, за якої облік організується кожним об'єктом, що входить до підприємства, а ступінь підзвітності складається за вказівкою вищих інстанцій.

Координація є розміщенням господарських операцій по рахунках балансу та здійснюється спеціальним координуючим прийомом – подвійним записом.

Принцип історичної собівартості означає, що облік витрат ведеться, виходячи із витрат на їх виробництво і придбання, і тільки в разі необхідності, керуючись принципом обачності, можна збільшити витрати до реальної величини.

Принцип обачності **–** передбачає обережність при віднесенні тих чи інших сум на доходи чи витрати.

Принцип превалювання сутності над формою передбачає, що головне в роботі бухгалтера – це обов'язок відображення в обліку будь-якої господарської операції не за формальними ознаками, а залежно від її економічного змістового навантаження.

Рахівництво – теорія бухгалтерського обліку.

Рахунковедення – практичне застосування рахівництва.

Реєстрація – найбільш традиційний і найпоширеніший метод обліку, відповідає спостереженню в статистиці.

Систематизація – це правила побудови рахунків бухгалтерського обліку, що розглядаються тільки як балансові рахунки.

Централізація є система, за якої облік організується від імені власника (оперативно керуючої особи) і кожен учасник господарського процесу підзвітний йому – власникові.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Білоусько В. С. Теорія бухгалтерського обліку : навч. посіб. / В. С. Білоусько, М. І. Бєлєнкова. - 5-те вид., перероб. і допов. - К. : Сузір'я, 2014. – 404 с.

2. Білуха М.Т. Теорія бухгалтерського обліку [Текст] : підручник / М.Т. Білуха. – К., 2000. – 692 с.

3. Бутинець Ф. Ф. Історія бухгалтерського обліку [Текст] : навч. посіб. : у 2 ч. – 2-ге вид., доп. і перероб. / Ф. Ф. Бутинець. – Житомир : Рута, 2001. – Ч. 1. – 512 с.

4. Бутинець Ф. Ф. Історія бухгалтерського обліку [Текст] : навч. посіб. : у 2 ч. – 2-ге вид., доп. і перероб. / Ф. Ф. Бутинець. – Житомир : Рута, 2001. – Ч. 2. – 512 с.

5. Бутинець Ф.Ф. Бухгалтерський облік: роздуми вченого [Текст] / Ф.Ф. Бутинець. – Житомир : Рута, 2001. – 100 с.

6. Лучко М.Р. Історія обліку: світ та Україна, погляд крізь роки [Текст] / М.Р. Лучко, М.Я. Остап'юк. – Тернопіль : Зорепад, 1998. – 151 с.

7. Малюга Н. М. Наукові дослідження в бухгалтерському обліку [Текст] : навч. посіб. / Малюга Н.М.; за ред. Ф. Ф. Бутинця. – Житомир : Рута, 2003. – 476 с.

8. Малькова Т.Н. Древняя бухгалтерия: какой она была? [Текст] / Т.Н. Малькова. – М. : Финансы и статистика, 1995. – 304 с.

9. Мних Є.В. Розвиток обліку в Галичині (історичні та методологічні аспекти) [Текст] / Мних Є.В., Швець В.Є., Яремко. І.Й.– Львів : Каменяр, 2000. – 208 с.

10.Остап'юк М. Я. Теорія бухгалтерського обліку (історичні та методологічні аспекти) [Текст] : монографія / М. Я. Остап'юк., Й. Я. Даньків, М. Р. Лучко. – Ужгород : Ужгородський держуніверсистет, 1998. – 148 с.

11.Остап'юк М.Я. Історія бухгалтерського обліку: [навч. посібн. для вузів] / М.Я. Остап'юк, М.Р. Лучко, Й.Я. Даньків. – К: Знання, 2005. – 276 с.

12.Палий, В. Ф. Введение в теорию бухгалтерского учета [Текст] / В. Ф.Палий, Я. В. Соколов. – М. : Финансы, 1979. – 304 с.

13.Пачоли Л. Трактат XI: О счетах и записях [Текст] / Л. Пачоли. – К. : Эксперт-Про, 2000. – 80 с.

14.Помазков Н.С. Счетные теории. Принцип двойственности и метод двойной записи [Текст] / Н.С. Помазков. – Л. : Экономическое образование, 1929. – 242 с.

15.Пушкар М. С. Тенденції та закономірності розвитку бухгалтерського обліку в Україні [Текст] / М. С. Пушкар. – Тернопіль : Економічна думка, Карт-бланш, 1999. – 422с.

16.Пушкар М.С. Історія обліку та контролю господарської діяльності [Текст] : навч. посіб. / Пушкар М.С., Гавришко Н.В., Романів Р.В. – Тернопіль : Карт-бланш, 2003. – 223 с.

17.Родина Л.Н. Этапы развития бухгалтерского учета : учебное пособие / Л.Н. Родина, Л.В. Пархоменко . – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007.

– 100 с.

18.Рувер Р. Как возникла двойная бухгалтерия [Текст] / Р. Рувер ; пер. с англ. А. Ф. Мухина. – М. : Госфиниздат, 1958. – 382 с.

19.Соколов Я.В. Бухгалтерский учет от истоков до наших дней [Текст] : учеб. пособ. для вузов / Я.В. Соколов. – М. : Аудит, ЮНИТИ, 1996. – 638 с.

20.Соколов Я.В. История бухгалтерского учета: учебник / Я.В.Соколов, В.Я.Соколов. – М.: Финансы и статистика, 2004. – 272 с.

21.Соколов Я.В. История развития бухгалтерского учета / Я.В. Соколов. – М.: Финансы и статистика, 1985. – 367 с.

22.Соколов Я.В. Очерки по истории бухгалтерского учета [Текст] / Я.В. Соколов. – М. : Финансы и статистика, 1991. – 400 с.

23.Чижевська Л. В. Бухгалтерський баланс: проблеми теорії і практики [Текст] / Л. В. Чижевська. – Житомир: ЖІТІ, 1998. – 408 с.

24.Чумаченко М.Г. Сучасний стан бухгалтерського обліку в Україні та міжнародні стандарти обліку [Текст] / М.Г. Чумаченко. – К.: Інститут фінансових і банківських досліджень академії економічних наук України, 1997. – 300 с.

25.Яремко І. Й.. Теорія бухгалтерського обліку: навч. посібник / І.Й. Яремко. - Львів: Новий світ-2000, 2010. – 240 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 3
Тема 1. Історія бухгалтерського обліку як об'єкт вивчення 4
1.1. Історичні етапи розвитку бухгалтерського обліку 4
1.2. Підходи вчених до вивчення історії бухгалтерського обліку 7
1.3. Бухгалтерський облік як наука і практична діяльність 10
Запитання для самоконтролю 13
Тести 14
Теми рефератів 15
Термінологічний словник 15
Тема 2. Облік в стародавньому світі 16
2.1. Облік в первісному суспільстві 16
2.2. Облікова культура та мистецтво в стародавньому світі 17
2.3. Розвиток обліку в Античному світі 22
2.4. Облікове мистецтво раннього середньовіччя 27
Запитання для самоконтролю 30
Тести 31
Теми рефератів 32
Термінологічний словник 32
Тема 3. Подвійна бухгалтерія та її вплив на подальший розвиток обліку в країнах Європи (XV–XVIII ст.) 32
3.1. Виникнення подвійної бухгалтерії 32
3.2. Лука Пачолі та його трактат "Про рахунки та записи" 35
3.3. Облікової парадигми в історії розвитку бухгалтерського обліку 40
3.4. Поширення подвійної бухгалтерії в країнах світу 45
3.5. Поширення в Росії подвійного запису 51
Запитання для самоконтролю 55
Тести 55
Теми рефератів 56
Термінологічний словник 57
Тема 4. Формування бухгалтерського обліку як науки (XIX ст. – початок XX ст.) 58
4.1. Особливості розвитку бухгалтерської науки в Італії 58
4.2. Внесок французьких вчених в розвиток бухгалтерського обліку 63
4.3. Розвиток теорії обліку в Німеччині 66
4.4. Розвиток теорії обліку в англо-американських державах 69
4.5. Розвиток обліку в Японії 75
4.6. Бухгалтерський облік в Росії 78
Запитання для самоконтролю 83
Тести 83
Теми рефератів 84
Термінологічний словник 85
Тема 5. Облікові теорії та світові бухгалтерські школи 85
5.1. Поняття облікових теорій, їх функцій 86

5.2. Світові національні бухгалтерські школи 100
Запитання для самоконтролю 123
Тести 123
Теми рефератів 125
Термінологічний словник 126
Тема 6. Розвиток обліку в країнах світу XX–XXI ст. та національні системи бухгалтерського обліку 127
6.1. Розвиток обліку в країнах світу 127
6.2. Національні системи бухгалтерського обліку і звітності та їх відмінності 136
6.3. Історичний розвиток та принципи побудови планів рахунків в країнах світу 139
6.4. Розробка стандартів (норм) бухгалтерського обліку та аудиту 149
Запитання для самоконтролю 159
Тести 160
Теми рефератів 161
Термінологічний словник 161
Тема 7. Тенденції розвитку бухгалтерського обліку 162
7.1. Національні принципи бухгалтерського обліку 162
7.2. Фінансовий та управлінський облік 165
7.3. Основні принципи концепції управлінського обліку 169
7.4. Принципи концепції організації фінансового обліку 170
7.5. Порядок складання фінансової звітності 175
7.6. Елементи та принципи підготовки фінансової звітності 177
7.7. Міжнародні стандарти обліку, основні принципи їх будови 178
7.8. Основні положення облікової політики при її реалізації в умовах орієнтації на розвиток ринкової економіки 182
Запитання для самоконтролю 185
Тести 185
Теми рефератів 187
Термінологічний словник 187
Тема 8. Історія розвитку бухгалтерського обліку в Україні 188
8.1. Зародження української держави і обліку на її території 188
8.2. Розвиток обліку і Україні в кінці XV–XIX ст. 195
8.3. Бухгалтерський облік та контроль в Україні та Росії у XX ст. 199
8.4. Перебудова соціально-економічних відносин в Україні (1984–1992 рр.) та перспективи розвитку бухгалтерського обліку 214
Запитання для самоконтролю 216
Тести 217
Теми рефератів 218
Термінологічний словник 218
Рекомендована література 220

Навчальне видання

Л.М. ВАСІЛЬЄВА, Н.В. БОНДАРЧУК, О.П. БОНДАРЧУК

ІСТОРІЯ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ

Навчальний посібник

Редактор: М.П. Гончаренко
Комп'ютерна верстка: В.О. Олексенко

Редакційно-видавничий відділ
Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету
49600, Дніпро, вул. С. Єфремова, 25
Телефони: (056) 713-51-75, 713-51-57
E-mail: redvidday@i.ua, info@dsau.dp.ua

Підписано до друку 03.11.2016. Формат 60?84/16
Обл.-вид. арк. 18,63. Умовно-друк. арк. 17,34.
Папір офсетний. Зам. № 701/1022

Видавництво «Свідлер А.Л.»
49041, м. Дніпро, а/с 2493, тел./факс +38 (056) 717-00-57
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи: Серія ДК № 3876 від 10.09.2010 р.
Надруковано в типографії видавництва «Свідлер А.Л.»
http://www.garant-sv.com.ua